

3

Sociologický časopis

Ročník 34 (1998)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrusek, *Univerzita Karlova, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *anglický redaktor*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Alena Kropáčková, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

<i>Úvodem k číslu, které je věnováno problému seniorů v české společnosti</i> (Ladislav Rabušic)	259
<i>Stáří a nespojitý běh života (Ivo Možný)</i>	263

STATI

<i>Ladislav Rabušic: Časové aspekty českého důchodového věku</i>	267
<i>Ruud J. A. Muffels: Stárnutí a flexibilizace. Hrozba nebo výzva pro sociální stát?</i>	285
<i>Ladislav Rabušic: Jsou čeští senioři chudí?</i>	303
<i>Petr Mareš: Senioři a politika</i>	321

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Pavel Pácl: Senioři jako čtenáři, posluchači a diváci hromadných sdělovacích prostředků</i>	339
--	-----

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Marie Přidalová: Proč je moderní smrt tabu?</i>	347
--	-----

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Jan Řehák, Irena Bártová, Jana Hamanová: Kvalita dat III.</i> <i>Empirické výsledky měření reliability pro vybrané míry a stupnice</i>	363
--	-----

<i>Eduard Urbánek již není mezi námi (J. Sedláček)</i>	373
--	-----

RECENZE

<i>E. Tarkowska (ed.): Powroty i kontynuacje. Zygmuntowi Baumanowi v darze</i> (J. Sedláček)	377
<i>Rodney Stark: The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History</i> (T. Katrňák)	380

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Životní jubileum Akihira Ishikawy (M. Illner)</i>	383
<i>Nový zdroj sociologických dat (J. Krejčí)</i>	384

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Úvodem k číslu, které je věnováno problému seniorů v české společnosti

Toto číslo *Sociologického časopisu* obsahuje několik statí, které reagují na velmi aktuální téma současné české společnosti: populační stárnutí. Faktu, že česká společnost stárne, si zatím všímali především demografové a v poslední době také ekonomové, sociologicky byl dosud uchopován jen sporadicky. Přitom okruh témat, která tento makrostrukturální proces obsahuje, je nesmírně široký; namátkou jmenujme stárnutí v moderní a tradiční společnosti; sociální konstrukce věku; kohorty a stratifikovaná věková struktura; sociální role a sociální status seniorů; senioři a rodina; práce a odchod do důchodu; senioři a bydlení; stáří a životní úroveň; stáří a sociální exkluze; stáří a politika; stáří a zdraví atd. atd.

Když byl rok 1991 vyhlášen *Evropským rokem seniorů a solidarity mezi generacemi*, bylo cílem této akce monitorovat demografické trendy ve stárnoucích evropských společnostech, upevnit solidaritu mezi generacemi, podporovat pozitivní ekonomický a sociální přínos seniorů a integrovat je do společnosti tak, aby se předcházelo jejich sociálnímu vylučování, a konečně zvýšit mobilitu seniorů a přispět tak k jejich schopnosti vést nezávislý život až do vysokého věku.

To, že se u nás v té době neobjevila série příslušných sociologických studií, bylo pochopitelné: měli jsme úplně jiné starosti a navíc problém populačního stárnutí se při povrchním pohledu nejevil jako příliš akutní. Zdědili jsme věkovou strukturu, do níž populační politika komunistického režimu vnesla v polovině 70. let populační vlnu, a zdědili jsme velmi špatné úmrtnostní poměry (muži se v roce 1990 dožívali pouhých 67,5 roků, ženy 76,0 roků). Jelikož se navíc na počátku 90. let porodnost stabilně pohybovala jen těsně pod úrovní reprodukce obyvatelstva (na jednu ženu tehdy připadalo průměrně 1,9 narozených dětí), mohlo se neinformovaným zdát, že české společnosti stárnutí v nejbližší době nijak výrazně nehrozí.

O pouhých pět let později už bylo všechno jinak: porodnost se prudce snížila (na 1,2 dětí na jednu ženu) a úmrtnostní poměry se výrazně zlepšily (naděje dožití se v roce 1997 zvýšila na 70,5 roků pro muže a 77,5 roků pro ženy), takže počet i podíl seniorské populace začal stoupat. Česká společnost se stala společností s vysokou dynamikou stárnutí. Zatímco v roce 1990 byl podíl osob ve věku 60 let a starších 17,7 % (což v absolutních číslech bylo 1 836 000 osob), do roku 2000 by se měl podle poslední projekce Českého statistického úřadu tento podíl zvýšit na 18,4 % (1 889 000 osob), aby se v roce 2010 vyšplhal na 23 % s celkovým počtem 2 365 000 seniorů.

Proces stárnutí se ovšem nezastaví a bude dále pokračovat, neboť je imanentní moderním společnostem. Variabilní je pouze jeho dynamika, která je ovlivňována mírami porodnosti a mírami úmrtnosti. Vzhledem k tomu, že v příštích dvou desetiletích očekáváme, že se porodnost ustálí na hodnotách 1,5-1,6 dítěte na ženu a vzhledem k tomu, že je velmi pravděpodobné, že se i v českém prostředí výrazně prodlouží naděje dožití (u mužů na 75-76 let z dnešních 70,5, u žen na 81-82 let ze současných 77,5), je zřejmé, že česká společnost bude permanentně stárnout v průběhu celé první třetiny třetího tisíciletí. Kolem roku 2020 by se mohl podíl seniorské populace vyšplhat na 27 %, což by představovalo plných 2 800 000 seniorů ve věku 60 a více let.

Příští rok, rok 1999, bude *Mezinárodním rokem seniorů*. Věřím, že se české sociální vědy nechají inspirovat svými zahraničními kolegy a v hojné míře se začnou problematice stárnutí a společnosti věnovat. Stati tohoto čísla se seniorskou problematikou přinášejí ukázkou zpracování některých témat. Původně zazněly mezi mnoha dalšími na celostátní konferenci pořádané Školou sociálních studií Masarykovy univerzity v polovině října 1997 v Brně a byly publikovány jako texty konference ve sborníku *Česká společnost a senioři*, který byl pod redakcí Ladislava Rabušice vydán v limitovaném nákladu jako zájmový tisk Školy sociálních studií MU Brno na konci roku 1997. Jelikož chceme, aby analýzy situace seniorů byly dostupné širší sociologické obci, publikujeme je v přepracované podobě ještě jednou.

Seniorské téma otvírá krátký úvodní příspěvek *Iva Možného*, v němž autor upozorňuje na to, že díky podstatným změnám ve způsobu organizace sociálního státu a díky změnám v habituální povaze stáří, což jsou procesy, které akcelerovaly ve druhé polovině našeho století, bylo stáří tak zásadně redefinováno, že bylo teprve nyní „sociálně vynalezeno“ – podobně jako bylo v minulosti v průběhu formování moderních společností vynalezeno dětství.

Následující stať *Ladislava Rabušice* se dotýká aktuálního tématu české současnosti: věku odchodu do důchodu. Na základě demografické argumentace, jakož i na základě zevrubné sociologické analýzy významu věku pro populaci, která je v důchodovém a předdůchodovém věku, dospívá autor k pevnému závěru, že legitimním věkovým limitem pro vzniku nároku na důchod by se v české společnosti mohl stát 65. rok života jak mužů, tak také žen.

Zajímavou ukázkou uchopení tématu stárnutí v kontextu sociální politiky je příspěvek nizozemského ekonoma a sociologa *Ruuda Muffelse*. Zabývá se zdánlivě protikladnými procesy stárnutí a ekonomické flexibilizace a ukazuje, že tyto procesy lze skloubit tím, že se zbavíme tradičního pohledu na roli trhu práce a sociální politiky a že vytvoříme moderní systém sociální politiky, v níž provedeme strukturální reformu důchodového zabezpečení, přejdeme k aktivnímu a preventivnímu modelu sociálního zabezpečení a vsadíme období práce, vzdělávání a volného času organicky do průběhu celého životního cyklu.

Druhá stať *Ladislava Rabušice* si klade otázku, zdali jsou čeští senioři chudí nebo ne. Prostřednictvím rozboru objektivních a subjektivních indikátorů chudoby autor konstatuje, že ekonomická situace českých seniorů není z objektivního hlediska nijak dramatická, subjektivně je ovšem percipována značně negativně. Vzhledem k tomu, že člověk jedná na základě toho, jak si interpretuje jednotlivá fakta svého každodenního života, může být tento poznatek a zároveň i fakt významnou výzvou pro českou sociální politiku.

Vzhledem k tomu, že senioři důchodového věku tvoří významný segment populace voličů (v roce 1996 to bylo 23 %), je otázka vztahu politiky a seniorů tématem s vysokou politickou relevancí. *Petr Mareš* se ve své stati zabývá zájmem seniorů o politiku a jejich volebním chováním a volebními preferencemi. Ukazuje, že politické postoje českých seniorů jsou výrazně diverzifikovány, což souvisí s růzností vlivů v období politické socializace. Upozorňuje proto, že není možné předpokládat, že z důvodů věku se tyto postoje a zájmy budou stávat homogenními.

Pavel Pácl si ve svém příspěvku všímá seniorů jako příjemců obsahů masové komunikace. Na základě své severomoravské empirické sondy přináší poznatek, že senioři jsou nejvděčnějšími konzumenty hromadného sdělování a jsou jeho podstatnou složkou.

Nejsou však konzumenty nejvíce uspokojovanými, neboť jak komerční, tak veřejnoprávní média nemají o tuto složku svého publika nijak výrazný zájem, nebo dokonce nevědí, jak ho oslovit.

Do „seniorského“ čísla zařazujeme v rubrice *Studenti píší* příspěvek Marie Přidalové, který na zmíněné konferenci nezazněl. Téma, jímž se tato mladá autorka nechala inspirovat, totiž proč je v moderních společnostech smrt tabuizována, však k problematice stárnutí nepochybně patří. Autorka ukazuje, že pro moderní společnost je strach ze smrti, a tudíž i její tabuizace, logický. Jelikož pro moderního člověka je život příležitostí konzumovat vše, co společnost hojnosti bohatě nabízí, nemůže být smrt ničím jiným než zlověstným přerušením. Způsoby, jak strach ze smrti mírnit a jak také dodat umírání důstojnosti ovšem, jak naznačuje autorka, existují.

Stati a příspěvky publikované v tomto čísle na téma stárnutí plní kromě své meritorní funkce ještě další úlohu. Svým způsobem totiž představují práci nového sociálně vědního pracoviště. 1. ledna 1998 na Masarykově univerzitě v Brně vznikla vydělením z Filozofické fakulty nová samostatná fakulta, *Fakulta sociálních studií MU*, na níž se výzkumně i pedagogicky pěstují obory humanitní environmentalistika, politologie, psychologie, sociální politika se sociální prací, sociologie a žurnalistika. Většina autorů seniorských příspěvků (včetně spolupřekladatelky K. Kepákové) – P. Mareš, I. Možný, M. Přidalová a L. Rabušic – jsou právě z tohoto nového vysokoškolského pracoviště. Další autor, P. Pácl, byl kmenovým členem brněnské katedry sociologie Filozofické fakulty až do počátku 90. let a my ho stále svým způsobem chápeme jako „našeho“. Konečně Ruud Muffels pracuje na Univerzitě v Tilburgu, tedy pracovišti, s nímž má naše nová fakulta velmi bohaté styky jak pedagogické (TEMPUS), tak také badatelské (spolupráce při výzkumných projektech). Dá se tedy říci, že toto monočíslo vzniklo plně díky aktivitám pracovníků Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zdali se nám povedlo, máte nyní možnost posoudit.

Ladislav Rabušic

4. Evropská sociologická konference

4. Evropskou sociologickou konferenci pořádá v Amsterdamu Evropská sociologická asociace (ESA) od 18. do 21. srpna 1999. Jejím ústředním tématem bude hledání odpovědí na otázku, zda a jak bude fungovat příští Evropa. Organizátoři vyzývají zájemce, aby přihlásili příspěvky k následujícím tematickým okruhům:

Jak se v Evropě pracuje

- Mění se práce v Evropě: nové technologie, nové organizace
- Nerovnosti: mění se stratifikační vzorce?
- Bez práce v Evropě: nezaměstnanost, chudoba a sociální exkluze – postsocialistické instituce
- Práce a životní běh: nové kariéry, nové režimy pracovní doby
- Zdraví, pracovní podmínky a blahobyt

Jak se pracuje na Evropě: vytváření identit

- Kolektivní identity: lokální, regionální, národní, evropská
- Migrace: integrace nebo segmentace
- Setkávání kultur a multikulturalismus
- Střet náboženství
- Konstruování rozdílů: kultura těla a sexualita

Jak se pracuje na Evropě: vytváření institucí

- Promýšlení Evropy: sociální teorie
- Vytváření evropských institucí
- Nová sociální Evropa: harmonizace a polarizace
- Post-socialistické instituce
- Za hranicemi práva

Jak působí Evropa ve světě

- Evropa a světový systém
- Globalizace práce a pracovních sil
- Občanství: státní, evropské, globální

Otevřené směry

- Sociální zpravodajství o Evropě

Výzkumné sítě

Abstrakty příspěvků v rozsahu do 250 slov na disketě (ve WordPerfectu 5.1, DOS/ASCII nebo ve Wordu) přijímá sekretariát konference do 15. ledna 1999. Sekretariát poskytuje také informace o organizaci konference.

Jeho adresa: ESA 4th European Conference of Sociology
SISWO, Netherlands Universities Institute for Coordination of Research
in Social Sciences
Plantage Muidersgracht 4
1018 TV Amsterdam
The Netherlands
tel. + 31 20 527-0600
fax + 31 20 622-9430
e-mail esa@siswo.uva.nl

Stáří a nespojitý běh života

IVO MOŽNÝ

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Když Filip Ariès před dnes už téměř čtyřiceti lety publikoval knihu *Staletí dětství* [1960], byla jeho analýza proměn sociálního statu dítěte v evropské historii unikátní prací a jeho tvrzení o sociálním „objevu dětství“ v sedmáctém století bylo samo objevem. Životní fáze se vždy považovaly za biologickou danost, imunní proti chodu dějin a sociálních změn. Poukazem na historicitu a sílu sociální konstrukce u tak elementárního fenoménu, jakým se až do té doby dětství zdálo, předešel historik sociologické uvažování, které teprve o mnoho let později otevřelo svůj diskurs reflektovanému sociálnímu konstruktivismu.

Dalo se očekávat, že po dětství přijde analýza historicity jiných životních stadií: stáří se nabízelo nejsamozřejměji. Studie o objevu stáří jsme se však nedočkali. Sám Ariès zřejmě obrátil pozornost dalšího svého zkoumání tímto směrem, výsledkem však nebyla kniha o dějinách stáří, nýbrž krásná práce *V hodině smrti naší* o historicitě vztahu ke smrti a k mrtvým.

Ariès jako historik totiž dobře věděl, že mezi stářím a dětstvím je několik podstatných rozdílů. *Dětství* mohlo být sociálně anulováno ve společnostech, kde do puberty bylo dítě při dané úrovni dětské úmrtnosti příliš provizorním stvořením, než aby se s ním sociálně počítalo, a od puberty se už mohlo a muselo ve společnosti nedostatku postavit v práci vedle ostatních, což je základním znakem dospělosti. *Starý člověk* byl v poněkud jiném postavení: na rozdíl od dítěte měl v držení akumulovaný výsledek své práce, mohl vlastnit majetek. *Peníze jsou ražená svoboda*, říká Dostojevský a pomáhá nám pochopit nezrušitelnou autonomii stáří. Jak to ale, dalo by se namítnout, že stáří bylo autonomní už ve společnostech, které ještě peníze neznaly? Odpověď na tuto otázku přinesl Pierre Bourdieu [1977] analýzou společnosti pouštního kmene Kabylů, v níž ekonomika a sociální organizace fungovaly na jiných základech, používající jako media interakce a směny jiné kapitály než jen kapitál ekonomický; fungovaly opřeny o sociální, kulturní a symbolický kapitál.

Stáří akumuluje vědomosti, konexe a sociální distinkce a to je činí společensky nepřehlédnutelným. Proto je moudrý či mocný stařec výraznou postavou od nejstarších bájí a vyprávění, je velkým aktérem Starého zákona, Homérových básní i Shakespearových her.

Je tedy stáří ahistorickým fenoménem, který prochází dějinami jako konstantní fenomén a neplatí o něm postřeh o sociální konstrukci reality? Na tuto otázku musíme odpovědět: ano i ne. Byli bychom špatní sociologové, kdybychom nebyli schopni zaznamenat podstatné změny v sociálním statu a habituální povaze stáří ve společnostech, jež výrazně akcelerovaly v druhé polovině našeho století.

Demokracie přidala k akumulaci všech kapitálů starým lidem ještě váhu jejich volebního hlasu: mělo to výrazný vliv při formování státu všeobecného zabezpečení. Systémy státem garantované a řízené solidarity vybudované po druhé světové válce přinesly nikoli náhodou právě starým lidem vysokou míru autonomie v podobě zaručených penzí a relativně vysoké životní úrovně. Když v sedmdesátých letech analyzoval americký so-

ciolog Christopher Lash [1977] změny vztahu státu a rodiny s použitím marxistického konceptu vyvlastnění, osvětlil i proces, v němž stát tím, že vyvlastnil rodině řadu funkcí, autonomizoval stáří: péče v nemoci a podpora v bezmoci přešly z rodiny na stát – anebo přinejmenším, v reziduálním modelu sociálního státu, vynořila se tu jistota, že selže-li rodina, sítě sociálního státu nenechají nikoho padnout až ke dnu.

Projevilo se to i v habitu nebývalým nárůstem počtu samostatných domácností starých lidí: i u nás už více než třetinu domácností tvoří domácnosti osaměle žijících párů, jimž odešly děti, anebo domácnosti jednotlivců – nejčastěji vdov, které přežívají své manžely.

Samozřejmě že tato statistika nevypovídá vše o míře či povaze autonomie či osamělosti starých lidí, žijících v takových domácnostech: poznání vzájemných vztahů mezi generacemi, systémů vzájemné podpory, kontaktů chybí. Je charakteristické, že právě evropské sociologické velmoci, Anglie a Francie, mají od druhé poloviny šedesátých let budovanou knihovnu monografií k tomuto tématu, že od nich známe koncepce rodinného T-jádra [Rosser a Harris 1965], koncepci rodin spiralistů a lokalistů [Bell 1968], rozdíly v mezigenerační výměně v dělnické třídě a v rodinách malé buržoazie či odborných povolání [Young a Willmott 1957, 1960; Townsend 1957] a jiné a další práce, které přinesly poznání, jež české společnosti teprve musíme získat.

Jedno je však jasné už na první pohled: stáří se podstatně změnilo, přes všechny poznatky o měkkých vazbách, jimiž je integrováno do společnosti a širšího rodinného systému, navzdory mobilitě a všeobecnému chaosu, nazývanému někdy také „rizikovou společností“ [Beck 1986]. Svým způsobem platí, že stáří bylo ve dvacátém století teprve vynalezeno – anebo tak zásadně předefinováno, že se už tradičnímu stáří nepodobá.

Anglický historik Lawrence Stone [1977] v práci o anglické rodině a manželství mezi lety 1500-1800 upozorňuje na rozdíl mezi tím, co dnes považujeme za rodinu a tím, čím byla tradiční rodina pěkným obrazem rodiny jako řeky života. Tradiční rodina nebyla diskrétní jednotka, jakou je rodina dnes; v každém okamžiku byla pouze momentem proměnlivého kontinua, drženého pohromadě domem anebo zemědělskou usedlostí. Střídání generací v něm probíhala plynule zejména díky tomu, že ženy rodily od počátku do konce své plodnosti a nikoli jen v úzké pasáži několika let jako dnes, a díky tomu, že ony i jejich muži umírali rovnoměrně během celého rodinného cyklu, nikoli až na jeho konci jako dnes. Polovina dětí se nedožívala patnácti let a polovina z těch, které se patnácti let dožily, dožila se jich jako poloviční či úplní sirotci. Mladé vdovy a vdovci s několika závislými dětmi se fatálně museli neprodleně opakovaně ženit či vdávat, a podle své ekonomické síly či potřeby brali si nové partnery i o mnoho let mladší či také starší, muži i ženy. Generace se vzájemně překračovaly: nejstarší děti vyššího věku než jejich nové adoptivní matky či otcové nebyly výjimkou. V tomto proudu měli své místo i ti, kteří probírku smrti přežili do vyššího věku – na to, aby založili novou domácnost, nebyl ekonomický prostor, a i když předali dům další generaci, jejich výminek byl smluvně spojen s jejich původní domácností.

Institucionální dělení lidského života, v němž je standardní a věkově stanovený odchod do penze jedním z nejvýraznějších implantovaných prahů životního cyklu, umožňuje a stimuluje diskrétní prožívání jednotlivých jeho period. Obrazně se dá říci, že život, jenž měl od nepaměti analogový charakter, se stále více digitalizuje: pro většinu lidí se na hodinách života přestaly plynule otáčet ručičky, staly se jim z nich digitálky. Stáří se

vydělilo jako distinktní entita lidského a sociálního života, natolik autonomní, že můžeme říci, že druhá polovina našeho století ho v jistém smyslu sociálně vynalezla.

Literatura

- Ariès, Philippe 1960. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancient Régime*. Paris: Plon.
- Ariès, Philippe 1972. *Centuries of Childhood*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Beck, Ulrich 1986. *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bell, Collin 1968. *Middle Class Families: Social and Geographical Mobility*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lasch, Christopher 1977. *Haven in a Heartless World: The Family Besieged*. New York: Basic Books.
- Rosser, Colin, Christopher Harris 1965. *The Family and Social Change: A Study of Family and Kinship in a South Wales Town*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Stone, Lavrence 1977. *The Family, Sex and Marriage: In England 1500-1800*. London: Wiedenfeld and Nicolson.
- Townsend, Peter 1957. *The Family Life of Old People*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Young, Michael, Peter Willmott 1957. *Family and Kinship in East London*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Young, Michael, Peter Willmott 1960. *Family and Class in a London Suburb*. London: Routledge and Kegan Paul.

Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace

MILAN TUČEK a kol.

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail socmail@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 98:3

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 175,- Kč (7 USD)

Shrnutí: Studie shrnuje podstatné výsledky projektu „Stratifikace, gender, rodina“, který měl za cíl zmapovat situaci současné české rodiny s důrazem na měnící se postavení a role mužů a žen ve společnosti i rodině. Studie využívá rozsáhlého empirického materiálu z výzkumů, které byly uskutečněny v posledních letech buď přímo v rámci projektu, nebo při řešení problematiky v rámci Roku rodiny 1994, výzkumy populačního klimatu a situace mladé generace, postavení mužů a žen na trhu práce, či sociálních nerovností a stratifikace společnosti. V části, která je věnována mezinárodnímu srovnání, jsou využita primární data z modulu ISSP (International Social Survey Program), který byl v roce 1994 věnován rodinné tematice a kterého se zúčastnilo 22 zemí.

Obsah studie (s uvedením autorů jednotlivých částí):

1. Vývoj české rodiny za posledních 100 let (z pohledu dat z výběrových šetření) – Milan Tuček
2. Rodina v Evropě v polovině devadesátých let a česká rodina v mezinárodní perspektivě – Milan Tuček
3. Změny v rodině po roce 1989 (demografické charakteristiky a postoje) – Věra Kuchařová
4. Rodina: postoje a hodnoty – Milan Tuček, Alena Křížková
5. Zaměstnání versus rodina: dělba rolí v rodině – Alena Křížková, Milan Tuček
6. Dvoukariérové manželství – Hana Maříková
7. Zaměstnanost, pracovní kompetence a perspektivy české zaměstnané ženy v Evropě – Marie Čermáková
8. Stratifikace společnosti a hodnotové orientace: shody a rozdíly mezi muži a ženami v oblasti práce – Milan Tuček, Alena Křížková
9. Co určuje postavení žen v stratifikačním systému? – Jadwiga Šanderová

Časové aspekty českého důchodového věku*

LADISLAV RABUŠIC**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Temporal Aspects of the Czech Retirement Age

Abstract: The continued ageing of Czech society has provoked discussion over what measures should be taken to avert a prospective old age crisis. This paper deals with one aspect of pension reform, i.e., the retirement age. The first part outlines some possible unintended consequences of the currently low age of retirement, which – if it were to remain the same – might discriminate against elderly Czechs in a future unified Europe. The second part analyses in detail the attitudes of Czechs aged 50 and over towards various aspects of retirement. Their views, recorded by means of a representative survey, show that the age at which older Czechs consider a person is old is 66.5 years. The author concludes that Czech society should increase the retirement age to 65.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 3: 267-283)

Úvod

Demografické stárnutí české populace vyvolalo celou řadu debat na téma seniorských důchodů. Jádrem diskusí jsou způsoby, jimiž bude možné důchodové zabezpečení při nárůstu seniorské populace efektivně financovat, dále časové parametry vstupu do důchodu, jakož i současná a budoucí výše vyplácených důchodů. Všechna tato témata spolu logicky souvisejí. Věk odchodu do důchodu určuje množství důchodců v populaci, a tím také množství důchodů, které je třeba vyplácet. Vzhledem k tomu, že seniorské důchody jsou u nás vypláceny ze systému státního pojištění založeného na systému průběžného financování, je možno jich vyplácet pouze tolik a v takové výši, kolik prostředků se na ně vybere.

Celkově se ukazuje, že nejlepším možným řešením je zásadní reforma celého systému. V českém prostředí to znamená jednak výrazně zvýšit věkovou hranici nároku na odchod do důchodu, čímž by se redukoval podíl ekonomicky závislé seniorské populace, jednak změnit systém průběžného financování důchodů na smíšený systém tří pilířů: státního pojištění, kapitálového financování prostřednictvím povinného spoření na důchod a individuálního dobrovolného připojištění.

Oba kroky, jak zvýšení důchodového věku,¹ tak proměna způsobu financování, jsou ovšem politicky a sociálně nesmírně citlivé. Oba kroky mají také dlouhodobý cha-

*) Upravená verze příspěvku, který zazněl na konferenci *Česká společnost a senioři* na podzim roku 1997 v Brně. Výzkum pro tuto stať byl podporován finančními prostředky GA ČR, projekty č. 403/95/0525 a 403/96/K120. Děkuji dvěma anonymním recenzentům za jejich podnětné připomínky.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, tel. (05) 41 12 13 01, fax (05) 41 12 14 06, e-mail rabu@fss.muni.cz

rakter. Přechod z dnešního průběžného financování na zítřejší kapitálový systém by mohl podle výpočtů van Praaga a van Dalena [1994] trvat v prostředí západních ekonomik asi tak třicet až čtyřicet let a nemusel by být vůbec tak ekonomicky bolestný, jak se někdy tvrdí. Proces razantního zvýšení důchodového věku by mohl být kratší a v českých podmínkách by se snad dal vtěsnat do rozmezí deseti až patnácti let.

V této stati se budu zabývat pouze jedním z těchto problémů, a to časovým aspektem vstupu do důchodu.² Svůj názor na to, jakým způsobem upravovat věk odchodu do důchodu, jsem již několikrát vyjádřil [viz např. Rabušic 1995 a Rabušic 1996]. Zde musím znovu opakovat, že jsem jednoznačným zastáncem pokud možno co nejrychlejšího přijetí zákona, který by stanovil, aby kolem roku 2010, kdy se proces demografického stárnutí české společnosti (jak naznačuje obr. 1) dynamicky prohloubí, začali jak muži, tak ženy v České republice odcházet do důchodu ve věku šedesáti pěti let. Na následujících stránkách uvedu další demografické a sociologické argumenty na podporu svého stanoviska.

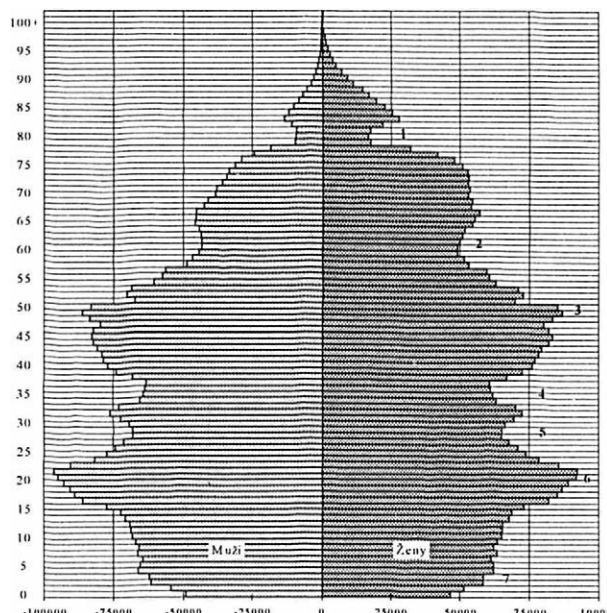
Časový rozměr života v důchodu

Tematika života v důchodu má zřetelný časový rozměr. Být důchodcem je sociální status, jehož výrazným atributem je, že člověk pobírá pravidelný měsíční příjem, aniž by musel pracovat. Tento status je člověku připsán náhle, ze dne na den, v okamžiku, kdy opouští své zaměstnání, aby se stal důchodcem. V tento den se také člověk stává seniorem, tedy *starým*, neboť věk odchodu do důchodu také (více méně mimovolně) definuje stáří. Důchodový věk tak odlišuje stáří od ne-stáří.

Věk, v němž vzniká na tento status nárok (každý si ho musí zasloužit), je veskrze arbitrární a není závislý na žádném výrazném biologickém či psychickém parametru. Ani nemůže, neboť jak dokládají existující poznatky sociální gerontologie, populace ve vyšším věku je z hlediska fyziologického, psychologického, jakož i sociálního velmi heterogenní. Důchodový věk je tedy výsledkem především politického rozhodování a vyjednávání, a teoreticky je proto možné s ním libovolně manipulovat. (V praktickém životě veřejné politiky je tato manipulace ovšem velmi obtížná, neboť různé sociální skupiny mají v tomto ohledu své podstatné a často i značně se lišící zájmy, takže sociálního a politického konsensu se dosahuje těžce.)

1) Světová banka [„Averting...“ 1994] ve svých doporučeních, jak odvrátit krizi existujících penzijních systémů, věnuje velkou pozornost věku odchodu do důchodu. Navrhuje sedm zásad, jimiž by se měli řídit politikové při stanovování důchodového věku: (1) nedávat možnost vzniku příliš dlouhým obdobím důchodu; (2) nepenalizovat lidi, kteří pracují déle než do důchodového věku; (3) redukovat penze podle spravedlivých principů pojistné matematiky těm, kdo odcházejí do důchodu předčasně, s výjimkou lidí vážně nemocných; (4) ustanovit stejný důchodový věk pro muže i ženy; (5) eliminovat výjimky, které přiznávají právo na předčasný důchod privilegovaným skupinám; (6) nevyužívat důchodový věk jako nástroj pro řešení problému nezaměstnanosti; (7) zvyšovat věk odchodu do důchodu pravidelně podle toho, jak se prodlužuje střední délka života.

2) Reformě důchodového systému se v poslední době např. věnovali Hiršl [1997], Klimentová [1997], Dostálová [1997], Polívka [1997]. Pozitivní aspekty proměny systému financování důchodů dostatečně důrazně zdůvodnili např. Jelínek se Schneiderem [1997], jeho negativa naopak popsal např. Loužek [1997].

Obrázek 1. Věková struktura ČR[†] (31. 12. 1995)

[†]) O míře stárnutí populace rozhoduje její věková skladba. Česká populace je z tohoto hlediska charakteristická velmi nepravidelnou věkovou strukturou. Její zářezy a výstupky jsou výsledkem různých historických událostí, které měly vliv na úroveň české porodnosti, úmrtnosti a migrace. Jak lze pozorovat v nejvyšší části grafu, současné počty osob v důchodovém věku zatím nejsou nijak hrozné (během první poloviny 90. let se pohybovaly v rozmezí 1,85-1,86 miliónu osob), neboť jsou jednak ovlivněny poměrně vysokou úmrtností starší české populace v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let, jednak prvním velkým zářezem ve věkové struktuře, který byl způsoben nízkými počty narozených v době 1. světové války (viz bod 1 v grafu) a v neposlední řadě také druhým zářezem, který vznikl v době hospodářské krize ve 30. letech (2). Tyto slabé ročníky vstupují právě nyní do důchodu. Vyšší úroveň porodnosti v době po 2. světové válce (3) bylo kompenzační reakcí na válečné události. Tyto silné ročníky začnou vstupovat do důchodu po roce 2007 a v poměrně krátké době zvýší počty českých seniorů. Podle projekce ČSÚ z roku 1998 by se počet seniorů starších 60 let mohl pohybovat v roce 2010 na úrovni asi 2,3 miliónu a do roku 2015 by se mohl zvýšit na 2,6 miliónu osob [„Projekce...“ 1998]. Dva drobné zářezy (4 a 5) jsou výsledkem výkyvů v počtech narozených dětí na konci 50. let a ve druhé polovině 60. let. Krátkodobé zvýšení porodnosti v polovině 70. let (6) bylo výsledkem husákovské propopulační politiky. Od počátku 80. let česká porodnost plynule klesala, její výrazné snížení nastalo po roce 1991 (7). Tím se proces českého demografického stárnutí dynamizuje a jeho výsledkem bude, že se podíl seniorů starších šedesáti let na populaci ČR zvýší vskutku markantně: z 18 % v roce 1996 na 23 % v roce 2010 a na 26 % v roce 2015 [„Projekce...“ 1998].

Trend vývoje penzijních systémů v zemích Evropské unie, jak nás informuje Dalyová [1997], má v posledních letech podobu všeobecné konvergence. Podstatou tohoto sbližování jsou dva prvky: (1) prodlužování období, které je třeba strávit v zaměstnání, (2) snižování štědrosti v přiznávaných penzích. Prodloužit dobu strávenou v zaměstnání

je možné opět dvěma způsoby. Jednak zvýšením oficiálního důchodového věku, jednak prodloužením délky placení příspěvků do systému důchodového pojištění, která je nezbytná pro přiznání nároku na důchod.

Z hlediska důchodového věku, v němž vzniká nárok na důchod, je standardizace v zemích EU téměř dokonalá: během příštích dvaceti let budou evropští muži a evropské ženy odcházet do důchodu přinejmenším v 65 letech.³ Tato skutečnost znamená vskutku značný a poměrně rychlý obrat ve srovnání s penzijními trendy, které byly odstartovány ve vyspělých evropských zemích v sedmdesátých letech (a které pokračovaly i v letech osmdesátých), kdy byl důraz položen na snižování věku odchodu do důchodu.

Co se týče požadované délky placení důchodového pojištění, je zde zřejmý dlouhodobější trend. Zatímco v roce 1985 bylo pro získání nároku na plnou penzi v zemích OECD nezbytné přispívat do systému důchodového zabezpečení v průměru 26 roků, v roce 1960 to bylo jen 13 roků [Palme 1990, citováno dle Daly 1997]. V současnosti jsou podle Dalyové [1997] pravidla ještě mnohem přísnější: v zemích EU se doba nezbytně nutného placení důchodového pojištění pohybuje mezi minimem 35 let (ve Španělsku a Řecku) a maximem 48 let (na Islandu). Příčinou současného obratu byly dva impulsy: (1) ekonomický, neboť programy podporující časnější odchody do důchodu se staly příliš populární, a proto i příliš nákladné, (2) politický, který na základě důrazných požadavků na rovnost práv mužů a žen velel přijmout novelizované důchodové zákony, které postupně uvádějí věky odchodu do důchodu u obou pohlaví na stejnou úroveň.⁴

Celkově to znamená, jak konstatuje Dalyová, že *Evropané budou muset pracovat déle, aby získali nižší penzi*. Z individuálního pohledu z toho ovšem logicky vyplývá, dodejme, že pro zachování životní úrovně bude pro Evropany racionální, aby opouštěli svět placené práce pokud možno co nejpозději.

Je s podivem, že česká společnost, která chce být vehementně společností moderní, racionální a veskrze evropskou, se v tomto punktu, v nastavení důchodového věku, chová a chová velmi iracionálně. Nikdo asi dnes již není schopen zdůvodnit, proč celá desetiletí byl věk odchodu do důchodu udržován u mužů na šedesáti a u žen na třiapadesáti až sedmapadesáti letech.⁵ A jen těžko dnes může být někdo schopen s pomocí *racionálních* argumentů vysvětlit, proč je zvýšení důchodového věku pro rok 2007 nastaveno právě na dvašedesát let pro muže a sedmapadesát až jedenašedesát let pro ženy. Proč změna důchodového zákona v tomto ohledu nerespektovala evropské trendy? Proč je důchodový věk českých žen stále závislý na počtu dětí, které porodily?⁶ Kdy začneme brát rovnost pohlaví zcela vážně a čeští muži ztratí svou dosavadní *výsadu* odcházet do

³) Švédové zvyšují věkový limit na 66 let bez rozdílu pohlaví; Dánové, Norové a Islandané musejí pracovat až do 67 let, samozřejmě taktéž bez rozdílu pohlaví [Daly 1997].

⁴) V posledních letech se tak stalo v SRN, Rakousku, Řecku, Itálii, Portugalsku a Velké Británii [Daly 1997].

⁵) Při nastavování těchto věkových parametrů pro odchod do důchodu v roce 1964 (zákon č. 101/1964 Sb.) se vycházelo z toho, že ženám je třeba kompenzovat jejich těhotenství a péči o děti. Současně měl mít tento způsob pronatalitní efekty. Později přijatá opatření, jimiž se prodlužovala délka placené i neplacené mateřské dovolené, jsou však, domnívám se, dostatečnou kompenzací, která by měla umožnit nárok na věk odchodu do důchodu mezi muži a ženami vyrovnat.

⁶) Diferenciací důchodového věku žen podle počtu vychovaných dětí jsme spolu se Slováky světovou raritou [Vostatek 1997].

důchodu později než ženy? A neměly by ženy dokonce odcházet do důchodu později než muži, když se celkově dožívají vyššího věku?

Existující český důchodový zákon, jak naznačují výše položené otázky, v sobě skrývá z hlediska principů moderní sociální politiky několik potenciálních léček, které mohou vést dříve či později k některým nezamýšleným efektům. To, že se tyto léčky v zákoně objevily, je podle mého soudu způsobeno tím, jak je celý koncept důchodu v české společnosti pojímán. Stav „být v penzi“ byl totiž v českém prostoru chápán jako *výhoda* a snad i *kýžený stav*. K takovéto percepci jistě nemalou měrou přispěl fakt, že v dobách, jejichž heslem bylo „socialisticky pracovat, socialisticky žít“, práce vlastně nebyla (a ani nemohla být) prací v pravém slova smyslu. Tedy prací, v níž by se, pokud chtěl, člověk mohl realizovat, prací, v níž by na základě svého umu a výkonu mohl vydělat takové peníze, po kterých toužil (vzpomeňme na příznačné dictum oné doby: „my předstíráme, že pracujeme, oni předstírají, že nás platí“), a prací, která by dávala přiměřenou sociální pozici (jak mohlo u nás docházet ke krystalizaci sociálního statusu, když platilo „já jsem horník, kdo je víc“). Řečeno sociologicky, byla to práce, která vedla k pracovnímu odcizení, příjmové nivelizaci a inkonzistenci sociálního statusu. Opustit takovýto svět práce pokud možno co nejdříve, zvláště za podmínek celkově chudé a příjmově nivelizované společnosti, se tak v seniorské populaci stalo vyhledávanou hodnotou.⁷

Význam práce pro život jedince a jeho rodiny je v moderní společnosti na rozdíl od společností reálného socialismu samozřejmě diametrálně odlišný. Česká veřejnost se k jeho skutečnému významu zatím dobírá jen velmi zvolna (abychom však byli spravedliví, v podmínkách existujících ekonomických pravidel to není beze zbytku jen její vina). Nemůže však dlouho trvat a i ona pochopí, že zůstat na trhu práce tak dlouho, jak je to jen možné, je z mnoha důvodů velkým požehnáním. Zjistí totiž, mimo jiné, že běžnou součástí normálního každodenního života jsou např. finální operace, které mají podobu hypoték, úvěrů, kreditních karet, kapitálového způsobu sociálního pojištění apod. Pak také zjistí, že pro tyto operace je počet let, během nichž ještě může člověk participovat na trhu práce, velmi důležitý – vždyť např. s každým dalším rokem zaměstnání se bude lépe splácet hypotéka, s každým rokem povinného spoření v penzijním fondu (až bude přijat *skutečný* zákon o fondovém financování penzí) se zvýší šance na vyšší životní úroveň. A všichni si uvědomí, jak mnoho může nás, Čechy, v evropském prostoru *vis-à-vis* našim sousedům, nízký věk odchodu do důchodu diskriminovat. České ženy pak zjistí, jak hluboce nerovné životní podmínky ve srovnání s muži jim poskytuje dnešní důchodový zákon, který je ze světa práce může potenciálně *vyhánět* v průměru o dlouhé tři roky dříve než jejich mužské protějšky.⁸

Je samozřejmé, že dosažení důchodového věku ještě neznamená automaticky odchod do důchodu. Tehdy pouze vzniká nárok. V sociálním světě však, kde hrají velkou roli sociálně konstruované významy, je dosažení zákonné důchodové hranice důležitým symbolickým mezníkem stáří. A být zákonně starým se může za jistých podmínek (např.

⁷⁾ Mnohé seniory vedla k časnému úprku do důchodu pravděpodobně také možnost s pobíráním důchodu paralelně pracovat, a tím si vylepšovat životní úroveň. V době éry volání podniků a institucí „nejsou lidi“ nebylo zaměstnávání osob v důchodovém věku vážnějším problémem.

⁸⁾ Ty ženy, pro něž jsou děti výraznou hodnotou, a proto budou mít třeba děti tři, se možná budou cítit v předdůchodovém věku *znevýhodněny* tím, že jejich nárok na důchod vzniká o dlouhá tři léta dříve ve srovnání s těmi, které neporodily dítě žádné.

při vyšší nezaměstnanosti) stát faktorem, který člověka ze světa práce vypudí i proti jeho vůli. Z tohoto hlediska je proto namístě klást otázku, zdali si všichni ti, kdo finální podobu současného důchodového zákona ovlivnili, uvědomují, jak hluboce nerovnoprávný, diskriminační a snad i potenciálně antipopulační rámec vytvořili.

Někteří zahraniční autoři (dnes již klasikové sociální demografie) se problémem časování důchodů zabývali velmi intenzívně a hledali způsob, jak arbitrárnost v nastavení důchodového věku, a tudíž i v nastavení *hranice stáří*, přeměnit na zdůvodnitelné rozhodnutí. Ryder [1975], Uhlenberg [1987] a Day [1988, 1995] navrhuji, aby se místo kalendářního věku vzala do úvahy *naděje dožití* (střední délka života). Aby tedy jako stáří byli definováni ti, kdo mají naději dožití kratší než deset (Ryder a Day), popřípadě patnáct let (Uhlenberg). I při tomto způsobu jistá míra arbitrárnosti přetrvává, nicméně v pozadí je jistý racionální moment. Stáří je zde definováno ne z hlediska délky uplynulého života, nýbrž z hlediska délky do jeho pravděpodobného konce. Tato přesmyčka umožňuje více se přiblížit fyziologickým charakteristikám seniorské populace a může být tím pádem také adekvátnější pro nejrůznější úvahy sociální politiky.

Podívejme se nyní, co by se stalo s důchodovým věkem a s podíly seniorské populace, kdybychom se i my v Česku rozhodli pro podobný způsob definování hranice stáří. Jelikož naše úmrtnostní poměry, byť se rapidně zlepšují, jsou stále ještě pod úrovní vyspělých zemí, vezmeme jako hranici stáří měkčí normu Uhlenbergovu, tedy věk, v němž zbývá do smrti méně než patnáct let. Z důvodů rozdílných úmrtnostních poměrů v mužské a ženské populaci bude pochopitelně věk, v němž zbývá k dožití patnáct let, u mužů a žen odlišný. Patnáct let dožití zbývalo mužům podle úmrtnostních tabulek z roku 1996 v 62 letech (přesně to bylo 14,94 roků) a ženám v 67 letech (14,83 roků). Věk 62 let u mužů a 67 let u žen by tak měl být podle tohoto kritéria hranicí českého stáří.⁹ Vzhledem k tomu ale, opakuji, že jsem rozhodným zastáncem toho, že v moderní společnosti by měl být věk odchodu do důchodu stanoven pro obě pohlaví stejně, navrhuji vzít jako hranici stáří naději dožití 15 let bez rozdílu pohlaví. V roce 1996 by tak z tohoto hlediska na základě českých úmrtnostních poměrů měl být hranicí stáří věk 65 let.¹⁰

Na základě tohoto principu by tak měl být věk odchodu do důchodu stanoven v české společnosti jak u mužů, tak i u žen na 65 let. Pro muže by to znamenalo, že by si statisticky „užívali“ důchodu třináct roků (neboť tolik let mužům zbývalo v roce 1996 k dožití po šedesátém pátém roce věku), ženy asi šestnáct let. Vzhledem k tomu ovšem, že naděje dožití se u nás od roku 1990 především u mužů permanentně a dynamicky zvyšuje nejenom v celé populaci, ale i v populaci seniorů (viz obr. 2) a vzhledem k tomu, že zvýšení věkové hranice pro odchod do důchodu musí být vždy dlouhodobým procesem,

⁹) Kdybychom vzali tvrdší normu Ryderovu a Dayovu, byl by v roce 1996 příslušnou hranicí stáří u mužů věk 71 let (naděje dožití 9,77), u žen pak 75 let (naděje dožití 9,42).

¹⁰) Naděje dožití pro průměrného Čecha se vypočítá z podrobných úmrtnostních tabulek jako průměr z naděje dožití mužů a žen. Tedy tak, že se v kolonce příslušného kalendářního věku sečtou střední délky života mužů a žen a podělí se dvěma. V případě, že tato hodnota má být 15 let, hledáme, v jakém věku je tohoto průměru dosaženo. V roce 1996 vznikla naděje dožití 15 let jako kombinace naděje dožití mužů 13,09 roků v 65 letech a naděje dožití žen 16,36 roků rovněž v 65 letech, tedy $(13,09 + 16,36) : 2 = 14,73$ roků [Podrobně... 1997]. Řečeno jinými slovy, 65 let byl v roce 1996 věk, kdy Čechům zbývalo k dožití ještě patnáct let, 65 let by tedy podle Uhlenbergovy normy měl být důchodovým věkem. (Pokud bychom se rozhodli, že hranicí stáří má být naděje dožití 10 let, pak bychom se dostali k nerealizovatelnému důchodovému věku 72 let).

měl už nový důchodový zákon přijatý v roce 1995 jednoznačně nastavit důchodový věk na 65 let pro obě pohlaví. Než by tato nová věková hranice začala platit, délka života v důchodu po šedesátém pátém roce věku by se u mužů na oněch definičních patnáct let jistě dostala, u žen by se začala přibližovat, tak jako je tomu v současných vyspělých zemích, devatenácti letům.

Obrázek 2. Vývoj naděje dožití českých mužů a žen ve věku 60 let, 1950-1996*

*) V roce 1990 byla naděje dožití šedesátiletých mužů 14,6 roků a šedesátiletých žen 19,6 roků. Do roku 1996 se podstatně zvýšila: u mužů na 16,3, u žen na 20,4 roků. Muži si tak polepšili o 1,7 roku, ženy o 0,8 roku. Tyto údaje tak jasně vypovídají o tom, jak zdůrazňují demografové Kučera se Šímkem [1997], že současné postupné zvyšování důchodového věku délku života prožitou v důchodu nezkracuje.

Zvýšením hranice stáří by se také snížily proporce seniorské populace. Zatímco např. v roce 1995 byl podíl seniorské populace v důchodovém věku (muži 60+, ženy 55+) přibližně 21 %, podle nového kritéria (samozřejmě jenom hypoteticky) by byl tento podíl pouze 13 %.

Někteří proti tomuto způsobu uvažování mohou vznést námitky. Mohou poukázat na jeho poněkud mechanistický charakter,¹¹ na to, že dostatečně nebere v úvahu českou realitu rozdílů v individuálním stárnutí osob, která je způsobena jejich zdravotním stavem, jenž je např. odlišný u osob pracujících manuálně a u osob žijících se prací duševní, nebo že zapomíná, byť se české úmrtnostní poměry celkově zlepšují, na stále ještě poměrně značnou intenzitu mužské nadúmrtosti v šedesáti letech.

Těchto skutečností jsem si samozřejmě vědom. Ve svých návrzích ovšem předpokládám, že zlepšování úmrtnostních poměrů v seniorském věku si i nadále podrží svou dynamiku, kterou jsme zaznamenali po roce 1990 a která je velmi nadějná. Ilustrací této

¹¹) Učinil tak např. jeden z anonymních recenzentů této stati.

dynamiky jsou údaje v tabulce 1., v níž je český vývoj navíc srovnáván s vývojem v sousedním Rakousku. Výrazné zvýšení průměrné míry růstu střední délky života pro populaci ve věku 60 a 75 let, které Rakousko zaznamenalo v 80. letech, což pro Kytira s Prskawetzem [1995] slouží jako indikátor toho, že Rakousko v tomto období vstoupilo do čtvrté fáze epidemiologické transice, se v Česku odehrává právě nyní. Současně také předpokládám, že nový zákon o věku odchodu do důchodu bude umožňovat, například právě v závislosti na zdravotním stavu, pružné individuální realizace.

Tabulka 1. Průměrná roční míra růstu střední délky života při narození (e^0), v 60 letech (e^{60}) a v 75 letech (e^{75}) věku v Rakousku 1961-1991 a v ČR 1960-1996 a naděje dožití při narození v ČR (v %)

Období	e^0	Muži e^{60}	e^{75}	e^0	Ženy e^{60}	e^{75}
<i>A) Průměrná roční míra růstu střední délky života v Rakousku</i>						
1961-1971	0,03	-0,21	0,42	0,11	0,00	-0,12
1971-1981	0,39	0,74	0,49	0,36	0,72	0,89
1981-1991	0,47	1,12	1,85	0,36	0,91	1,43
<i>B) Průměrná roční míra růstu střední délky života v ČR</i>						
1960-1970	-0,32	-1,10	-1,29	-0,08	-0,27	-0,19
1970-1980	0,11	0,16	-0,13	0,12	0,12	0,06
1980-1990	0,10	0,16	0,56	0,28	0,58	-0,32
1990-1996	0,68	1,60	1,66	0,27	0,71	2,56
<i>C) Naděje dožití v ČR při narození</i>						
1960	68,30	15,93	7,83	73,58	18,70	8,45
1970	66,12	14,27	6,88	73,01	18,21	8,29
1980	66,84	14,50	6,79	73,92	18,43	8,34
1990	67,54	14,74	7,18	76,01	19,54	8,08
1996	70,37	16,23	7,93	77,27	20,39	9,42

Prameny: Kytir, Prskawetz [1995], *Podrobné úmrtnostní tabulky za ČR v roce 1996* [1997] a vlastní výpočty.

Percepce důchodového věku a stáří českou veřejností

Úvahy podobného druhu mohou být ovšem z hlediska politiků, kteří vytvářejí zákony v oblasti sociální politiky, chápány jako velmi teoretické. Funkcí politika je totiž služba veřejnosti. A veřejnost, jak by mohly napovídat výsledky výzkumu veřejného mínění, zatím měla ve věci odchodu do důchodu, zdá se, poměrně jasno. Tak v dubnu roku 1994 na otázku, zda je potřebné zvyšovat věk odchodu do důchodu, odpovědělo ve výzkumu IVVM 83 % respondentů záporně. V březnu roku 1995 se IVVM zeptal české veřejnosti, zda má být přijat vládní návrh na zvýšení důchodového věku: 51 % respondentů s prodloužením věkové hranice nesouhlasilo, 27 % navrhovalo „zatím počkat“. V srpnu téhož roku, krátce po přijetí nového důchodového zákona, 67 % respondentů nepovažovalo za správné zvýšení důchodového věku mužů a 79 % respondentů zvýšení důchodového věku žen [„Občané...“ 1995]. Ovšem na počátku února roku 1997, před projednáváním novely důchodového zákona, která měla podle vládního návrhu zvýhodnit možnost předčasného odchodu do důchodu, ale podržet zvýšený věk odchodu do důchodu, IVVM zjistil, že pro vládní návrh bylo 35 % respondentů, 47 % respondentů navrhovalo přijmout návrh

ČSSD, která se snažila důchodový věk snížit vrácením do jeho původní podoby. 14 % nevědělo, který návrh zvolit [„Aktuální...“ 1997].

Tyto odpovědi tedy naznačují, že česká veřejnost si většinou prodloužení věku odchodu do důchodu zatím nepřála. Ze zahraniční literatury je ovšem známo, že postoje k důchodovému věku jsou rámovány existujícími právními normami a že respondenti na otázku, kdy by se podle jejich názoru mělo odcházet do důchodu, uvádějí převážně věk, který je momentálně v dané společnosti platný. Tato empirická zkušenost se potvrdila i v našich výzkumech. Na konci roku 1996 jsme od reprezentativního souboru obyvatel ČR ve věku 50 a více let¹² získali na věk odchodu do důchodu následující názory: ženy by podle české veřejnosti měly odcházet do důchodu v průměru v 55,4 roku, muži pak v 60,2 roku. Tento názor nebyl v podstatě diferencován podle žádné sociální charakteristiky, nezáleželo tedy na pohlaví respondenta, na jeho věku, na tom, zda je ještě ekonomicky aktivní či již v důchodu.¹³

Toto jsou ovšem výsledky z hlediska stanovení normy. Když zaměníme optiku a budeme se zajímat o to, co lidé plánují v okamžiku, kdy u nich samotných nastane důchodový věk, získáme výsledky již méně jednoznačné. Z ekonomicky aktivních respondentů ve věku 50-59 téměř celá čtvrtina (24 %) plánovala, že při dovršení důchodového věku bude dále pracovat. Důležitou roli zde sehrává samotný věk respondenta: 79 % z mladších respondentů předseniorského věku (50-54 let) si myslí, že v okamžiku, kdy nastane jejich důchodový věk, do důchodu také odejdou. Jakmile se ale respondenti přiblíží důchodovému věku na dosah (věková skupina ve věku 55-59 let), myslí svůj odchod do důchodu vážně již jen 68 % respondentů. Ještě význačnějším znakem je ovšem vzdělání respondenta. Zatímco pokračovat v práci navzdory důchodovému věku si přeje pouhých 7 % respondentů se základním vzděláním, u respondentů s vysokoškolským vzděláním to je již plných 44 % (Spearmanovo $\rho = 0,21$, signifikance 0,001). Velmi často po dovršení důchodového věku si přeje pracovat populace velkých měst s počtem nad 100 000 obyvatel (37 %).

Z hlediska konkrétního věku, v němž ekonomicky aktivní respondenti plánovali svůj odchod do důchodu, vypadala situace následovně (viz tabulku 2).

¹²⁾ Jednalo se o výzkum, který připravil autor této statě spolu s Petrem Marešem pod názvem 50+. Data pro nás sesbíral IVVM na začátku listopadu 1996, výběrový soubor sestával z 1 302 respondentů ve věku padesáti let a starších.

¹³⁾ Některé výjimky se však objevily. Vyšší věk odchodu do důchodu pro ženy si přály především ženy s vysokoškolským vzděláním (57,5 roku), ale také muži, kteří by v příštích volbách volili ODS (56,9 roku), muži s vysokoškolským vzděláním (56,3 roku), pracující důchodci (56,3 roku) a pracující důchodkyně (56,2 roku). Vyšší věk odchodu do důchodu pro muže si přály ženy s vysokoškolským vzděláním (62,3 roku), muži, kteří by v příštích volbách volili ODS (61,4), pracující důchodci (61,2), pracující důchodkyně (61,0), muži s vysokoškolským vzděláním (61,0). Pro nejnižší důchodový věk žen se vyslovili voliči republikánů (54,4) a invalidní důchodkyně (54,3 roku). Zastánce nejnižšího mužského důchodového věku jsme našli pouze mezi mužskými voliči republikánů (58,8 roku).

Tabulka 2. Průměrný věk plánovaný ekonomicky aktivními respondenty (N = 388) pro odchod do důchodu podle pohlaví a vybraných sociálních charakteristik

kategorie	muži	ženy
<i>věk:</i>		
50-54	61,8	57,0
55-59	62,0	57,9
<i>důchodové plány:</i>		
důchod	60,9	56,5
práce	64,9	59,5
<i>vzdělání:</i>		
základní	61,6	56,4
vyučen(a)	61,3	56,9
SŠ bez maturity	62,1	57,1
SŠ s maturitou	62,3	57,4
VŠ	62,4	60,4
<i>velikost sídla:</i>		
do 1 999	61,7	57,2
2 000-4 999	60,3	57,0
5 000-19 999	61,9	57,2
20 000-99 999	61,9	57,3
100 000 a více	62,4	57,3

Zdroj: Rabušic, Mareš: 50+ (datový soubor) 1996.

Tato čísla vypovídají o velmi zajímavé skutečnosti. Výše plánovaného důchodového věku je sice již částečně ovlivněna zákonným zvýšením věkové důchodové hranice, nicméně spousta mužů i žen plánuje svůj odchod do důchodu později než ve věku, který jim umožní zákon. Podstatně je tento trend patrný u lidí, kteří jsou na prahu důchodového věku (věková kategorie 55-59), ale také u těch, kdo jsou rozhodnutí, že v době, kdy vstoupí do svého důchodového věku, budou pokračovat v práci, nebo u respondentů s vyšším vzděláním.¹⁴

Plány na odchod do důchodu osob v ekonomicky aktivním věku jsou jedna věc, jeho skutečná realizace, tedy vstup do důchodu, věc druhá. Podívejme se nyní, v jakém věku čeští senioři do důchodu skutečně odcházeli. Z našeho výběrového šetření vyplývá, že do důchodu odešlo při dosažení důchodového věku 72 % respondentů, předčasně pak 6 % (z nichž to byly především ženy – 64 %) a později 22 % (opět s převahou žen – 60 %).¹⁵

¹⁴) Výše důchodového věku je u českých žen, jak známo, závislá na počtu jejich dětí. Vzhledem k tomu, že většina žen v souboru měla dvě děti, není uváděn plánovaný věk pro odchod do důchodu ovlivněn tím, že by se jednalo o bezdětné či jednodětné respondenty.

¹⁵) Z podsouboru těch, kdo odešli do důchodu před dovršením důchodového věku, muži odcházeli dříve v průměru o 23 měsíců, ženy o 18 měsíců. Z těch, kdo odešli později, muži zůstali v zaměstnání déle v průměru o 23 měsíců, ženy pak o 19 měsíců. Později odcházeli do důchodu především lidé s vyšším vzděláním (muži jak se středoškolským, tak vysokoškolským vzděláním v průměru o 30 měsíců, ženy s maturitou o 27 měsíců, ženy s akademickým diplomem o plných 36 měsíců).

Celkově byl podle našich výběrových dat průměrný věk odchodu do důchodu v kohortě českých seniorů 59,9 roků pro muže a 55,7 pro ženy.¹⁶ Jak vyplývá z tabulky 3, rozdíly v důchodovém věku nejsou příliš markantní. Za zaznamenání stojí fakt, že čeští muži, kteří jsou ve věku 60-64 let a kteří tedy odcházeli do důchodu v období 1991-1995, odcházeli do důchodu v průměru poněkud dříve, což bylo výsledkem masivních sociálních a politických pohybů v české společnosti. České ženy celkově odcházely do důchodu tak, jak měly. Zhruba o jeden rok déle zůstávaly v zaměstnání ženy se dvěma nebo třemi dětmi. Výrazně později pak odcházely do důchodu ženy s vysokoškolským vzděláním (v průměru v 57,8 let).

Tabulka 3. Průměrný věk skutečného odchodu do důchodu českých seniorů (N = 803) podle pohlaví a vybraných charakteristik

kategorie	muži	ženy
<i>věk:</i>		
55-59	x	55,1
60-64	59,3	55,6
65-69	59,8	56,0
70-74	60,2	55,8
75+	60,7	56,0
<i>vzdělání:</i>		
základní	59,6	55,3
vyučen(a)	59,9	55,7
SŠ bez maturity	60,1	55,9
SŠ s maturitou	60,0	56,2
VŠ	60,1	57,8
<i>počet dětí:</i>		
0	59,8	56,6
1	59,6	56,1
2	60,1	55,9
3	59,9	54,9
4 a více	59,9	54,3

Zdroj: Rabušic, Mareš: 50+ (datový soubor) 1996.

Samotný akt odchodu do důchodu nemusí být vždy aktem dobrovolným. Někdo odchází do důchodu rád, někdo je k odchodu na „zasloužený odpočinek“ proti vlastní vůli více či méně zmanipulován, někdo musí odcházet ze zdravotních důvodů. V našem výzkumu seniorské populace jsme z tohoto hlediska zjistili v roce 1996 následující závažné skutečnosti (viz tabulku 4).

¹⁶⁾ Podle dat české statistiky byl v roce 1995 průměrný věk odchodu do důchodu 60,1 roků pro muže a 55,5 roků pro ženy. V roce 1990 odešli muži do důchodu v průměru v 59,4 letech, ženy pak v 55,9 letech.

Tabulka 4. Pocity při odchodu do důchodu podle pohlaví a vzdělání (v %)
 (1) *Do důchodu jsem odcházel(a) rád(a)*
 (2) *Odešel(a) jsem, ale váhal(a) jsem*
 (3) *Nechtělo se mi odejít, ale musel(a) jsem ze zdravotních důvodů*
 (4) *Nechtělo se mi odejít, ale podnik mě už nepotřeboval*

	(1)	(2)	(3)	(4)
<i>Pohlaví</i>				
Muži	35	21	25	19
Ženy	43	26	18	13
<i>Vzdělání</i>				
Základní	42	18	24	16
Vyučen	40	26	21	12
SŠ+VŠ	33	28	16	23
Celkem	40	24	21	15

Zdroj: Rabušic, Mareš: 50+ (datový soubor) 1996.

S radostným pocitem tak podle odpovědí respondentů odcházelo do důchodu jen 40 % seniorské populace, statisticky významně častěji ženy než muži. Odlišné byly tyto pocity u seniorů s různým stupněm vzdělání. Zatímco do důchodu odcházelo rádo 42 % seniorů se základním vzděláním a 40 % seniorů vyučených, u seniorů s vyšším vzděláním (kategorie středního a vysokoškolského vzdělání musely být z důvodů poměrně nízkých četností sloučeny) byl tento podíl už jen 33 %.

Celých šedesát procent českých seniorů (z toho 65 % mužů a 57 % žen) tak nebylo v době dovršení svého důchodového věku přesvědčeno o tom, že mají do důchodu odejít. 24 % respondentů při odchodu do důchodu váhalo, 36 % pak odejít vyloženě nechtělo. To, že nakonec odešli, bylo způsobeno buď zdravotními důvody (21 %, přičemž muži statisticky významně častěji než ženy, lidé s nejnižším vzděláním častěji než lidé se vzděláním nejvyšším), nebo tím, že pro ně již v „jejich“ podniku nebylo místo (15 %, opět statisticky významně častěji u mužů než u žen).

Z uvedených údajů je vidět, že značná část českých seniorů v době, kdy se naplňuje jejich důchodový věk, s odchodem do důchodu váhá nebo by ho dokonce ráda odložila. Příčin je zde samozřejmě celá řada, ale jedním z důvodů může být jednoduše ta skutečnost, že Češi se v době českého důchodového věku ještě necítí starými, jak naznačuje tabulka 5.

Tabulka 5. Stáří respondentů z hlediska jejich *sebereflexe* (jak se vidí) a z hlediska *pocitu* (jak se cítí) podle věkových skupin (řádková procenta)

Věková skupina	jako střední věk		jako vyšší střední věk		jako starý(á)	
	vidí se	cítí se	vidí se	cítí se	vidí se	cítí se
50-54	61	63	36	29	3	7
55-59	36	39	55	52	10	10
60-64	13	21	67	63	20	16
65-69	11	16	44	44	45	40
70-74	4	7	34	38	61	55
75+	2	6	18	27	80	68

Zdroj: Rabušic, Mareš: 50+ (datový soubor) 1996.

Tyto údaje je možno chápat jako velmi důležité indikátory pro úvahy o možném zvýšení důchodového věku na 65 let jednotně pro muže a ženy.¹⁷ Ukazují totiž poměrně jasně, že ve věkových skupinách 60-64 a 65-69 let, které by z hlediska existujícího českého důchodového věku měly být jednoznačně skupinami „starými“, se jako staří skutečně vidí a cítí jen nevelký podíl respondentů. Ve věkové skupině 60-64 let se jako staří reflektuje jen 20 % respondentů a pouze 16 % se starými skutečně cítí. Ve věkové skupině 65-69 let se za staré považuje 45 % respondentů a cítí se jako staří 40 % respondentů.

Na přímou otázku, od jakého věku se člověk stává starým (viz tabulku 6), uváděli muži v průměru 67,8 roků, ženy v průměru 66,1 roků.

Tabulka 6. Průměrný věk udávaný respondenty, v němž se člověk stává starým, podle pohlaví

Věková skupina	muži	ženy
50-54	65,8	64,6
55-59	67,1	64,4
60-64	68,1	67,3
65-69	67,9	66,2
70-74	69,5	66,6
75+	70,6	68,7

Zdroj: Rabušic, Mareš: 50+ (datový soubor) 1996.

U tohoto ukazatele je důležité především mínění mladších věkových skupin, tedy 50-54 a 55-59 let, které mají „oficiální stáří“ teprve před sebou. Data opět naznačují, že starým se člověk podle mínění české veřejnosti nestává dříve než kolem 65. roku věku. Pocit stáří je samozřejmě velmi subjektivní, nicméně obecně platí, že právě akt odchodu do důchodu člověka starým skutečně učiní. Nastavil-li by se český důchodový věk na pětadesát let, uvedl by se tím názor veřejnosti na počátek stáří v soulad s jeho formalizovanou, důchodovskou podobou.

Závěr a diskuse

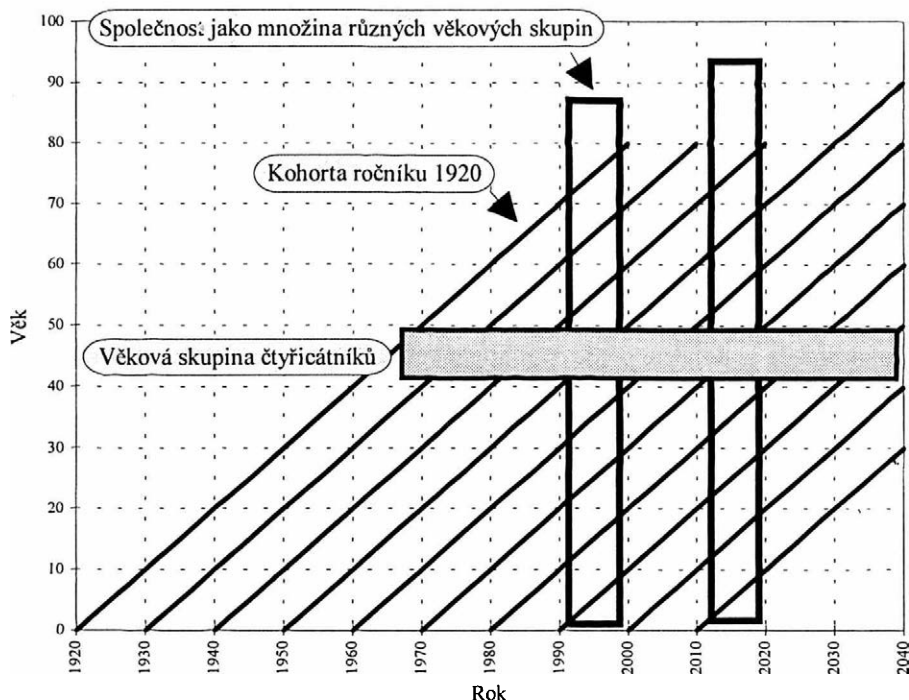
Shrňme si, o čem všechna tato postojová data české předseniorské a seniorské populace vůči odchodu do důchodu a stáří vlastně vypovídají. Především je možné konstatovat, že není pravda, že by si většina lidí u nás přála, aby muži odcházeli do důchodu ve věku 60 let a ženy v 55 letech, jak tvrdí nejrůznější politické a odborové subjekty. Naše data naznačují, že vnímání hranice důchodového věku je poměrně elastické a že je závislé na různých demografických a sociálních charakteristikách české předseniorské populace. Asi 30 % lidí ve věku těsně před důchodem (55-59 let) odchod do důchodu v době dovršení důchodového věku neplánuje. U lidí s vysokoškolským vzděláním se tento podíl blíží, jak jsme viděli, 45 %. Z těch, kdo v důchodu již jsou, jich s odchodem váhalo plných 60 %. Ovšem tím nejpodstatnějším závěrem, který lze z našich dat učinit, je to, že definice vě-

¹⁷⁾ Tyto ukazatele také naznačují, že v pocitech české veřejnosti existuje jistý rozdíl mezi tím, jak se lidé z hlediska stáří *vidí* (věková sebereflexe) a jak se z hlediska stáří *cítí*. Ne všichni ti, co se jako staří vidí, se také jako staří cítí. Individuální pocit stáří je ve srovnání s tím, jak se lidé vidí (v této byť individuální věkové sebereflexi je samozřejmě výrazně přítomna sociální norma), méně intenzivní.

ku, v němž se člověk stává starým, je podle české veřejnosti, která je v předdůchodovém věku, navlas stejná jako zde navrhovaný limit pro odchod do důchodu, tedy 65 let.

Jsem přesvědčen o tom, že nic nestojí v cestě zvýšení důchodové hranice na 65 let, které by mělo začít platit od roku 2010. Uvědomme si, že z hlediska sociologie věku platí, na co již dávno poukázal Norman Ryder [1965], později pak např. Matilda Riley [1987] nebo u nás Josef Alan [1989]. V každém časovém okamžiku je totiž každá společnost, jak ve schematizované podobě ukazuje obr. 3, stratifikovanou množinou různých kohort a věkových skupin.

Obrázek 3. Schéma návaznosti věkových kohort a věkové stratifikace společnosti

A jelikož kohorta je populace, zrozená ve stejném roce nebo ve stejném období, je zřejmé, že každá kohorta během svého života naplňuje unikátní segment historického času, během něhož je konfrontována s jedinečnými událostmi, jež probíhají v jejím prostředí. Díky svým rozdílným socializačním vzorcům, díky odlišným historickým zážitkům se tak jednotlivé kohorty od sebe odlišují. To ovšem logicky také znamená, že jejich proces vývoje a stárnutí je poznamenán sociální změnou, takže jednotlivé kohorty stárnou odlišným způsobem.¹⁸

Populace jednotlivých kohort vytvářejí vrstvy společnosti, její věkové skupiny, věkovou strukturu. To ale znamená, že jak se společnost pohybuje v čase, věkové skupiny jsou naplňovány novými lidmi. Jak je např. patrné z obrázku 3, v každém časovém bodu je ve společnosti např. věková skupina čtyřicátníků, avšak pokaždé to jsou jiní lidé. Jiní

¹⁸) Riley [1987: 4] tuto skutečnost nazývá „principem kohortního rozdílu ve stárnutí“ (*principle of cohort difference in aging*).

nejen fyzicky, ale i sociálně. Jelikož členové těchto nástupnických kohort se vyvíjejí (stárnou) vždy v nových sociálních podmínkách, vytvářejí si také své vzorce chování, které se postupně stávají sociální normou. Tímto mechanismem přispívají věkové kohorty k sociální změně.¹⁹ Mezi individuálním stárnutím a sociální změnou tak díky toku kohort existuje permanentní interakce.

Pro naše úvahy o časových aspektech českého důchodového věku má fakt, že jednotlivé kohorty stárnou odlišným způsobem a že současně jsou nositeli sociální změny, zásadní význam. Efekt populačního stárnutí se v české společnosti plně projeví po roce 2010. Jak napovídá obrázek 3, do důchodu budou v té době vstupovat kohorty narozené po roce 1950, tedy přibližně dnešní pětáctýřicátníci. Ti prožili zánik komunismu ve svých 35-40 letech, tedy v první polovině svého života. Je velmi pravděpodobné, že pro většinu z nich představa důchodového věku, který bude začínat až v šedesáti pěti letech, nemusí být vůbec představou skličující nebo frustrující. Právě naopak. Hodnotové vzorce a preference této kohorty budou totiž v jejich seniorském věku podstatně odlišné od populace dnešních čerstvých důchodců, tedy kohorty zrozené ve druhé polovině 30. let. Představy o způsobu trávení důchodového věku kohort narozených po roce 1950 budou z mnoha důvodů zcela odlišné od způsobu života, který vedou důchodci dnešní. Podstatnou měrou k tomu jistě přispěje např. i fakt, že to budou kohorty, které se budou dožívat značně delšího věku než kohorty dnešních důchodců. Navíc nároky důchodců na životní styl po roce 2010 budou s těmi dnešními nesrovnatelné. Z tohoto důvodu tedy představa pozdějšího odchodu do důchodu bude vnímána jako šance prodloužit si pracovní kariéru, a tím také jako šance, která prostřednictvím relativně slušných úspor na stáří umožní naplnit aktivity plánovaného důchodcovského životního stylu. Z tohoto hlediska tak důchodový věk 65 let bude pro tuto generaci českých mužů a žen představou smysluplnou a veskrze racionální.

LADISLAV RABUŠIC je docentem katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity, kde přednáší kurzy o metodách sociálně vědního výzkumu, o populačních studiích a o stárnutí a společnosti. Badatelsky se jako řešitel nebo spoluřešitel podílí na výzkumných projektech „Senioři v české společnosti“ (grant GA ČR), „Sociální trendy“ (grant GA ČR), „Youth and AIDS“ (grant RSS), „Legitimacy of Czech Social Policy“ (grant SOCO). Dosud publikoval asi 50 statí, je autorem monografie *Česká společnost stárne* (1995) a editorem knihy *Česká společnost a senioři* (1997). V roce 1997 přednesl referáty o českých seniorech na evropské populační konferenci ve Varšavě a na evropské sociologické konferenci v britském Colchesteru, v roce 1998 prezentoval referát o sexuálním chování české mládeže a riziku HIV na světové antropologické konferenci v americkém Williamsburgu.

Literatura

- „Aktuální sociální požadavky a ekonomický rozvoj.“ 1997. *Výzkum 97-02*. Praha: IVVM.
- Alan, J. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- „Averting the Old Age Crisis. Policies to Protect Old and Promote Growth“ 1994. *World Bank Policy Research Report*. Oxford: Oxford University Press.
- Daly, M. 1997. „Welfare States under Pressure: Cash Benefits in European Welfare States over the Last Ten Years.“ *Journal of European Social Policy* 7: 129-146.

¹⁹⁾ „Princip kohortního vlivu na sociální změnu“ (*principle of cohort influence on social change*), Riley [1987: 4].

- Day, L. H. 1988. „Numerical Declines and Older Age Structures in European Populations: an Alternative Proposal.“ *Family Planning Perspectives* 20: 139-143.
- Day, L. H. 1995. *The Future of Low-Birthrate Populations*. London: Routledge.
- Dostálová, I. 1997. „Zázrak, který vypřchal.“ *Ekonom*, č. 42: 28.
- Hiršl, M. 1997. „Proč je v České republice nutná důchodová reforma.“ *Pohledy*, č. 4: 6-9.
- Jelínek, T., O. Schneider 1997. „Důchodové informační vakuum.“ *Respekt*, č. 32: 6.
- Klimentová, J. 1997. „Doporučení se liší.“ *Ekonom*, č. 42: 40.
- Kučera, M., M. Šimek 1997. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1996.“ *Demografie* 39: 157-172.
- Kytir, J., A. Prskawetz 1995. „Life Expectancy at Age 60 – Epidemiologic Scenarios Assuming Delayed Mortality for Selected Causes of Death.“ *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie* 11: 261-273.
- Loužek, M. 1997. „Důchodová hysterie.“ *Ekonom*, č. 32: 20-21.
- „Občané k zákonu o důchodovém pojištění.“ 1995. *Výzkum 95-08*. Praha: IVVM.
- Palme, J. 1990. *Pension Rights in Welfare Capitalism: the Development of Old-age Pensions in 18 OECD Countries 1930-85*. Stockholm: Swedish Institute for Social Research.
- „Podrobné úmrtnostní tabulky za ČR v roce 1996.“ 1997. *Česká statistika, řada 4 – Obyvatelstvo*, kód publikace 0403-97, Praha: ČSÚ.
- Polívka, M. 1997. „Nedobytné rezervy.“ *Ekonom*, č. 43: 38.
- Praag, B. M. S. van, H. P. van Dalen 1994. „Aging populations and Social Challenges.“ Paper presented on IIASA 20th Anniversary, CP-94-7.
- „Projekce obyvatelstva České republiky do roku 2020“ 1998. *Statistické informace, řada 4 – obyvatelstvo*. Praha: ČSÚ.
- Rabušic, L. 1995. *Česká společnost stárne*. Brno: Masarykova univerzita a Georgetown.
- Rabušic, L. 1996. „Důchody na pokračování.“ *Ekonom*, č. 13: 22-24.
- Riley, M. W. 1987. „On the Significance of Age in Sociology.“ *American Sociological Review* 52: 1-14.
- Ryder, N. B. 1965. „The Cohort as a Concept in the Study of Social Change.“ *American Sociological Review* 30: 843-861.
- Ryder, N. B. 1975. „Notes on Stationary Population.“ *Population Index* 41: 3-27.
- Uhlenberg, P. 1987. „How old is ‚old age‘?“ *The Public Interest* 82: 67-78.
- „Úmrtnostní tabulky za ČR v roce 1995.“ 1996. *Česká statistika. Řada 4 – Obyvatelstvo*. Praha: ČSÚ.
- Vostatek, J. 1997. „Starobní důchody.“ *Ekonom*, č. 15: 71.

Summary

Czech society is ageing rapidly and therefore there are heated discussions on how to reform the Czech pension system. It seems that both recommendations of the World Bank, i.e. to increase the retirement age and change the pay-as-you-go system into a three pillar one with a big role played by private pension funds will have to be applied in the Czech Republic in the near future. This paper focused its attention on the retirement age. It was quite low (60 for men and 55 for women) until 1995 when the law was passed increasing the Czech retirement age gradually by two months for men and four months for women annually so that by 2007 the retirement age will be 62 for men and 59 for women.

In the author's view, such increase is not sufficient, and there are two reasons for his stand: Firstly, Czech life expectancy has been increasing in a very dynamic way since 1990 (e.g. the Czech male population gained 3 years between 1990 and 1997 – see table – *tabulka* – 1C), which

makes life in retirement longer thus increasing the economic costs of retirement; secondly, a relatively low retirement age may bring about also social discrimination against the Czechs within a unified Europe. In the Czech Republic, for various reasons retirement has potentially many features of social exclusion and if the Czech elderly are pushed out of the labour force too early, they may become excluded from number of activities and thus discriminated against in comparison to their Western counterparts.

To set the retirement age is politically very sensitive and many facts have to be taken into consideration: (1) It is good to know what the relevant public (i.e. those segments of population who are already concerned) think; (2) what their are plans at the point they reach the retirement age limit; (3) whether the newly retired have left their jobs willingly or whether they have been more or less pushed out, and (4) how they define old age. To find these answers the author conducted a social survey in November 1996 on a representative Czech population aged 50 years and over. The results are as follows:

(1) The Czech public, no matter to which class they belong, how educated they are or of what gender they are, do not want any increase in the retirement age. This result only confirmed the previous ones recorded by public opinion polls conducted during 1995 and 1996. However, foreign literature warns that the public's answer to such a question is always the same: keep the age at the current limits and do not move it.

(2) Not all economically active respondents (aged 50-59) plan to retire when their time comes: 25 percent of them intended to continue working – among them mainly people with university degrees (almost one half) and people from cities (37 percent).

(3) It was found that 72 percent of the respondents (aged 60 and over) left the labour force at their retirement age, 6 percent left earlier and 22 percent left later. Differences in the mean retirement were small in different social categories (see Table 3). However, only 40 percent of the elderly (females more often than males) retired willingly, without hesitation and gladly. Of the remainder, 24 percent were hesitating whether to retire or not, 21 percent did not want to leave but had to for health reasons (males more often than females), and 15 percent did not want to retire but had to because their company did not need them any longer (again, males more often than females).

(4) According to male respondents, the age at which one gets old is on average 67.8, female respondents set old age on average at 66.1.

As the attitudes of the Czech older population towards various aspects of retirement reveal, politicians do not need to fear drawing up a new law on the retirement age. It is plausible to suppose that the age cohorts which will be affected and which are in their forties now will not object, since their value preferences, as various sociological studies indicate, are much different to the current elderly's. These facts lead the author to conclude that it will be legitimate for politicians to increase the Czech retirement age both for males and females in next 10-15 years to its current European standard of 65 years.

❁ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 3/1998

ČLÁNKY

Vstřícnost musí být vzájemná (úvod)

Alena Nedomová: Romská komunita v České republice

Ján Mišovič: Veřejnost o možnostech Romů a soužití s nimi

Jana Horváthová: Rasismus a intolerance v našem vztahu k Romům

Helena Balabánová: Romské děti v českých školách

Vladimír Srb: Skolarizace romských dětí v základních školách 1969/70-1996/97

Miroslav Příbyl: Několik poznámek k romské nezaměstnanosti

Jarmila Balážová: Romská média a novináři

Eva Davidová: Romové v Českém Krumlově (Vnější a vnitřní vlivy v jejich poválečném vývoji)

Karel Holomek: Vstřícnost musí být vzájemná

SČÍTÁNÍ LIDU

Jiřina Růžková: Příprava obsahu sčítání lidu, domů a bytů 2001

Jaroslav Kraus: Uskuteční se v Rakousku v roce 2001 CyberCensus?

RECENZE

Nová česká učebnice demografie (Zdeněk Pavlík)

Vývoj obyvatelstva 1991-1996 v územích České republiky podle velikostních skupin měst a obcí (Milan Kučera)

Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (Vladimír Srb)

Životní podmínky současné polské rodiny (Petra Vojtěchovská)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Bibliografie romské problematiky v Demografii v letech 1962-1997

Výběrová schémata v praxi

Vývoj spotřeby potravin a základní změny ve stravování obyvatel ČR

Prognóza počtu cizinců v Německu do roku 2030

Rozloha, počet obyvatel a obcí k 1. 1. 1998 podle krajů a okresů

Věkové složení obyvatelstva České republiky v roce 1997 podle krajů a okresů

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci –

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Stárnutí a flexibilizace*

Hrozba nebo výzva pro sociální stát?

RUUD J. A. MUFFELS**

Tilburská univerzita, Nizozemí

Ageing and Flexibilisation

Caveats or Challenges for the Welfare State

Abstract: The process of ageing is commonly associated with a drop of productivity and flexibility and increased labour costs. In a rapidly changing economy with increasing demands on flexibility, the demographic trends of population ageing thus represent a serious threat to the economic performance of European economies and their international competitiveness. The author suggests that this view has little empirical evidence and rests on a traditional conception of the labour market and welfare state policies in the modern welfare state. He analyses the current pension, social security, and employment policies in Europe and the United States with respect to the position of ageing employees on the job market, and identifies welfare state strategies which would contribute to reducing retirement costs and increasing flexibility and thus productivity and competitiveness of the ageing labour force. The author also briefly discusses the differences between Western and Eastern Europe.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 3: 283-302)

1. Úvod

Proces stárnutí bývá obecně spojován s úbytkem produktivity a flexibility. Stárnutí a flexibilizace¹ jsou tedy vnímány jako protichůdné tendence. Cílem statí je vztah mezi těmito jevy blíže osvětlit a jejich zdánlivé protiklady překlenout. Zaměříme se především na to, jakým způsobem mohou opatření moderního sociálního státu na tyto tendence reagovat. Vzájemná spjatost flexibility a stárnutí vyplývá z definice flexibility formulované přibližně před deseti lety ve zprávě OECD [*Labour...* 1986], která ji chápe jako schopnost systémů, organizací a jednotlivců úspěšně se přizpůsobovat změněným podmínkám osvojením si nových struktur nebo vzorců chování. Flexibilita v tomto smyslu je ovšem obecně považována za vlastnost, která s věkem slábne.

Mnozí autoři předpovídají do budoucnosti rozmach „flexibilních firem“, které by měly být schopny dobře reagovat na měnící se podmínky ve vnějším světě. Pokud negativní vztah mezi stárnutím a flexibilizací platí, je možné v takovém případě očekávat, že se postavení starších zaměstnanců bude zhoršovat. „Flexibilní firmy“ by měly v zájmu udržení konkurenceschopnosti propouštět starší a domněle méně přizpůsobivé a náklad-

*) Česká verze příspěvku byla z důvodů poměrně značného rozsahu anglického originálu redakčně upravena a zkrácena.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ruud J. A. Muffels, Tilburg University, Warandelaan 2, P.O. Box 90153, 5000 LE Tilburg, The Netherlands, e-mail Ruud.J.Muffels@KUB.NL

1) Vzhledem k tomu, že autor ve své statí používá anglického neologismu „flexibilization“, rozhodli jsme se, že v českém překladu jeho styl dodržíme. Proto jsme jako jeho český ekvivalent zavedli i my neologismus – „flexibilizaci“. (Pozn. překl.)

nější zaměstnance a měly by přednostně zaměstnávat mladší, přizpůsobivější a levnější pracovníky.

Předpokládá se, že stejně jako existuje směna mezi stárnutím a flexibilitou, existuje i směna mezi stárnutím a produktivitou. Produktivita pracovníka nejprve s jeho věkem stoupá, aby od určitého věku začala klesat. Zisky z produktivity skrze navýšení lidského kapitálu se začínají snižovat mezi 45. až 55. rokem věku. Tato skutečnost bývá podkladem pro diskriminační politiku najímání a propouštění zaměstnanců na základě věku. V osmdesátých letech a na počátku let devadesátých podporovala tuto firemní praxi ve většině zemí i velkorysá důchodová politika umožňující předčasný odchod do důchodu, prosazovaná odborovými svazy, organizacemi zaměstnavatelů a vládními institucemi. Měla řešit nadbytek pracovní síly, zajistit uplatnění pro mladou pracovní sílu, přizpůsobit se snižující se poptávce v obdobích recese a nahradit nákladnou starou pracovní sílu levnější pracovní silou mladou [srv. Johnson a Zimmermann 1993]. Z ekonomického hlediska jsou tedy procesy stárnutí a flexibilizace nahlíženy jako *protichůdné tendence*. V logice těchto úvah se také předpokládá, že stárnutí ohrozí modernizaci průmyslu, zvýší nákladnost pracovní síly (vzhledem ke zhodnocování zkušenosti ve většině mzdových tabulek) a sníží konkurenceschopnost ekonomiky. I těmito předpoklady se budu v tomto příspěvku podrobněji zabývat. Rovněž se dotknu možných reakcí sociálního státu na předpokládanou směnu mezi stárnutím a prosperitou. Pojedu také o některých způsobech vyrovnání nákladů a výnosů stárnutí během životního cyklu.

Demografické trendy v tzv. transformujících se ekonomikách střední a východní Evropy jsou si více či méně podobné: klesající porodnost, prodlužující se pravděpodobnost dožití,² stárnutí populace v produktivním věku. Ve fázi budování nové ekonomiky a zavádění nového systému sociálních opatření mají tyto země jedinečnou příležitost obejít problém směny mezi stárnutím a ekonomickou prosperitou a vyhnout se omylům firemních strategií najímání a propouštění zaměstnanců i exkluzivních vládních sociálních opatření v takzvaných vyspělých ekonomikách. Mají tedy větší šanci předejít poklesu výkonnosti a sociálním ztrátám způsobeným procesem stárnutí.

V tomto příspěvku tedy nejdříve popíši převládající přístupy ke stárnutí a flexibilizaci. Zaměřím se především na vztah mezi stárnutím a *flexibilizací pracovních vzorců v průběhu životního cyklu*. Zajímá mne budou zejména vzorce přechodu z produktivního do postproduktivního věku, v nichž se odráží flexibilizace důchodových systémů. Ve druhé části se soustředím na vztah mezi stárnutím a *flexibilitou trhu práce*. Stručně zde pojednávám o výsledcích některých výzkumů a o důsledcích, které z daných skutečností plynou pro koncepci a opatření sociálního státu. Zmíním se také o specifické problematice koncepce sociálních opatření v transformujících se ekonomikách střední a východní Evropy.

²) Vývoj pravděpodobnosti dožití (střední délky života) dospěl ve většině postkomunistických zemí v průběhu 90. let k negativnímu trendu s výrazným zhoršením úmrtnostních ukazatelů. Pouze v České republice, Polsku, Slovensku a Slovinsku bylo zaznamenáno snižování úmrtnosti s prodlužující se střední délkou života. (Pozn. překl.)

2. Stárnutí a flexibilizace v průběhu života

2.1 Stárnutí v perspektivě životního cyklu

Demografické aspekty stárnutí

Ekonomové již dlouho upozorňují na důsledky stárnutí populace pro plánování sociální a ekonomické politiky. Kořeny měnícího se věkového složení populace je třeba hledat v babyboomu po 2. světové válce a v ubývání počtu rozených dětí od konce 60. let. Stárnutí populace a pracovní síly může značně zvýšit státní výdaje v podobě rostoucích důchodových nároků a vzrůstajících nákladů na zdravotní péči [Johnson a Falkingham 1992, Johnson a Zimmermann 1993]. Trend ke „dvojí generaci starých“, tedy ke vzrůstajícímu podílu starých a „starších starých“ osob (osoby nad 75 let) v populaci, představuje pro generaci mladých těžké břemeno, které bude tím těžší, čím větší bude relativní pokles počtu mladých lidí vzhledem k počtu lidí starých. Taková situace bude silně apelovat na mezigenerační solidaritu, protože mladá generace bude muset prostřednictvím daní nebo příspěvků na důchodové pojištění hradit nákladné důchodové zabezpečení a zdravotní péči starých občanů.

Břemeno penzijních výdajů závisí kromě demografických faktorů také na institucionálních rysech penzijního systému. Mnohé penzijní systémy neskytají příliš pevné záruky, neboť jsou založeny na systému průběžného financování. Důchodové dávky vyplacené v určitém roce jsou financovány z příspěvků na důchodové pojištění nebo daní ze mzdy vybraných v témže roce. V okamžiku, kdy zestárne silná poválečná generace, se tedy finanční břemeno naložené na generaci mladou výrazně zvýší. Většina zákonných penzijních systémů je koncipována právě zmíněným způsobem. Vedle nich existující doplňkové zaměstnanecké penzijní systémy bývají financovány kapitálově. Jsou založeny buď na *dávkově definovaném plánu* (*defined benefit plan*), kde je garantována výše důchodových dávek (ve většině případů přímo odvozená z posledního platu), nebo na *plánu definovaném příspěvkově* (*defined contribution plan*), kde je výše dávek plně závislá na nastřádané sumě.

V případě dávkově definovaného plánu, platného v řadě západoevropských zemí, je břemeno nedostatečné výše vybrané sumy (způsobené obdobími nezaměstnanosti, nemoci, invalidity nebo trvalým pobytem v cizině) přenášeno na mladou generaci, což opět apeluje na silnou mezigenerační solidaritu. Míra mezigenerační redistribuce významně závisí na úrovni reálného ekonomického růstu nebo růstu HDP. Úroveň zaměstnaneckých důchodových dávek roste s příjmem, a proto čím vyšší je HDP, tj. příjem na jednu osobu, tím vyšší částku představují dávky, které nejsou hrazeny z příspěvků zaplacených v minulosti, a tím silnější mezigenerační solidarity je zapotřebí. Čím méně se důchodový systém opírá o kapitálové financování, tím citlivější je na demografický vývoj. Narůstání penzijních nákladů má tedy na svědomí společný vliv demografických, ekonomických a institucionálních faktorů, ne proces stárnutí jako takový. Efekty zmíněných faktorů nicméně zlákal některé autory k výrokům o demografické časované bombě [Kam 1995], která vážně ohrožuje ekonomický blahobyt zemí se stárnoucí populací.

Podobně pesimistický náhled na důsledky stárnutí populace zastává *politicko ekonomická teorie*, která říká, že v mnoha zemích bylo v 80. letech najímání a propouštění zaměstnanců na základě jejich věku podporováno velkorysou důchodovou politikou umožňující předčasný odchod do důchodu, což vedlo k obrovskému růstu počtu důchodců a zvýšení penzijních výdajů. Vzrůstající náklady na starou generaci povedou následně

ke zpomalení ekonomického růstu, zvýšení daní, poklesu životní úrovně a slábnutí sociální soudržnosti mezi starými a mladými [srv. Johnson a Falkingham 1992].

Ekonomická literatura poslední doby již nenahlíží na demografické rozhodování týkající se rozvodů, sňatků a počtu i časování porodů jako na jevy exogenní, nýbrž stále více je chápe jako jevy endogenní. Roste přesvědčení, že demografická rozhodnutí na mikroúrovni mají významný vliv na ekonomické chování a prosperitu – ve smyslu ekonomických zdrojů – jednotlivců a domácností v průběhu jejich životního cyklu. I z hlediska makroekonomického jsou zmíněné demografické procesy chápány jako důležité pro ekonomický výkon společnosti. Z empirických studií vyplývá, že tento náhled je pro analýzu socioekonomických efektů stárnutí velmi užitečný [Falkingham a Hills 1995].

Ekonomická *teorie životního cyklu* se týká alokace a distribuce ekonomických prostředků v průběhu životního cyklu. Tato teorie předpokládá, že ekonomická rozhodnutí, která se týkají investic do lidského kapitálu, přijímání pracovních nabídek a míry spoření, se přijímají v horizontu celého života. Na tato rozhodnutí má vliv i věk nebo životní etapa, ve které se lidé nacházejí. Mladí lidé se chovají jinak než lidé v pozdějších životních stádiích (např. ve smyslu přijímání pracovních nabídek, spotřeby a spoření). Produkce a distribuce prostředků během života je ovlivněna také životními událostmi, které působí jako spouštěcí mechanismy, jimiž se rozhodujeme pro přechod z jednoho stadia do dalšího, například z práce do důchodu.

Sociologická *teorie životních drah* vychází z podobných předpokladů. Také věnuje velkou pozornost vlivu životních událostí na přechody z jedné etapy života do druhé. Opírá se o princip heterogenity či diferenciacie, tj. názoru, že zkušenost členů jednotlivých věkových kohort se od sebe liší kvůli rozdílným událostem, k nimž během života daných kohort došlo (např. válka, určitá zdravotní politika, vzdělávací politika atp.). To platí i o odlišnosti životních drah jednotlivých členů věkové kohorty [Marshall 1995].

Politická ekonomie stárnutí [Estes, Swan a Gerard 1982, Phillippson 1982] navazuje na sociologickou teorii životní dráhy a vysvětluje masový odchod starších pracujících do důchodu, ke kterému došlo ve vyspělých průmyslových ekonomikách v šedesátých a sedmdesátých letech. Důchod je vnímán jako „sociálně konstruovaný“, institucionalizovaný způsob masové exkluze seniorů z trhu práce a jejich uvržení do závislosti na sociálním státě [Walker 1990]. Stát sehrál v tomto procesu zásadní roli [Laczko a Phillippson 1991].

Od věkové diferenciacie k věkové integraci

Optika životní dráhy je obzvlášť zajímavá z hlediska sociální politiky. Vede ke zpochybnění kategorizace života do tří období – předpracovního neboli školního, pracovního a popracovního neboli důchodového. Jinými slovy zpochybňuje dělení do tří etap: na práci příliš mladý, na práci věkově způsobily a na práci příliš starý [Krain 1995]. Základním rysem změn na trhu práce je zkracování produktivní fáze života dané prodloužováním studií a předčasným odcházením do důchodu nebo opouštěním zaměstnání. Teorie životního cyklu považuje tuto triangularizaci za anachronismus, a to kvůli strukturálním změnám probíhajícím ve většině západních sociálních států. Ty se dotýkají nejen stárnutí a flexibilizace v produktivním věku, ale také zvyšování dlouhověkosti a prodloužování zdravotních potíží ve vyšším věku. Souvisí také s růstem průměrného životního standardu, dále se strukturálním poklesem porodnosti, s proměnami ve složení pracovní síly podle pohlaví a se slábajícími rodinnými sítěmi. Náplň životních drah se mění a přestává vyhovovat konvenční představě o „třech životních škatulkách“. Podle Kraina [1995] je

třeba tuto konvenční představu nahradit koncepcí „kvalitního stárnutí“ (*ageing well*), která je založena na permanentním prolínání vzdělávání, práce a zájmových aktivit. Model *věkové diferenciacce* je třeba nahradit modelem *věkové integrace* [srv. Riley, Kahn a Foner 1994], podle něhož nejsou období vzdělávání, práce a volného času řazeny v posloupnosti za sebou, ale průběžně vedle sebe. To znamená, že hranice mezi prací, vzděláním a volným časem se budou uvolňovat a prosadí se představa o celoživotním vzdělávání, propojeném s celoživotní prací a celoživotním provozováním zájmových činností. O důsledcích tohoto přístupu pro individuální blahobyt a výkon ekonomických systémů není mnoho známo. Nepochybně ovšem představuje výzvu pro tvorbu sociální politiky, která by mohla realizaci koncepce „kvalitního stárnutí“ napomoci.

Stárnutí, lidský kapitál a produktivita

Teorie životního cyklu upozorňuje na vliv věkových kohort na vývoj ekonomického statusu v průběhu života. Opírá se zde o *teorii lidského kapitálu* [Becker 1964; Mincer 1974, 1993]. Výdělky jedince se v průběhu života zvyšují díky růstu jeho lidského kapitálu danému kumulující se pracovní zkušeností a dovednostem získaným v zaměstnání nebo dalším vzděláváním a školením. Teorie lidského kapitálu proto předvídá, že stárnutí populace povede k vyšším nákladům na pracovní sílu. Starší lidé, kteří ztratí práci kvůli snižování stavů či kvůli svému zdravotnímu stavu, budou mít jen velmi malé šance na získání nového zaměstnání. Toto nejisté postavení seniorů vyplývá z přílišné specializace v rámci jednotlivých firem, ze zastaralé struktury jejich zkušeností, dále z toho, že se do jejich lidského kapitálu již nevyplatí investovat a konečně také z negativních představ zaměstnavatelů o jejich potenciální produktivitě.

Vliv stárnutí na produktivitu je způsoben právě všeobecně sdílenými názory o negativních efektech stárnutí na produktivitu. Doeringer [1990] dospěl na základě analýz dvaceti osmi studií k závěru, že výkon starších zaměstnanců není nutně ani lepší, ani horší než výkon zaměstnanců mladších a že může být ovlivňován také jinými faktory, jako je motivace, sebedůvěra, uznání, zkušenosti a náročnost práce. Také výzkumy v oblasti průmyslové a sociální psychologie [Warr 1996] naznačují, že vztah mezi věkem a produktivitou je složitý a nejednoznačný. Jeden z mála výzkumů provedených na toto téma v Nizozemí a realizovaný Organizací pro strategický výzkum trhu práce [Gelderblom a de Koning 1992] pracoval s rozsáhlým souborem firemních dat. Dospěl k závěru, že produktivita roste až do určité věkové hranice, která je závislá na rozsahu a kvalitě „investic do lidského kapitálu uvnitř firmy“. Firmy, které věnují více času a úsilí rozvoji starších zaměstnanců, zaznamenávají vyšší produktivitu, neboť tak tlačí tuto hranici snižujícího se výkonu směrem vzhůru.

Stárnutí a příjmy

O vlivu velikosti kohorty na příjmy vypovídá známá Easterlinova hypotéza [Easterlin 1987]. Celoživotní příjmy členů silných věkových kohort (*babyboomers*) jsou nižší, což je dáno větší konkurencí na pracovním trhu uvnitř jejich věkové kohorty. Tuto hypotézu potvrzuje řada studií z USA, nikoliv však z Evropy. Zimmermann [1991] a Klevmarken [1993], kteří pracovali s daty z osmdesátých let ze Švédska a Německa, nezaznamenali např. v tomto ohledu žádnou významnou souvislost. Hartog, Oosterbeek a Teulings [1993] dospěli dokonce k opačnému závěru: silné kohorty mají při vstupu na trh práce vyšší příjmy. Také Johnson a Zimmermann [1993] berou v potaz, zda negativní dopad na příjmy přetrvá, když bude proces stárnutí pokračovat. Upozorňují na skutečnost, že platy

postupně stárnoucích zaměstnanců se stále více řídí pravidly interního trhu práce, kde mívají konkurenční tlaky na příjmy nižší vliv než na trhu práce externím. Tendence k flexibilizaci tedy v budoucnosti nemusí nutně tláčit příjmy silných věkových kohort směrem dolů.

2.2 Flexibilizace důchodových vzorců

Klesající participace na trhu práce v osmdesátých a devadesátých letech

Participace mužů a žen starších 55 let na trhu práce doznala od konce sedmdesátých let do počátku let devadesátých prudkého poklesu. Významný byl zejména v Německu, Nizozemí, Francii a Velké Británii. Na druhé straně ve Švédsku, Spojených státech a Japonsku byl pokles míry participace jen mírný. V Nizozemí klesla od konce sedmdesátých let do počátku let devadesátých míra participace mužů ve věkové skupině 60-65 let ze 60 % na 25 %. V Japonsku poklesla z 80 % pouze na 75 %, ve Spojených státech ze 60 % na 55 % a ve Švédsku ze 65 % na 60 % [Clark a Anker 1992; *Labour...* 1994].

Tento trend lze nejlépe objasnit pomocí faktorů, které mají vliv na rozhodování o odchodu do důchodu. Na jedné straně jsou to faktory vyplývající ze samotné koncepce důchodové politiky. Ta může velkorysým systémem dávek stimulovat zaměstnance k předčasnému odchodu do důchodu. Například vysokou míru pracovní participace mužů mezi 55 a 65 lety ve Švédsku lze přičíst švédskému systému důchodové politiky. Švédsko má ze zákona flexibilní schéma postupného odchodu do důchodu, které umožňuje jak předčasný odchod do důchodu, tak i odchod odložený až do věku 70 let. Dále sem patří institucionální překážky a předpisy, které na trhu práce zabráňují diskriminaci z hlediska věku, jak je například známe ze Spojených států. Participace osob starších 65 let je proto mnohem vyšší ve Spojených státech než v Evropě.

Na straně druhé to jsou faktory, jež se týkají strukturálních příčin, jako je nárůst strukturální nezaměstnanosti, proces racionalizace v industriálních společnostech a růst flexibilní pracovní síly. Podle zastánců strukturálního hlediska nemohou sociální opatření zastavit rozvoj mnoha různých modelů odchodu do důchodu právě kvůli jeho strukturálním příčinám.

Modely odchodu do důchodu

Faktory ovlivňující odchod do důchodu byly předmětem zkoumání celé řady amerických i evropských empirických studií [Kemp 1992]. Většina z nich se zabývala vztahem mezi koncepcí sociální politiky a předčasným odchodem do důchodu. Studie ukazují, že čím vyšší jsou důchodové dávky, tím pravděpodobnější je odchod do důchodu. Do hry zde totiž vstupují výše platu a přísnost adresnosti dávek. Čím je systém adresnosti striktnější, a důchody velkorysejší, tím vyšší je pravděpodobnost, že se člověk rozhodne pro odchod do důchodu. To ovšem také znamená, že zavedením stimulačních opatření by bylo možné participaci na trhu práce zvýšit, jako například ve švédském nebo americkém systému. [Atkinson a Rein 1993, Rein a Jacobs, 1993].

Rozmach flexibilních modelů odchodu do důchodu

Strukturální přístup byl v posledních letech kritizován Kohlim [Kohli et al. 1991, Kohli 1992] za to, že opomíjel pozitivní aspekty proměn v praktikách odchodu do důchodu, jako je více volného času a příležitost svobodně se rozhodnout pro pohodlný život v penzi.

Rozvoj škály variant odchodu do důchodu byl umožněn růstem ekonomického blahobytu. Osmdesátá a devadesátá léta představují v historii důchodového chování zcela novou etapu [Heuvel et al. 1992, Johnson, Zimmermann a Carroll 1995]. Došlo k trojímu posunu:

- (1) K posunu od pevně daných či *fixních* vzorců odchodu do důchodu k flexibilnímu systému.
- (2) K posunu od *předčasného* odchodu do *plného důchodu* k *předčasnému částečnému* (postupnému) důchodu a k důchodu *odloženému*.
- (3) K posunu od *kolektivních* či pseudokolektivních opatření k *individualizovaným* a plně *soukromým* opatřením ve formě životního pojištění a privátního spoření.

První dva posuny se vztahují k flexibilizaci důchodových schémat, jako je např. schéma předčasného odchodu do důchodu, flexibilních modelů postupného odchodu do důchodu, schéma výplaty odstupného, schéma přeměny nezaměstnanosti nebo dlouhodobé pracovní neschopnosti v důchod. Třetí posun je spojen s trendem k individualizaci současných zaměstnaneckých evropských důchodových systémů. Zákonné penzijní systémy založené na průběžném financování a prvky průběžného financování v systémech hrazených fondově jsou stále častěji nahrazovány systémy, kde nárok na penzi je těsněji spjat s vyšší individuálně odvedených příspěvků. To znamená posun od dávkově definovaného plánu k plánu definovanému příspěvkově.

Proces flexibilizace důchodových modelů pozorujeme od osmdesátých let [Hayward, Crimmins a Wray 1994]. Ústřední role závazných důchodových modelů byla překonána rozvojem různých způsobů ukončení pracovní dráhy. Přechod z práce do důchodu se tak stal mnohem plynulejším než v minulosti. Pollan a Levine [1995] hovoří z tohoto důvodu o „pádu důchodu“ (*fall of retirement*), neboť podmínky pro konvenční důchod zmizely. Podle Guillemara [1989] lze tento vývoj chápat jako proces destandardizace či *flexibilizace životních drah*.

3. Stárnutí, flexibilizace a regulace trhu práce

3.1 Flexibilizace pracovních vzorců

Předčasné odchody do důchodu se vyvinuly v kontextu obecného trendu k větší rozmanitosti (flexibilitě) pracovních podmínek, pracovní doby a pracovních poměrů. Odrážejí se v něm změny v tržních podmínkách, globalizaci trhu a silnější konkurenci na regionální i globální úrovni. Souvisí také s posunem od trhu prodávce k trhu spotřebitele, s dynamickými proměnami výrobních, informačních i komunikačních technologií a změnami ve spotřebitelské poptávce. Růst prosperity vede například k růstu poptávky po diferencovanějších výrobcích a službách [Maier, Edelmann a Hirning 1995]. Tyto dramatické změny ekonomického prostředí také značně ovlivnily pojetí modelu ideální firmy nebo podniku budoucnosti. Ideálem je štihlá a adaptabilní organizace, jejímž klíčovým rysem je právě schopnost rychlé změny, což je vnímáno jako základní požadavek přežití a úspěchu. Strnulost a neschopnost přijímat změny jsou považovány za smrtící [Krain 1995]. Symbolem takovéto firmy by byla nejlépe „gazela“, namísto „korporativního dinosaura“ [Hof 1992]. Nabízí se ovšem otázka, jak se firmy adaptují na nový požadavek flexibility daný změnou tržních podmínek a změnami ekonomického a technologického prostředí. Odpovědí je, že tlak na vytvoření pružnější organizace práce vede k celé škále nových forem práce, které poměrně dramaticky změnily tradiční představy o místě práce v životě jedince ve většině západních průmyslových ekonomik [Bosch 1995]. Popis jednotlivých forem

v celé jejich pestrosti by byl pro účely této stati časově i prostorově příliš náročný. Ve zkratce zde rozlišíme jen následující typy flexibility ve vztahu k práci:

1. časová flexibilita (práce na částečný úvazek, práce přesčas, smlouva určující počet pracovních hodin za rok nebo dokonce za celou pracovní kariéru, s možností předčasného odchodu do důchodu anebo průběžného čerpání rodičovského nebo vzdělávacího volna);
2. flexibilní pracovní poměry (příležitostná práce, termínované pracovní poměry, krátkodobé pracovní poměry nebo poměry na dobu určitou, pracovní poměry sjednané prostřednictvím soukromých zprostředkovatelských kanceláří, práce samostatně výdělečně činných osob);
3. flexibilní pracovní náplň (rozmanitě a měnící se pracovní úkoly);
4. flexibilní pracovní prostor (práce vykonávaná prostřednictvím telekomunikačních systémů, práce doma, mobilní práce);
5. flexibilní mzda (úkolová mzda, mzda odvozená z hodnocení výkonu pracovníka).

Náplň konkrétní práce a stupeň její flexibility, jsou dány kombinací výše zmíněných dimenzí. První dvě, časová flexibilita a flexibilní pracovní poměry, jsou již v mnoha organizacích běžné, zatímco flexibilní pracovní náplň, pracovní prostor a mzda jsou dosud méně obvyklé [viz také Gravesteijn-Ligthelm, de Koning a Koss 1990]. Z toho, co již bylo řečeno, vyplývá, že stárnutí pracovní síly a rozvoj flexibilních forem práce jsou vzájemně provázány.

3.2 Stárnutí, ochrana práce a rigidita mezd

V předcházející kapitole jsme pojednali o vztahu mezi stárnutím populace a flexibilizací modelů odchodu do důchodu, v té následující se budeme věnovat dalším dvěma příbuzným tématům. Nejprve dopadu institucionálních překážek a byrokratických předpisů *na trh práce*, které jsou důsledkem právních postupů, fungování trhů a institucí a existence formálních i neformálních pravidel, jako jsou pravidla pro najímání a propouštění zaměstnanců a pravidla na ochranu práce [Emerson 1988, Droit a Guerin 1992, Betten 1995, Danner 1996, Hylton 1996]. Dále se zaměříme na současné trendy ve flexibilizaci práce a na to, jak tyto trendy ovlivňují mobilní vzorce na pracovním trhu a pozici starších zaměstnanců.

Pravidla pro najímání a propouštění zaměstnanců

Někteří odborníci se domnívají, že zavádění restriktivních pravidel pro propouštění zaměstnanců přiměje firmy tyto restriktce obcházet vytvářením dočasných pracovních míst, což povede k relativnímu poklesu stálých pracovních míst [Grubb a Wells 1993]. Čím více časově omezených pracovních nabídek bude vytvořeno, tím menší šanci takovouto práci získat budou mít starší nezaměstnané osoby, které kvůli své vysoké *vymíněné mzdě* (*reservation wage*), tj. představě o výši mzdy, za kterou jsou ochotni přijmout pracovní nabídku, budou usilovat spíše o stálé zaměstnání. Čím rychlejší budou procesy flexibilizace pracovního trhu a stárnutí populace, s tím menší pravděpodobností se rostoucí počty starých nezaměstnaných osob na trh práce vrátí. Tento trend, *ceteris paribus*, povede v budoucnosti k růstu podílu starých nezaměstnaných osob a k růstu dlouhodobé nezaměstnanosti, neboť, jak známo, délka období nezaměstnanosti je u starých osob mnohem vyšší než u osob mladších. Nárůst dlouhodobé nezaměstnanosti by mohl být vyrovnáván růstem pracovní poptávky v obdobích ekonomické konjunktury nebo demograficky pro-

střednictvím poklesu počtu mladých zaměstnanců. Není ovšem příliš jasné, zdali tento demografický efekt nastane, neboť pokles mladých pracovníků na trhu práce může být kompenzován vyšší nabídkou ženské a přistěhovalecké práce. Obecně se ale soudí, že nedostatek mladé pracovní síly a přebytek starších pracujících nelze zcela vyloučit, a to díky restriktivní migrační politice v řadě evropských zemí. Zda dojde k ekonomickému růstu a do jaké míry by přinesl pracovní příležitosti pro starší osoby, závisí na řadě dalších faktorů, které lze jen obtížně předpovídat. Situaci, kdy by docházelo k ekonomickému růstu bez současného růstu pracovních příležitostí, není ovšem možné úplně vyloučit.

Ochrana práce

Podle Emersona [1988] je diskuse o kladech a záporech flexibilizace odrazem hlubší transatlantické a transpacifické polemiky o obsahu a strategii politiky zaměstnanosti. Obecně lze říci, že pravidla pro najímání a propouštění zaměstnanců nejsou ve Spojených státech, na rozdíl od Evropy a Japonska, v podstatě nijak regulována. Liberální systém Spojených států nemá ani žádné regulace dočasných pracovních poměrů a poměrů na dobu určitou. Zastánci liberální politiky zaměstnanosti tvrdí, že přísně regulovaný evropský trh práce velmi negativně ovlivňuje účinnost evropské politiky zaměstnanosti. Tato teze se opírá o tradiční neoklasickou ekonomickou teorii, podle níž lze dosáhnout optimální účinnosti pouze v podmínkách volného trhu, kde ekonomičtí aktéři nejsou omezováni žádnými předpisy, které by limitovaly jejich přirozeně optimální chování. Zaměstnanost ve Spojených státech od počátku devadesátých let prudce vzrůstá, zatímco v Evropě stagnuje. Na druhé straně Japonsko, jehož trh práce je rovněž silně regulovaný, řeší pouze minimální problémy s nezaměstnaností. Japonská tradice pracovních jistot (tradice zaměstnání na celý život) je spojována se značnými investicemi do vzdělávání a školení, které vedou k vysoké produktivitě práce. Brzdící efekt regulovaného trhu byl v Japonsku vyvážen vysoce produktivní pracovní silou.

Ze závěrů mnoha různých evropských studií o předpisech regulujících propouštění zaměstnanců vyplývá, že nejsilnější ochrany se dostává zaměstnancům v Itálii, Francii, Belgii a Španělsku. Naopak v Nizozemí, Velké Británii a Dánsku je míra ochrany velmi nízká.

V zemích, které trh práce silně regulují, je podíl flexibilní práce relativně vysoký, zatímco ve státech s malou regulací trhu práce, je tento podíl mnohem menší. Nizozemí zaujímá zvláštní postavení. Přestože uplatňuje podprůměrnou míru regulace, má velký podíl flexibilní práce. Vysvětlení můžeme hledat v měnícím se rozsahu regulace v jednotlivých segmentech trhu práce. Existence zákonné minimální mzdy, kterou má Nizozemí, má vliv především na podíl flexibilních pracovních příležitostí na okraji trhu práce. Největší podíl flexibilní práce nalezneme v kategorii nekvalifikované manuální práce, kde je zastoupeno více než 50 % flexibilních pracovních příležitostí [Delsen a Hijgen 1994].

Pracovní jistoty a rigidita mezd

Ekonomické teorie *efektivnostní mzdy* a *implicitního kontraktu* tvrdí, že pracovní jistoty a rigiditu mezd lze zachovat, aniž by byla snížena produktivita [Lazear 1981, Hutchens 1989, Wolfs 1992]. Teorie efektivnostní mzdy vypovídá o stanovování výše mezd nad hodnotu odpovídající tržní mzdy tak, aby mzda motivovala k loajalitě k firmě a k udržení pracovního výkonu. Takto stanovená vyšší mzda může za určitých podmínek produktivitu práce i zvýšit. Platí to zejména pro méně rozvinuté země s extrémně nízkými mzdami. I v rozvinutých ekonomikách by tato teorie mohla platit na okraji trhu práce, kde se

mzdy pohybují na hranici přežití nebo pod ní. Platí také pro řadu západních ekonomik, které zavádějí jen malé regulace trhu práce, nemají zákonem stanovenou minimální mzdu a nabízejí jen slabé pracovní jistoty. Mohla by rovněž platit pro některé transformující se ekonomiky, kde jsou mzdy na okraji trhu práce rovněž extrémně nízké.

V kontextu procesu stárnutí se teorie implicitního kontraktu jeví jako adekvátnější. Říká, že předpisy pro ochranu práce mohou vytvářet tlak na snižování mezd, protože zaměstnanci přijmou i nižší mzdu v zájmu větších pracovních jistot včetně jistoty stálého příjmu. V důsledku toho může obecně růst zaměstnanost. Kritici ovšem argumentují tím, že nižší pravděpodobnost propouštění zaměstnanců kvůli zákonům na ochranu práce může mít negativní dopad na pracovní úsilí, právě díky ztížené možnosti sankcionovat nequalitní zaměstnance [Emerson 1988]. Tato teorie vysvětluje i zohlednění zkušenosti a věku ve mzdovém ohodnocení. Předpokládá totiž, že mladší osoby přijmou nižší mzdy než mzdy odpovídající jejich pracovní produktivitě, protože vědí, že ve vyšším věku dostanou mzdy, které budou jejich produktivitu naopak nadhodnocovat. Platnost této teorie dokládá popularita modelů závazného a předčasného odchodu do důchodu a fakt, že zaměstnavatelé upřednostňují mladší, levnější pracovní sílu, což na druhé straně snižuje šanci starších nezaměstnaných osob znovu se na trhu práce uplatnit.

Poslední příspěvek do diskuse o zaměstnanosti je vyvozen z *teorie segmentovaného trhu práce* [Doeringer a Piore 1971, Vietorisz a Harrison 1973, Taubman a Wachter 1993]. Nezaměstnanost způsobená vysokými přímými i nepřímými náklady na pracovní sílu by mohla být účinněji vyřešena spíše vytvářením méně nákladných pracovních příležitostí na sekundárním trhu než celkovým snižováním úrovně mezd na primárním trhu práce. Americký a japonský trh práce mají dvojí neboli segmentovanou strukturu. Rozsáhlý segment tvoří špatně placení zaměstnanci s mizivými pracovními jistotami. Proto ve Spojených státech žije velké množství pracujících v chudobě, zatímco v Evropě je tato skupina poměrně malá. Ve Spojených státech a Japonsku byla tedy vytvořena řada pracovních příležitostí na úkor nízkých pracovních jistot a obrovského počtu chudých pracujících. I tato situace má souvislost s procesem stárnutí – starší osoby nemají jinou možnost než přijímat špatně placené práce na samém okraji trhu práce. Dobrým příkladem je Japonsko, kde lidé odcházejí do důchodu ve věku 55 nebo 60 let a pobírají relativně nízký důchod, z něhož je obtížné vyžít. Proto se mnozí snaží hledat práci v sekundárním sektoru, často pracují pro firmu, u které byli dříve zaměstnáni [Trommel 1993], nyní ovšem za velmi nízkou mzdu a s malými pracovními jistotami.

3.3 Stárnutí a rozmach flexibilní práce

V mnoha evropských zemích se podíl flexibilní práce od poloviny 80. let zvyšoval, byť ne všude stejným tempem. V některých zemích, například v Belgii, Lucembursku a Německu, zůstal zhruba konstantní, významně vzrostl ve Španělsku, Francii, Nizozemí, Velké Británii a Itálii. Zvláště francouzská a španělská data jsou pozoruhodná: ve Francii se podíl flexibilní práce na celkové zaměstnanosti ztrojnásobil, ve Španělsku se zhruba zdvojnásobil. Ale také v Nizozemí vzrostl za stejné období podíl flexibilní práce z 6 % na téměř 11 %. Zpráva OECD z roku 1996 uvádí dokumentaci o přechodu z nezaměstnanosti do stálého nebo dočasného zaměstnání a z dočasného zaměstnání do stálého pracovního poměru v některých evropských zemích, jako je Velká Británie, Německo, Francie a Španělsko. Vyplývá z ní, že podíl nezaměstnaných, kteří si najdou dočasné zaměstnání do jednoho roku, se v jednotlivých zemích značně liší. Nejúspěšnější jsou nezaměstnaní ve věkových kategoriích 15-19 let a 19-24 let. Ale i v kategorii od 25 let si

ve Španělsku našlo flexibilní práci 90 % nezaměstnaných a ve Francii 52 % nezaměstnaných, zatímco ve Velké Británii činil tento podíl pouhých 23 % a v Nizozemí 37 %. Úspěšnost přechodu z dočasného zaměstnání do zaměstnání stálého není příliš vysoká. Do jednoho roku se to zdaří 25-30 % osob ve Velké Británii a Francii, ale pouze 15 % v Německu a 9 % ve Španělsku. Do dvou let činí tato míra méně než 40 % ve Velké Británii a necelých 30 % v Německu. V Německu pak je tento podíl nižší než 40 % dokonce i po čtyřech letech. V Nizozemí jsme zaznamenali o něco vyšší míru přechodu z flexibilního do stálého zaměstnání po třech letech: 48 % [Muffels, Dekker a Stancanelli 1997].

Rozmach flexibilní práce má své důsledky i pro starší osoby. Zdá se, že mezi množstvím zaměstnanců ve stálých a ve flexibilních zaměstnáních existuje nepřímá úměra. Už dříve jsme konstatovali, že v zemích s vysoce regulovaným trhem práce je podíl flexibilních zaměstnání větší. V dobách ekonomické prosperity vznikají v těchto zemích nejprve dočasné pracovní příležitosti namísto stálých. Dojde-li pak k ekonomickému propadu, jsou tato flexibilní místa rušena jako první. Dočasné pracovní pozice zastávají obvykle ženy nebo mladí lidé. Postavení starších osob na trhu práce je tedy tím horší, čím větší je podíl flexibilních zaměstnání. Zvláště je-li podíl flexibilní práce z celkového počtu nových pracovních příležitostí tak vysoký jako například ve Francii, Irsku nebo Španělsku, perspektivy starých osob na získání zaměstnání se zhoršují. Pokud jsou v těchto zemích zároveň uplatňovány i věkově diskriminující praktiky najímání a propouštění zaměstnanců, rozvoj flexibilních pracovních příležitostí zостří vytlačování starších zaměstnanců z trhu práce.

4. Ponaučení pro politiku sociálního státu

Konvenční systém sociálního státu nenabízí jasné odpovědi na základní otázky, které vyvstávají v souvislosti se stárnutím a flexibilizací. Abychom našli řešení problémů, které s sebou zmíněné trendy přinášejí, potřebujeme zaujmout perspektivu nezatíženou vžitými představami o stárnutí. Tuto novou perspektivu může poskytnout *teorie životního cyklu*, která nabízí dynamičtější pohled na sociální stát. Její hlavní rysy můžeme shrnout do následujících tří bodů:

- 1) Reforma důchodového systému směřující k ustanovení systému opřené o tři pilíře: o dostatečný základní důchod garantovaný státem, o zaměstnanecký důchod založený na příspěvkově definovaném plánu s větším prostorem pro individuální přístup a konečně o systém privátního penzijního připojištění.
- 2) Větší důraz na firemní investice do lidského kapitálu starších zaměstnanců za účelem zvýšení jejich produktivity. To znamená vytváření příležitostí pro celoživotní profesní vzdělávání, pro orientaci na pracovní kariéru a pro individuální školení.
- 3) Rozložení práce, vzdělávání a volného času do všech etap životního cyklu vytvořením příležitostí pro přerušení kariéry, poskytováním badatelského volna (*sabbatical leave*) či pečovatelského volna.

Ad 1) Důchodová politika

Aby bylo možné v budoucnosti penze vůbec vyplácet, je potřeba změnit koncepci důchodové politiky. Dávkově definovaný plán (vztahený k poslednímu platu) zavedený v řadě evropských zemí je překážkou pružnosti trhu práce a brání zaměstnancům přijímat méně náročné a hůře placené práce v pozdějších stádiích jejich produktivního věku. Důchodový systém tak představuje vážnou bariéru pro tvárnější organizaci práce v průběhu celého

produktivního života [Muffels 1993]. Proto jsou nutné takové reformy stávajících důchodových systémů, které by ke zvýšení pružnosti přispěly.

V Nizozemí, stejně jako v mnoha dalších evropských zemích, vzrůstá přesvědčení, že je třeba přejít od důchodů odvozených od posledního platu k důchodům odvozeným od platu průměrného, aby se snížily budoucí důchodové výdaje způsobené stárnutím populace. Systém důchodů odvozený od posledního platu je považován za nesmírně nákladný, především v obdobích velkého ekonomického růstu. Navíc přispívá k perverzní redistribuci penzí od zaměstnanců, kteří za svou pracovní kariéru dosáhli jen minimálního vzestupu, k osobám s prudkým pracovním vzestupem (a tudíž i značně vysokým posledním platem). Znamená rovněž vysokou příjmovou nerovnost mezi důchodci, která bude tím vyšší, čím více poroste reálná mzda. Tento systém dále motivuje seniory k odkládání odchodu do důchodu, neboť si tak zvyšují své penzijní nároky. Tato skutečnost pravděpodobně významně přispěla k rozvoji velkorysých důchodových plánů, které měly v nedávné minulosti motivovat starší zaměstnance k odchodu do důchodu.

V důchodových systémech, které berou v úvahu relace k průměrné mzdě, je pro starší pracující mnohem přijatelnější přijmout práci na nižší úvazek nebo práci, která tak úplně neodpovídá jejich dosavadní kariéře, popřípadě práci za nižší mzdu. Takové rozhodnutí bude mít totiž nižší dopad na výši jejich důchodu. Tento systém proto skýtá více prostoru pro flexibilizaci a individualizaci důchodových vzorců. Umožňuje celkově volnější výběr způsobu odchodu do důchodu podle možností a priorit zaměstnavatelů i zaměstnanců.

Holandská diskuse o důchodové politice přinesla několik dalších návrhů, jejichž cílem je omezit vzrůstající náklady na veřejné a zaměstnanecké důchody:

- 1) Posílit roli striktně privátních důchodových fondů snížením zaměstnaneckých penzijních dávek (třeba snížením procenta z posledního nebo průměrného platu, jímž se stanovuje výše penze).
- 2) Zvýšit počet poplatníků navýšením účasti starších zaměstnanců na pracovním procesu, a to jednak zvýšením věkové hranice odchodu do důchodu (např. ze 65 na 67 let), nebo prostě tím, že si každý bude prostřednictvím vlastního penzijního pojistného hradit svůj důchod sám.
- 3) Nahradit příspěvky na důchodové pojištění daněmi potřebnými na financování veřejných důchodů. Jednou z možností je založit vládní penzijní fond financovaný z rozpočtu (jako například v Nizozemí).
- 4) Snížit budoucí objemy dávek nebo udržet roční reálný růst veřejných důchodů pod růstem reálných cen a mzdového indexu. Budoucí náklady spojené se stárnutím populace mohou být částečně hrazeny z budoucích příspěvků na penzijní pojištění, a to jednak díky plné vázanosti těchto příspěvků na index reálných mezd, jednak díky omezené vázanosti vyplácených důchodů na tento index.
- 5) Nahradit dávkově definovaný plán plánem definovaným příspěvkově s cílem zabránit přesunu vzrůstající zátěže důchodových nákladů ze starší generace příjemců dávek na mladší generaci.

Obecně je podporována myšlenka vytvořit v blízké budoucnosti důchodový systém, který bude opřen o tři pilíře zmíněné výše.

Ad 2) Investice do lidského kapitálu a řízení lidských zdrojů

Závěry řady studií dosvědčují nevýhodné postavení starších osob jak na interním, tak i na externím trhu práce. Na interním trhu práce jsou starší osoby kvůli nepoměru mezi nabídkou a poptávkou prvními, kteří doplatí na snižování stavů ve firmách. Na externím trhu práce je pracovní mobilita starších zaměstnanců nízká a je velmi nepravděpodobné, že po ztrátě zaměstnání získají novou práci. Vzrůstající podíl flexibilní práce na úkor podílu stálých zaměstnání umocňuje vytlačování starších zaměstnanců z trhu práce, protože flexibilní pracovní místa zastávají většinou mladší zaměstnanci. Výsledkem je vyšší podíl dlouhodobé nezaměstnanosti u starších osob.

Z důvodů populačního stárnutí se pozice staršího pracovníka stane silně závislou na nabídce mladé pracovní síly. Pokud se počet mladých na pracovním trhu bude snižovat kvůli klesající porodnosti, jež nebude kompenzována vzrůstající imigrací, postavení starších osob na pracovním trhu se zlepší. Pokud počty mladých zůstanou stejné či mírně porostou díky příznivé imigrační politice a za předpokladu, že množství pracovních příležitostí zůstane na konstantní úrovni, pozice starších zaměstnanců se zhorší. Stárnutí pracovní síly pak může představovat vážnou hrozbu pro sociální stát. Jak jsme již vysvětlili dříve, tento pesimismus vychází z obecných představ o potenciálně nižší produktivitě starších zaměstnanců.

Stárnutí populace proto vyžaduje zásadní změny ve firemní politice lidských zdrojů. Pro firmy bude nejvýhodnější investovat do celoživotního rozvoje zaměstnanců, tj. do vzdělávání, praktické přípravy a individualizovaného odborného vedení. Stárnutí populace tak volá po preventivní věkově zaměřené politice lidských zdrojů, která může přispět ke zvýšení pracovní produktivity starších zaměstnanců. Sociální stát by měl firmy k takové personální politice motivovat např. prostřednictvím daňového systému, který by je stimuloval k investicím do vzdělávání a školení v průběhu celé pracovní kariéry zaměstnanců. Měl by rovněž rozvíjet nástroje pro rozložení pracovní aktivity na celý produktivní věk a měl by umožnit zpružnění a individualizaci zaměstnaneckých důchodových systémů. Navíc by měl motivovat k odkládání odchodu do důchodu a měl by vytvářet příležitosti pro částečný nebo fázovaný odchod do důchodu, jak je tomu ve Švédsku či v USA.

Ad 3) Rozložení vzdělávání, práce a volného času do všech etap života

Třetím aspektem změny v praktikách sociálního státu by měl být přechod od statického, nárazového přístupu k přístupu dynamickému, dlouhodobému. Sociální stát by se měl soustředit na rozložení ekonomických zdrojů do všech fází životního cyklu. Tato optika si vyžádá přehodnocení nástrojů, které sociální stát má nebo které může rozvinout. Jedním z ústředních bodů je zde koncept „generační smlouvy“ [Walker 1996], tj. smlouvy mezi generacemi, která je „sociálně“ definovaná a modifikovaná. Jde o přechod od modelu „věkové diferenciaci“ k modelu „věkové integraci“, podle kterého se vzdělávání, práce a volný čas, namísto posloupného uspořádání, vzájemně prolínají. Sociální stát by tak měl vytvářet pracovní příležitosti pro podzaměstnané osoby a vzdělávací a zájmové aktivity pro osoby přezaměstnané. Měl by podporovat rodičovská či pečovatelská volna (péče o děti a o staré osoby) i vzdělávací volna (na studium, školení či stáže) v kterékoliv fázi životního cyklu. Jedním z možných řešení, jak tuto optiku životního cyklu aplikovat, jak se o nich zmiňuje odborná literatura, je tzv. systém kupónů. Podle něj by si lidé skrze své pracovní aktivity vydělávali kupóny na vzdělávání či volno. Kupóny zaručující právo pracovat by si lidé zasloužili přes vzdělávání a volnočasové aktivity. Tento systém by ve vztahu ke stárnutí a flexibilizaci nepochybně napomohl rovnoměrnějšímu rozložení příle-

žitostí ke školení a vzdělávání na generace mladých i starých. Zatím toho žel o behaviorálních reakcích na takovýto systém a o jeho ekonomických důsledcích víme jen velmi málo. Bude záležet především na konkrétní podobě takového systému.

Nicméně je zcela zřejmé, že tendence ke stárnutí a flexibilizaci vyžadují ve většině evropských sociálních států reformu stávajících systémů sociálního zabezpečení. Cílem musí být vytvoření širších a pružnějších systémů, v nichž by se příjem sociálních dávek nevylučoval, alespoň dočasně, se mzdou nebo platem. Jelikož žádoucí je dosažení vyšší zaměstnanosti prostřednictvím práce na částečný úvazek, práce termínované nebo zakázkové, musí být součástí systému i motivace k tomu, aby zaměstnanci takovou práci přijímali. V současnosti jsou totiž tyto práce velice neatraktivní, neboť mzdy zde nedosahují úrovně minimálních sociálních dávek, což v zásadě znamená, že výdělků zde mohou být implicitně daněny téměř ve výši 100 %. To volá po uvolnění v systému adresnosti dávek (*means-test*) a po snižování míry redukce dávek v případě souběhu dávky a (částečného) výdělku. Systém by měl rovněž motivovat zaměstnavatele (pomocí dotací mezd nebo daňových úlev) k vytváření stálých zaměstnání nebo k transformaci dočasných pracovních míst na stálá. Tato navrhovaná opatření představují zcela zásadní změnu a pokud by byla realizována, znamenala by kýžený posun k dynamické a dlouhodobé verzi sociální politiky. Trendy ke stárnutí a flexibilizaci jsou skutečností, kterou nelze popřít. Aby přestaly být vzájemně konfliktní, je třeba fundamentální změny politiky.

5. Závěry a výzkum

Shrnutí tedy, jaká ponaučení o vztahu mezi stárnutím a flexibilizací si můžeme odnést? Vžité představy o negativním vlivu stárnutí na produktivitu, na náklady na pracovní sílu a na pracovní mobilitu se potenciálně mohou stát sebenaplňujícím se proroctvím a mohou ohrozit mezinárodní konkurenceschopnost a výkon evropských ekonomik. Převládá názor, že stárnutí a flexibilizace jsou konfliktní a obtížně slučitelné tendence. Tato stať se snažila ukázat, že chmurná vize o vlivu stárnutí na ekonomiku je jen slabě podložena empirickými důkazy a že se opírá o tradiční pohled na roli trhu práce a sociální politiky v moderním sociálním státě. Ve flexibilních a dynamicky se měnících ekonomikách je potřeba tuto směnu mezi stárnutím a prosperitou překonat zásadním krokem: strukturální reformou důchodového systému, přechodem k aktivnějšímu, preventivnímu a pružnějšímu modelu sociálního zabezpečení; investicemi do lidského kapitálu prostřednictvím vzdělávání a školení, jakož i prostřednictvím vyvážené redistribuce práce, vzdělávání a volného času do celého průběhu životního cyklu („generační smlouva“). Dá se očekávat, že tento dynamický, „generační“ přístup zlepší rovnováhu mezi náklady a výnosy stárnutí. Z tohoto úhlu pohledu nepředstavují procesy stárnutí a flexibilizace hrozbu, ale výzvu pro sociální státy 21. století.

Sociální politiky transformujících se ekonomik střední a východní Evropy stojí před stejnými úkoly jako ekonomiky západoevropské. Obě skupiny zemí musí řešit důsledky stárnutí populace. Přesto zde existují některé významné rozdíly. Růst populace ve střední a východní Evropě bude v několika příštích dekádách mnohem vyšší než na Západě. Babyboom zde nastal později a trval déle, v důsledku čehož se stárnutí pracovní síly, ke kterému již v západní Evropě dochází, projeví v Evropě střední a východní teprve po roce 2000 [Golinowska 1993]. Zatímco na Západě již v řadě zemí podíl mladších vě-

kových skupin klesá, ve východní Evropě zůstává v podstatě stejný.³ Demografický vývoj je tedy poněkud rozdílný, otázka stárnutí pracovní síly je ovšem jen odsunuta do dalšího tisíciletí. Hlavním problémem, který budou státy střední a východní Evropy nuceny řešit do roku 2015, je relativně velký nárůst pracovní síly, která si bude vyžadovat růst zaměstnanosti. Bude-li jejich ekonomický růst nízký, což je dáno dobře známými transformačními problémy, nezaměstnanost vzroste a budou to především starší osoby, které budou čelit propouštění ze zaměstnání. Tyto země se pak budou potýkat se stejnými potížemi nadbytku pracovních sil, jaké zažívaly západní státy na počátku osmdesátých let. Jasnou výhodou transformujících se ekonomik je jejich možnost poučit se z omylů západních států. Mnohé ze sociálních systémů ve střední a východní Evropě jsou navíc stále ještě nezralé a je potřeba je dobudovat. Prosazení zásadních změn politiky zde tedy bude v určitém směru snazší než v západních ekonomikách.

Výzkumné otázky

Co z těchto skutečností vyplývá pro sociálně vědní výzkum? Empirický výzkum zaměřený na otázky flexibilizace a stárnutí a jejich vzájemných efektů není dosud příliš rozvinut. Podle mého názoru si tato oblast zaslouží větší pozornost, především s ohledem na výzvu, kterou oba trendy představují pro budoucí sociální politiku. Považujeme za důležité zkoumat společný dopad stárnutí a flexibilizace v kontextu ekonomických a politických změn na národní i mezinárodní úrovni. Pro vědce jsou tato témata velkou výzvou, neboť dosud toho o důsledcích flexibilní a stárnoucí společnosti víme poměrně málo. Kvalitní výzkum by tak mohl politikům velmi napomoci v tom, aby jejich reakce na zmíněné trendy byly adekvátní a správné.

Přeložili Kateřina Kepáková a Ladislav Rabušic

RUUD J. A. MUFFELS je profesorem sociální ekonomiky stárnutí na Tilburském institutu pro výzkum sociálního zabezpečení (TISSER) a členem Výzkumného centra pro zkoumání práce a organizací (WORC). Obě pracoviště patří k Tilburské univerzitě v Nizozemí.

Literatura

- Atkinson, A. B., M. Rein (eds.) 1993. *Age, Work and Social Security*. New York: St. Martin's Press.
- Becker, G. 1964. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Betten, L. 1995. *The employment contract in transforming labour relations*. The Hague: Kluwer Law International.
- Bosch, G. 1995. „Flexibility and work organisation: follow up to White Paper Growth, Competitiveness, Employment.“ Report of Expert Working Group. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Clark, R. L., R. Anker 1992. *Recent trends in labor force participation of older persons*. Geneva: International Labour Office.

³) Demografický vývoj ve střední a východní Evropě nabral v průběhu 90. let nebyvalou dynamiku a autorem zmiňované trendy přestávají platit. Ve většině zemí postkomunistického bloku dochází k úbytku obyvatel. Nízká porodnost ve velké části těchto zemí vede také k proměně struktury hlavních věkových skupin, kdy se snižuje podíl mladé populace. Pravda ovšem je, že díky setrvačnosti, která je imanentní součástí demografických procesů, se stárnutí pracovní síly v žádné z těchto zemí zatím neprojevuje. (Pozn. překl.)

- Danner, D. A. 1996. „The Flexible Work Force.“ *Journal of Labor Research* 18, no. 4.
- Delsen, L., F. Hijgen, 1994. *Analysis of part-time and fixed-term employment in Europe using establishment data*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Working and Living Conditions.
- Doeringer, P. 1990. „Economic security, labor market flexibility, and bridges to retirement.“ In *Bridges to retirement*, ed. by P. Doeringer. Ithaca, NY: ILR/Cornell University Press.
- Doeringer, P. B., M. J. Piore 1971. *Internal Labor markets and manpower analysis*. Lexington, MA: D. C. Heath.
- Droit, S., F. Guerin 1992. *Ageing at work: proceedings of a European Colloquium*. Luxembourg: Office for official Publications of the European Communities.
- Easterlin, R. A. 1987. *Birth and Fortune: The impact of numbers on personal welfare* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Emerson, M. 1988. „Regulation or Deregulation of the Labour Market. Policy Regimes for the Recruitment and Dismissal of Employees in the Industrialised Countries.“ *European Economic Review* 32.
- Estes, C., C. L. Swan, L. Gerard 1982. „Dominant and competing paradigms in gerontology: towards a political economy of old age.“ *Ageing and Society* 2: 151-164.
- Falkingham, J., J. Hills 1995. *The dynamic of Welfare. The Welfare State and the Life Cycle*. New York: Prentice Hall, Harvester Wheatsheaf.
- Gelderblom, A., J. de Koning 1992. „Meerjarig, minder-waardig'een onderzoek naar de invloed van leeftijd op produktiviteit en beloning.“ *OSA-voorstudie V39*. Leiden: Sdu-DOP.
- Golinowska, S. 1993. „Ageing and the labour market in Poland and Eastern Europe.“ Pp. 79-98 in *Labour markets in an Ageing Europe*, ed. by P. Johnson and K. F. Zimmerman. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Gravesteijn-Ligthelm, J. H., J. de Koning, M. Koss 1990. *Flexibele arbeid: vormen, motieven en effecten*. 's-Gravenhage: Distributie, Overheid en Particulieren.
- Grubb, D., W. Wells 1993. „Employment regulation and patterns of work in EC countries.“ *OECD Economic Studies* 21.
- Guillemard, A. M. 1989. „The trend towards early labour force withdrawal and the reorganisation of the life course: a cross-national analysis.“ Pp. 163-180 in *Workers Versus Pensioners*, ed. by P. Johnson, C. Conrad and D. Thomson. Manchester: Manchester University Press.
- Hartog, J., H. Oosterbeek, K. Teulings 1993. „Age, wage and education in The Netherlands.“ In *Labour markets in an Ageing Europe*, ed. by P. Johnson and K. F. Zimmerman. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Hayward, M. D., E. M. Crimmins, L. A. Wray 1994. „The Relationship Between Retirement Life Cycle Changes and Older Men's Labor Force Participation Rates.“ *Journal of Gerontology* 49, no. 5.
- Heuvel, W. van den, R. Illsey, A. Jamieson, C. Knipscheer (eds.) 1992. *Opportunities and challenges in an ageing society*. Amsterdam: KNAW, Nieuwe Reeks, part 151.
- Hof, D. 1992. „From dinosaur to gazelle.“ *Business Week* (Bonus Issue).
- Hutchens, R. 1989. „Seniority, Wages and Productivity: A Turbulent Decade.“ *Journal of Economic Perspectives* 3: 49-64.
- Hylton, M. O'Brien 1996. „Legal and Policy Implications of the Flexible Employment Relationship.“ *Journal of Labor Research* 18, no. 4.
- Johnson, P., J. Falkingham 1992. *Ageing and Economic Welfare*. London: SAGE Publications.
- Johnson, P., K. F. Zimmerman 1993. *Labour markets in an Ageing Europe*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.

- Johnson, P., K. F. Zimmerman, E. Carroll 1995. „Labour markets in an Ageing Europe.“ *Acta Sociologica: Scandinavian review of sociology* 38, no. 1.
- Kam, F. de 1995. *Tijdbom*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Kemp, A. A. M. de 1992. *Ouderen tussen bijstand en pensioen*. Den Haag: VUGA, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klevmarken, N. A. 1993. „On ageing and earnings.“ Pp. 26-53 in *Labour markets in an Ageing Europe*, ed. by P. Johnson and K. F. Zimmerman. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Kohli, M. 1992. „Altern in soziologischer Perspektive.“ In *Forschungsbericht 5*, Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kohli, M., M. Rein, A. M. Guillemard, H. van Gunsteren (eds.) 1991. *Time for retirement. Comparative studies of early exit from the labor force*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Krain, M. A. 1995. „Policy Implications for a Society Aging Well.“ *American Behavioral Scientist* 39, no. 2.
- Labour Force Statistics*. 1994. Paris: OECD.
- Labour market flexibility*. 1986. Paris: OECD.
- Laczko, F., C. Phillippon 1991. *Changing work and retirement – social policy and the older worker*. Philadelphia: Open University Press.
- Lazear, E. 1981. „Agency, Earnings Profiles, Productivity and Hours Restrictions.“ *American Economic Review* 71: 606-620.
- Maier T., C. Edelman, S. Hirning 1995. *Flexispace/mobility of work: a problem study on the future of spatially flexible forms of work*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Marshall, V.W. 1995. „The State of Theory in Aging and the Social Sciences.“ Pp. 12-30 in *Handbook of Ageing and Social Sciences*, ed. by R. H. Binstock and L. K. George. London: Academic Press.
- Mincer, J. 1974. *Schooling, Experience and Earnings*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Mincer, J. 1993. *Studies in Human Capital*. Aldershot: Elgar Publishers.
- Muffels, R. J. A. 1993. *Staat de tijd gelijk' Ouderen tussen differentiatie en integratie* (inaugural address). Tilburg: Tilburg University Press.
- Muffels, R., R. Dekker, E. Stancanelli 1997. *Moving into and out of flexible and permanent jobs: an empirical analysis of labour market mobility patterns in the Netherlands using Dutch panel-data* (mimeo). TISSER/WORC, Tilburg University, January 1997.
- Phillippon, C. 1982. *Capitalism and the Construction of Old Age*. London: Macmillan Press.
- Pollan S. M., M. Levine 1995. „The rise and fall of retirement.“ *Worth*, December/January: 64-74.
- Rein, M., K. Jacobs 1993. „Ageing and employment trends: a comparative analysis for OECD countries.“ In *Labour markets in an Ageing Europe*, ed. by P. Johnson and K. F. Zimmerman. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Riley, M. W., R. Kahn, A. Foner 1994. *Age and structural lag: The mismatch between people's lives and opportunities in work, family and leisure*. New York: Wiley and Sons.
- Taubman, P., M. L. Wachter 1993. „Segmented Labor Markets.“ In *Handbook of Labor Economics*, Vol. 2, ed. by O. Aschenfelter and R. Layard. Amsterdam: North-Holland.
- Trommel, W.A. 1993. *Eigentijds met pensioen. Een beschouwing over flexibele pensionering en arbeidsdeelname in Nederland, aan de hand van Amerikaanse, Zweedse en Japanse voorbeelden*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. The Hague: VUGA.

- Vietoriz, T., B. Harrison 1973. „Labor market segmentation: positive feedback and divergent development.“ Papers and Proceedings of the Eighty-fifth Annual Meeting. *American Economic Review* 63: 366-376.
- Walker, A. 1990. „The economic ‚burden‘ of ageing and the prospect of intergenerational conflict.“ *Ageing and Society* 10: 377-399.
- Walker, A. 1996. *The new generational contract. Intergenerational relations, old age and welfare*. London: UCL Press.
- Warr, P. 1996. *Psychology at work*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Wolfs, G. L. M. 1992. *Firm internal labour markets in the Netherlands: a contract-theoretical approach*. Maastricht: Universitaire Pers Maastricht.
- Zimmerman, K. 1991. „Ageing in the labor market.“ *Journal of Population Economics* 4. Berlin: Springer International.

Jsou čeští senioři chudí?*

LADISLAV RABUŠIC**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Are the Czech Elderly Poor?

Abstract: The paper is interested in the economic dimension of population ageing and seeks to answer the question of whether the Czech retired elderly are poor or not. In doing so the author analyses at first various objective indicators of their standard of living (e.g. relation of mean income and mean pension, pension income inequalities, the proportion of the elderly who are below the Czech poverty line, consumption patterns etc.), and secondly using the Dutch subjective poverty approach he presents various indicators of subjective poverty. He comes to the conclusion that as far as objective poverty is concerned, the Czech elderly are not really poor though their living standard is in many cases not very high. On the other hand, from a subjective perspective, about 30-50 per cent of them perceive their situation as poor. Finally, the relation of concepts of poverty and social exclusion is mentioned briefly. It is argued that a feeling of social exclusion can be a function of age and of inevitable events which come with age: retirement, the loss of a partner, chronic disease, and moving out. Therefore, not only poverty but a broader concept of social exclusion of the elderly should be a focus of Czech social policy.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 3: 303-320)

Úvod

Stáří a chudoba jsou dva fenomény, mezi nimiž byla vždy a v každé společnosti poměrně úzká korelace [viz např. Hendricks a Hendricks 1986, Walker 1993]. Zavedení systémů důchodového zabezpečení bylo aktem, který se snažil tuto korelaci rozrušit. Ačkoliv starobní penze zlepšily životní úroveň důchodců nebývalým způsobem, názory na to, zdali jsou senioři z hlediska chudoby rizikovou skupinou, se různí. Mnozí zahraniční analytici tvrdí, že i ve vyspělých zemích jsou senioři stálou a početně nemalou komponentou chudé populace.¹ Britská zkušenost např. naznačuje, že mnozí senioři v Británii stále žijí na okraji chudoby – ať z hlediska oficiální hranice chudoby, nebo z hlediska průměrné životní úrovně [Walker 1993].

Obecně, zdá se, ovšem v zahraničí sílí hlasy, které říkají, že životní úroveň dnešních seniorů, především těch mladších, roste [Walker, Guillemard a Aber 1993], že senio-

*) Upravená verze příspěvku, který zazněl na konferenci *Česká společnost a senioři* na podzim roku 1997 v Brně. Výzkum pro tuto stať byl podporován finančními prostředky GA ČR, projekty č. 403/95/0525 a 403/96/K120.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, tel. (05) 41 12 13 01, fax (05) 41 12 14 06, e-mail rabu@fss.muni.cz

1) Bylo tomu tak i u nás za socialismu. Hiršl [1979, 1988] ve svých analýzách „domácností s omezenou možností spotřeby“, což – pro ty, kdo již nepamatují ony doby – byl eufemismus pro chudobu, ukázal, že v době reálného socialismu byly domácnosti důchodců nezanedbatelnou součástí chudé populace a tvořily asi třetinu českých chudých.

ři mají mnohem vyšší životní úroveň než dříve a že stáří již nemůže být s chudobou asociováno nebo že přinejmenším senioři nemohou být považováni za univerzálně chudou sociální kategorii [viz např. Crystal 1996]. Někteří zdůrazňují, že z důvodů prostého početního růstu se seniorům daří ovlivňovat sociální zákonodárství takovým způsobem, že se jejich situace zlepšuje a že se tak děje na úkor mladých věkových kohort [viz Preston 1984]. Americká data naznačují, že dostupnost zdrojů na pokrytí základních potřeb je mezi americkými seniery velmi různá, nicméně celkově se zdá, že dnešní američtí důchodci mají adekvátní příjmy a adekvátní bydlení [Atchley 1988]. Crystal [1996] zastává dokonce názor, že snížení příjmu po odchodu do důchodu po 65. roce věku – když se vezme v úvahu velikost domácnosti, velikost jejího majetku a velikost nepřiznaných příjmů – je v Americe minimální. Norské údaje [Gulbrandsen a Langsether 1997] vypovídají o tom, že celkově jsou příjmy domácností, včetně příjmů z veřejných transferů a z kapitálu v jednotlivých věkových kohortách rozloženy poměrně rovnoměrně a že z hlediska celkového majetku domácností, to je včetně hodnoty nemovitostí, na tom nejsou norští senioři (ve věku 67+) nijak špatně.

V české společnosti by se podle obecné mediální rétoriky a podle postojů české veřejnosti mohlo zdát, že většina českých seniorů je chudá. Podle výzkumů IVVM se v roce 1994 česká veřejnost domnívala, že mezi důchodci je 41 % chudých [„Názory...“ 1994]. Podíl české veřejnosti, která se domnívá, že zabezpečení ve stáří je špatné, se podle výzkumů téže agentury pohyboval v letech 1995-1997 kolem 65 % [„Hodnocení...“ 1997].

Sociologové dobře vědí, že výpovědi o realitě ještě nemusejí znamenat realitu samotnou a že jedinci nevidí skutečnost objektivně, tedy takovou, jaká je, nýbrž že ji vnímají prizmatem své percepce a tato percepce je sociálně podmíněna. Základní otázka tohoto příspěvku tedy zní: Je chudoba českých seniorů skutečná nebo to je sociálně konstruovaný mýtus?

Aby bylo možné na naši otázku odpovědět, je třeba si ujasnit, co vlastně termín „chudoba“ znamená.² Jak již české sociologické obci ukázal Večerník [1991] a Mareš

²) Čtenáře možná překvapuje, že neustále hovořím o chudobě a vůbec se nezmiňuji o bohatství. Příčin je několik. Především, česká společnost je vzhledem k normálním evropským standardům spíše chudou společností. Byť se míra české chudoby podle její oficiální definice pohybuje na úrovni asi 3 % domácností, což je méně než v mnoha západoevropských zemích, není z tohoto ukazatele možné usuzovat na celkovou situaci v zemi. Je třeba si totiž stále uvědomovat, že nastavení hranice chudoby, byť se děje na základě expertního posouzení, jaké základní potřeby musí být člověk schopen uspokojovat, je přece jen aktem, v němž se promítají ekonomické a politické tlaky. Většinou jsou hranice chudoby nastaveny tak, jak dovolují především ekonomické možnosti. Má-li společnost málo na to, aby přerozdělovala, musí nastavit hranici životního minima, tedy chudoby, tak přísně, aby pod ni spadlo jen tolik domácností, kolik je stát ekonomicky schopen podporovat. Pro posouzení celkové bohatosti země je proto třeba hledat ukazatele *kvality životní úrovně* a ty by ve srovnání se západoevropským standardem českou chudobu odhalily nemilosrdně. Sociologie bohatství se v českých sociálních vědách zatím neobjevila, takže indikátory bohatství u nás zatím nemáme formulovány. I když příjmové diference narůstají – v roce 1996 byl příjem populace v nejnižším decilu příjmového rozložení šestkrát nižší než u populace v nejvyšším příjmovém decilu, zatímco v osmdesátých letech, jak zjistil Večerník [1995], se příjmy dolního a horního decilu příliš nelišily od průměru – nevíme, koho považovat statisticky za bohatého. Z hlediska výše příjmu byla podle výzkumu IVVM z ledna 1997 [„O názorech...“ 1997] zprůměrovaná částka měsíčního příjmu člověka, kterého by respondent považoval za bohatého, asi 36 000 Kč. Z hlediska skutečného průměrného příjmu, který tehdy činil asi 10 000 Kč, to znamená, že

s Rabušicem [1996], definovat chudobu není jednoduché, neboť je to koncept, který má výraznou ekonomickou, sociální a kulturní (normativní) dimenzi, takže je politicky nesmírně citlivý. Nebudu zde zacházet do detailů jednotlivých definic chudoby a způsobů jejího měření, o tom se čtenář může dozvědět více právě ze statí výše zmíněných autorů. Pro naši potřebu budu vycházet z faktu, že chudobu je možno chápat jako jeden ze sociálních problémů a teorie sociálních problémů praví, že jakýkoliv sociální problém má vždy svou objektivní stránku, již tvoří skutečně existující podmínky definované jako problematické, a svou stránku subjektivní, tedy percepci těchto podmínek sociálními aktéry. I v úvahách o chudobě je tedy třeba odlišovat její stránku objektivní od stránky subjektivní. Odpovědět na otázku, již se zde zabýváme, proto znamená, že musíme analyzovat chudobu jak v její objektivní, tak i subjektivní podobě.

Objektivní chudoba českých seniorů

Pro podmínky, které determinují život českých seniorů poté, kdy odejdou do důchodu, platí u nás v podstatě totéž, co pro seniory ve vyspělých západních zemích. O jejich životní úrovni říká Walker, že je „funkcí jejich přístupu ke zdrojům během dřívějších fází životního cyklu. Profesionální status v těchto fázích determinuje příjmovou úroveň, a tím i příležitosti k úsporám, k investicím do majetku a k jiným formám vlastnictví“ [Walker 1993: 228].

V českých podmínkách z důvodů výrazně odlišné politické a ekonomické situace však z tohoto obecně fungující mechanismu existovalo, jak ukázal Mareš s Možným [1995], několik výjimek. (1) Vemlouvavá ideologie socialistického státu neustále ujišťovala nové a nové kohorty seniorů, že důchod je „zasloužený odpočinek“, během něhož se stát o každého důchodce kompletně postará a vrátí mu to, co si za celý život našetřil. I když realita pak byla poněkud jiná, bylo pro mnohé budoucí seniory velmi pohodlné nestarát se příliš o svou důchodcovskou budoucnost. Míra úspor tak byla u mnohých nevelká. (2) Celková nízká životní úroveň si vynucovala mezigenerační spolupráci a finanční transfery: rodiče museli velmi dlouho – často až do své smrti – podporovat své dospělé děti svým finančním jakož i sociálním kapitálem (vzpomeňme, na cokoliv, co jsme chtěli *sehnat* nebo museli zařídít, jsme museli mít nějaké známé). Tyto transfery byly mnohdy náročné nejen finančně, ale byly náročné i na energii a čas. V mnohých rodinných sítích byly regulérním životním programem seniorů na důchod. (3) Možnosti investovat finanční zdroje do kapitálu, který by na stáří přinášel dodatečný důchod, byly z důvodů illegitimity soukromého podnikání v socialistické ekonomice v podstatě minimální.

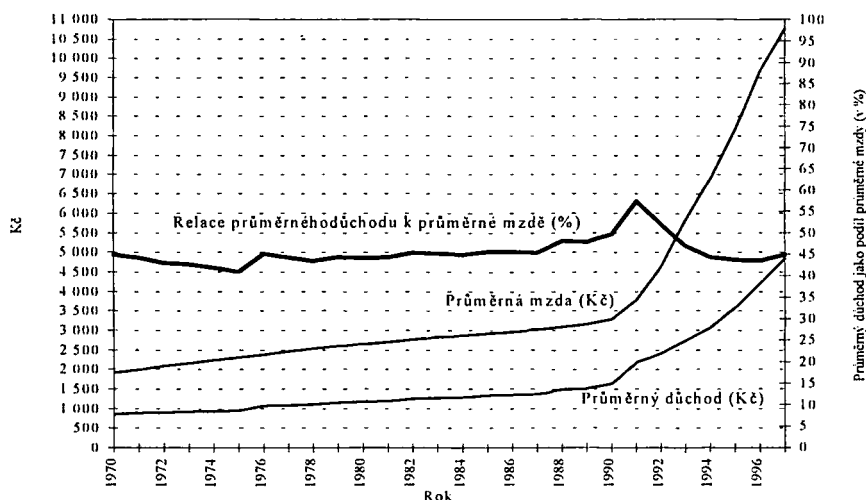
Nynější kohorty českých důchodců tak vstupovaly do své ekonomicky neaktivní fáze ve srovnání s jejich západními vrstevníky s mnoha handicapy. Jedním z důsledků je nyní fakt, že jejich životní úroveň je v převážné míře závislá na aktuální výši jejich starobní penze, neboť celkově je dnešní příjem českých důchodců tvořen z devadesáti procent příjmem z důchodového zabezpečení, pět procent tvoří zaměstnanecký příjem a pět procent příjem z jiných zdrojů. A tato proporce se bude měnit zatím jen zvolna, neboť ještě nějaký čas potrvá, než se k důchodcovské penzi přidruží příjmy z dodatečného dů-

podle názoru české veřejnosti by byl bohatý ten, kdo vydělá 3,6 násobek průměrného českého příjmu. Tyto údaje naznačují, že česká veřejnost má o bohatství poměrně umírněné představy. Co je ovšem pro českou společnost symptomatické, 84 % naší veřejnosti se domnívá, že ti, kdo dnes mají u nás velký majetek, ho nezískali úplně poctivým způsobem [„O názorech...“ 1997].

chodového připojištění, které bylo zavedeno v roce 1995, nebo příjmy z kapitálových výnosů.

Výše starobní penze a její poměr k příjmům ekonomicky aktivní populace je tudíž důležitou proměnnou v našich úvahách o objektivní chudobě českých seniorů. Obrázek 1 ukazuje časovou řadu vývoje jednak průměrného měsíčního příjmu a průměrného měsíčního důchodu, jednak vývoj relace průměrné starobní penze k průměrnému příjmu.

Obrázek 1. Vývoj průměrného měsíčního příjmu, průměrného starobního důchodu a podílu průměrného měsíčního starobního důchodu na průměrném měsíčním příjmu v ČR 1970-1996

Pramen: MPSV.

V roce 1997 byl průměrný měsíční starobní důchod 4 840 Kč, což bylo 45 % průměrného hrubého českého měsíčního příjmu (data MPSV).³ Tato relace mezi průměrným důchodem a průměrnou mzdou je víceméně zachovávána, jak ukazuje graf, od roku 1970 [Důchody 1996]. Vzhledem k tomu, že české starobní důchody nejsou zdaněny, je adekvátnější porovnávat průměrný důchod s průměrnou čistou měsíční mzdou. V roce 1996 byla relace mezi průměrnou penzí a průměrnou mzdou 57 %. Ještě jiný poměr získáme z dat šetření domácností. Dlouhý [1995] vypočítal, že příjem na hlavu domácnosti důchodců byl 79 % příjmu na hlavu české domácnosti.

Současný poměr průměrného důchodu k průměrné mzdě, který činí 45 %, je považován mnoha českými odborníky za nízký. V zahraničí je tento poměr v různých zemích různý. V Holandsku činí 48 %, ve Francii kolem 55 %, ve Velké Británii kolem 40 % a v Německu 53 %. Na druhé straně je ve Španělsku 90 %, Portugalsku 82 % a Řecku 87 % [Vostatek 1997]. Naši odboroví experti požadují, aby se tento poměr ustálil minimálně na

³) Průměrné údaje o mzdách a penzích (jako většina průměrů) vždy skrývají poměrně velkou variabilitu, která vyplývá ze značné míry redistribuce v různých příjmových skupinách. Např. v roce 1996 byl poměr důchod-mzda ve skupině, která měla jen 50 % průměrného příjmu, asi 80 %, kdežto ve skupině s dvojnásobným příjmem než průměrným pouze 38 % [Hiršl 1997].

50 %, což by podle Hiršla [1977] při dnešních daňových podmínkách znamenalo důchodovou kompenzaci ve výši 65 % čisté mzdy. Vycházejí z toho, že evropští experti tvrdí, že k tomu, aby člověk mohl důstojně prožít své důchodové stáří, potřebuje mít alespoň 75 % příjmu, který měl v době ekonomické aktivity.⁴ V Německu je v současné době relace čistého průměrného příjmu a důchodu asi 70 %, ale do roku 1999 by se měla snížit na 64 %; v Holandsku je to 67 %, ve Francii asi 70 %, ve Velké Británii 52 %. Ve Španělsku, Portugalsku a Řecku se tyto hodnoty pohybují ovšem na 96-98 %.

Z těchto evropských údajů je patrné, že mezinárodní komparace není jednoduchá. Pro posouzení příjmové situace důchodců je třeba znát celkový kontext systému welfare režimu příslušné země, je nutné vědět, jaký esping-andersenovský režim sociálního státu převládá⁵ a jaké možnosti měly populace jednotlivých zemí zajistit si v průběhu svého života svůj standard na důchod.

Z hlediska příjmové diferenciaci či příjmové nerovnosti zaznamenáváme ve vývoji úrovně starobních důchodů v celém období po roce 1989 zajímavou tendenci. Zatímco se příjmové nerovnosti ekonomicky aktivní populace zvyšují, starobní penze se vyrovnávají a nerovnosti se snižují. Ilustruje to tabulka 1.

Tabulka 1. Příjmové nerovnosti starobních důchodů – rozložení výše důchodů k průměrnému důchodu v roce 1989 a 1996

Podíl výše důchodu k průměrnému důchodu (%)	1989		1996	
	Výše důchodu v Kč	% důchodců	Výše důchodu v Kč	% důchodců
-89	-1 437	45	-3 851	26
90-109	1 438-1 757	26	3 852-4 710	48
110-129	1 758-2 076	17	4 711-5 560	21
130+	2 077+	12	5 561+	5
Průměr	1 598	100	4 280	100

Pramen: Hiršl [1997].

V roce 1996 pobíralo 26 % českých důchodců penzi, jejíž výše dosahovala 90 % průměrné starobní penze. V roce 1989 byl tento podíl 45 %, tedy téměř dvojnásobný. Podíl důchodců, jejichž penze byla 1,3 násobkem průměrného důchodu, byl v roce 1996 pouhých 5 %, zatímco v roce 1989 byl 12 %, tedy více než dvojnásobný. Podíl důchodců s nižším než průměrným důchodem se tak v roce 1996 ve srovnání s rokem 1989 snížil a podíl důchodců s výrazněji vyšším důchodem než průměrným se v roce 1996 ve srovnání s rokem 1989 také snížil. Výsledkem je tendence k příjmové nivelizaci.

Mnozí sociální vědci v západních zemích by snižující se příjmové nerovnosti hodnotili velmi pozitivně. Ve skupině důchodců (a navíc v české společnosti, kde máme s příjmovou nivelizací a jejími sociálními efekty své bohaté zkušenosti) je nutno tento

⁴) Je škoda, že česká statistika ani Ministerstvo práce a sociálních věcí nezveřejňují data o tom, jak velkou část posledního příjmu v době před důchodem starobní důchod v různých kategoriích zaměstnanců kompenzuje.

⁵) Např. v tzv. liberálním modelu sociálního státu je důraz kladen především na sociální pomoc pro ty, kdo se octnou v nouzi. Platí-li teze, že generace seniorů, které dnes odcházejí do důchodu, jsou na tom z hlediska životního standardu velmi dobře, je v tomto kontextu legitimní klást otázku, zdali se má stát starobním důchodem vůbec zaobírat.

vývoj hodnotit méně příznivě. Znamená totiž, že lidé s nízkými příjmy si v důchodu příliš nepohorší. Jejich životní úroveň zůstane v podstatě na téže (nízké) hladině. Příjem lidí s nadprůměrnou mzdou (při dvojnásobku průměrné mzdy činí důchod, jak jsme si již ukázali, jen 38 %) se ovšem po odchodu do důchodu propadá výrazně. Vyšší příjmové skupiny mohou z této skutečnosti – za předpokladu, že fakta tohoto druhu budou ve veřejnosti obecně známa – vyvodit dvojí závěr. Tento stav budou chápat jako jasný signál, že česká sociální politika chce být v oblasti důchodového zabezpečení vysoce solidaristická, s tímto faktem se smíří a budou se v průběhu své ekonomicky aktivní fáze snažit vytvořit si dodatečné zdroje, které jim navýší jejich příjmovou úroveň v době důchodu. V tom případě může vláda v těchto kruzích nalézt podporu pro reformní kroky důchodového systému, který by byl založen na jeho kapitálové formě (to je vytvoření druhého a třetího pilíře financování důchodů přes privátní penzijní fondy). Druhou možností je, že se s touto skutečností nesmíří a budou politickými prostředky vyvíjet tlak na změnu důchodové redistribuce. Ta by vedla k novému důchodovému zákonu. Zdali by v takové situaci podporovali systém průběžného financování, nebo financování kapitálové, není možné odhadnout. Velmi by totiž záleželo na způsobu nastavení parametrů v obou systémech.

Posoudit, jestli je současná úroveň příjmů důchodců nízká nebo vysoká, a zdali jsou z tohoto hlediska čeští senioři chudí nebo ne, je obtížné. Mácha [in Havlingerová 1998] se např. domnívá, že o situaci seniorů lépe vypovídá srovnání ne individuálních příjmů, nýbrž celkových příjmů různých typů domácností. Data ukazují, že v období mezi lety 1987-1996 se příjmy rodin zaměstnanců zvýšily 2,69 krát, zatímco v domácnostech důchodců 2,97 krát. Tento ukazatel by tedy naznačoval, že domácnosti seniorů v průběhu transformace nijak výrazně ekonomicky neutrpěly.⁶

Podobný závěr naznačuje i další údaj: zatímco průměrná mzda se v období let 1989-1997 zvýšila o 340 %, průměrný starobní důchod byl navýšen o 303 %.

Pokud vezmeme v úvahu jiný ukazatel, totiž jak velký podíl seniorů je pod oficiální hranicí chudoby, zjistíme, že naprostá většina důchodců je nad touto hranicí. Ze skupiny tzv. starodůchodců, jejichž výpočet důchodu byl učiněn z výdělků, které jsou z hlediska dnešní úrovně několikanásobně nižší a kteří by tak chudobou mohli být ohroženi nejvíce, spadá podle informací MPSV pod životní minimum jen minimální počet případů. Jejich nárůst důchodů byl totiž jak známo příznivější než ve skupině mladodůchodců. Ale i mezi nimi propadají senioři pod hranici oficiálního životního minima jen výjimečně. Pokud se tak stane, je to především proto, že kvůli zdravotním potížím mají např. nárok na příspěvek státní sociální podpory na výživu. Podle starších výpočtů Dlouhého [1995] pro dvoučlenné domácnosti bylo v roce 1992 pod hranicí životního minima 1,9 % domácností sestávajících ze dvou důchodců. V roce 1995 se tento podíl snížil na 1,4 %.

Jako jeden z indikátorů ekonomické situace důchodců a populace ve věku těsně před důchodem (ve věkové skupině 50+) by mohl sloužit zájem této populace o penzijní připojištění. V našem výzkumu na reprezentativním vzorku české populace starší padesáti let (50+) jsme v roce 1996 zjistili následující rozložení postojů k této možnosti ekonomického přilepšení na stáří (viz tabulku 2).

⁶) Podobný závěr indikují i údaje z šetření ČSÚ z roku 1996. Tehdy byl čistý příjem na osobu v domácnostech důchodců 4 401 Kč měsíčně, což bylo o 800 korun více než v domácnostech se čtyřmi členy, kde máma nepracovala.

Tabulka 2. Zájem o penzijní připojištění v populaci ve věku 50+ podle ekonomického statusu
 Otázka: *V poslední době se hovoří o možnostech penzijního připojištění. Uvažujete o tomto způsobu spoření?*

	ekonomicky aktivní	důchodci
Neuvažuje	32	82
Přemýšlí, ale ještě nerozhodnut	23	6
Je vážným zájemcem	6	1
Je již připojištěn	40	11
Celkem	100 (N = 405)	100 (N = 806)

Pramen: Rabušic, Mareš: 50+. Reprezentativní šetření populace ČR⁷ ve věku 50 a více let, listopad 1996.

Zatímco převážná většina respondentů-důchodců o penzijním připojištění pochopitelně neuvažuje (ale 11 % je připojištěno), z osob ekonomicky aktivních předdůchodového věku tento způsob přilepšení na stáří striktně odmítla pouze jedna třetina respondentů (ale plných 40 % má penzijní připojištění sjednáno). Nedostatek financí jako důvod odmítnutí uvedlo 9 % ze všech důchodců a 5 % z ekonomicky aktivních respondentů. Naopak dobrou finanční situaci („z finančního hlediska penzijní připojištění nebude zapotřebí“) uvedla 3 % důchodců a 2 % ekonomicky aktivních.

Podíl devíti procent důchodců, kteří vypověděli, že na připojištění nemají peníze, by neměl být automaticky chápán jako podíl chudých. Mohl by být spíše hodnocen jako stav, kdy tato skupina seniorů je na tom finančně tak, že si nemůže dovolit „utrácet“ další peníze ze svého rozpočtu. Na druhé straně onen podíl tří procent důchodců, kteří hodnotili svou finanční situaci jako natolik dobrou, že žádné finanční přilepšování na důchod nepovažují za nutné, je možno chápat jako podíl relativně bohatých. Jak uvidíme dále (viz tabulku 6), tato proporce odpovídá subjektivně vyjadřovanému pocitu bohatství mezi důchodci.

V toku výkladu si nyní dovoluji udělat malou odbočku a věnovat se chvíli ekonomicky aktivní populaci, které je těsně před dovršením svého důchodového věku. Pro naše téma je to však odbočka důležitá. Z našeho reprezentativního šetření na populaci ve věku 50+ je totiž možno získat obraz, jakým způsobem bude tato skupina pokrývat výdaje své rodiny, až odejde do důchodu. Jejich výpovědi zaznamenává tabulku 3.

Tabulka 3. Jak hodlá ekonomicky aktivní respondent pokrývat výdaje své rodiny, až bude v důchodu (v %)

Všechny výdaje bude pokrývat jen ze svého důchodu	28
Bude mít nějaké úspory a majetek, což by mělo spolu s důchodem stačit	37
Bude se snažit odejít do důchodu co nejpozději, aby mohl co nejdéle pracovat	12
Bude pobírat důchod a přitom ještě pracovat	22
Budou muset vypomoci děti	2
Celkem (N = 388)	100

Pramen: Rabušic, Mareš: 50+. Reprezentativní šetření populace ČR ve věku 50 a více let, listopad 1996.

⁷) Toto reprezentativní šetření českých seniorů pro nás provedl IVVM, jemuž bychom chtěli touto cestou poděkovat za dobrou spolupráci.

Celkově 30 % z dnešních ekonomicky aktivních respondentů ve věku 50+ předpokládá, že své výdaje bude kryt pouze ze svého důchodu (28 %) nebo s pomocí svých dětí (2 %). Jsou to respondenti spíše s nižším vzděláním, ženského pohlaví a definujících se jako subjektivně chudí. Je to tedy skupina, jejíž životní úroveň bude v blízké budoucnosti závislá především na opatřeních státu v oblasti důchodové politiky. Strategie zbylých 70 % této věkové skupiny jsou orientovány na aktivní roli v zajištění požadované životní úrovně. Plných 37 % respondentů uvedlo, že kombinace úspor, majetku a důchodu jim zajistí jejich životní standard, 34 % zamýšlí řešit svou finanční situaci pracovní aktivitou – buď pracovat do vyššího věku (12 %), nebo být pracujícím důchodcem (22 %).

Z hlediska zamýšlených strategií, jak v důchodu řešit své životní náklady – a je zřejmé, že očekávaný standard se odvíjí od současné životní úrovně – je tak možno rozdělit českou populaci, které se přibližuje věk odchodu do důchodu, na tři přibližně stejně početné skupiny: více než třetina osob je přesvědčena, že v důchodu nebude mít díky svým úsporám, majetku a očekávané úrovni starobního důchodu finanční potíže. Druhá třetina si není jista, zdali by jí pouze starobní důchod dokázal zajistit požadované výdaje. Proto má ve svých plánech na důchod zabudovanou strategii práce. Pro český trh práce zde leží významný vzkaz: poptávka po práci se může díky tomuto seniorskému faktoru krátkodobě poměrně značně zvyšovat: jednak tím, že se každoročně poněkud prodlužuje věk, v němž vzniká nárok na důchod, jednak tím, jak jsme viděli, že třetina českých seniorů plánuje i v době důchodového věku na trhu práce dále zůstat.

Vraťme se ale zpět k našemu problému. Důležitým ukazatelem v úvahách o chudobě je struktura výdajů domácností. Tabulka 4 přináší srovnání této struktury u zaměstnanců a důchodců.

Tabulka 4. Struktura peněžních výdajů domácností v ČR v roce 1996 (v %)

Ukazatel	Domácnosti zaměstnanců	Domácnosti důchodců
Výživa	27	38
Alkohol a tabák	4	4
Odivání a obuv	9	5
Bydlení	14	21
Bytové zařízení, provoz domácnosti	9	9
Osobní potřeby a léčebná péče	5	5
Doprava a spoje	13	7
Kultura, vzdělání, sport, rekreace	12	7
Ostatní	8	7

Pramen: Bakičová, Bautzová, Klánová [1997].

Mohlo by se zdát, že čeští senioři nemají ve spotřebě příliš stupňů volnosti. Mnozí zažívají při vstupu do důchodu snížení příjmové úrovně a z peněz, které mají k dispozici, utratí přibližně dvě třetiny za nezbytné výdaje denní potřeby: výživu (38 %), bydlení a provoz své domácnosti (30 %). Domácnosti zaměstnanců na tyto položky vydávají méně, jejich výdaje činí 50 %. Nicméně je jasné, že senioři jsou celkově skupinou, která by měla být již plně vybavena z hlediska zařízení domácnosti a také saturována předměty dlouhodobé spotřeby, oděvy, obuvi apod. Tabulka 5 ukazuje, jak dalece je tato teze pravdivá.

Tabulka 5. Struktura vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby v domácnostech respondentů ve věku 50-59, 60-69 a 70+ let v ČR v roce 1996

Předmět	50-59	60-69	70+
Chladnička s mrazničkou	93	87	85
Telefon	58	41	42
Automatická pračka	80	64	48
Barevný televizor	95	87	80
Mikrovlnná trouba	29	16	9
Osobní počítač	14	6	3
Automobil	69	41	23
Zahrádka (není součástí domu)	35	28	26
Chata, chalupa	26	19	8

Pramen: Rabušic, Mareš: 50+. Reprezentativní šetření populace ČR ve věku 50 a více let, listopad 1996 (N = 1302).

Tabulka zřetelně vypovídá o tom, že z hlediska vybavenosti domácností není především mezi „padesátníky“ a „šedesátníky“ příliš velkých rozdílů. Tato data také naznačují, že domácnosti, které jsou na prahu důchodu (skupina 50-59 let), jsou materiálně vybaveny více než slušně.

V tomto kontextu je také nutno připomenout, že podle výsledků sčítání lidu z roku 1991 žilo 52 % populace ve věku 60 a více let ve vlastních rodinných domcích, přičemž odpovídající podíl celé populace ČR byl 43 %. Z těch, kdo nežili v rodinných domcích, nýbrž v bytech a byli starší 60 let, jich 83 % žilo v bytech I. nebo II. kategorie. Z našeho výzkumu seniorů v roce 1996 navíc víme, že 91 % respondentů ve věku 70 a více let, 87 % ve věku 60-69 let a 87 % ve věku 50-59 let je plně spokojeno se svým bydlením a většina si přeje zůstat tam, kde bydlí (asi 80 % našich respondentů nemělo zájem se stěhovat). Pouze 5 % seniorů se obávalo, že se bude muset ze svého bytu vystěhovat navzdory své vůli, především z ekonomických důvodů.

Všechny tyto indikátory naznačují, že z hlediska objektivních ukazatelů na tom nejsou čeští senioři ve srovnání s normální českou populací nijak dramaticky špatně. Jediným jasným a zřetelným rozdílem ve srovnání s ekonomicky aktivní populací je úroveň příjmů. Tento rozdíl bude ovšem vypadat méně hroživě, když vezmeme v úvahu celkové materiální zajištění domácností důchodců a opět si zopakujeme, že senioři jsou skupinou, která již nemusí dělat žádné větší investice a že i úroveň spotřeby je celkově nižší. Americké odhady dokonce tvrdí, že senioři potřebují, ve srovnání s neseniory, menší příjem k tomu, aby si udrželi srovnatelnou životní úroveň [Atchley 1988].

Nastala tedy vhodná doba zodpovědět první část naší otázky o tom, zda jsou čeští senioři chudí nebo ne. Z pohledu oficiálně stanovené hranice chudoby je možno konstatovat, že čeští senioři chudí nejsou.⁸ Navíc má česká sociální politika v sobě zabudován mechanismus, který brání propadu seniorů do chudoby, tedy pod hranici životního mini-

⁸) S tímto závěrem hluboce nesouhlasí jeden z anonymních recenzentů této stati. Jeho rozsáhlý posudek se svým charakterem blíží polemické stati. Navíc mě nabádá k tomu, abych sesbíral další objektivní charakteristiky, které by ukázaly, že můj závěr není správný. Některá data jsem na tento popud skutečně doplnil, jejich povaha mě však nevedla k tomu, abych své závěry korigoval. Budu samozřejmě svému recenzentovi velmi vděčen, když svůj posudek přepracuje do formy polemiky a na stránkách *Sociologického časopisu* ji zveřejní.

ma: starobní důchody jsou chráněny prostřednictvím pravidelné valorizace před inflací a způsob výpočtu důchodu je nastaven tak, že ten, kdo má za sebou patřičný počet ekonomicky aktivních let se může dostat pod úroveň životního minima jen obtížně.⁹ Také objektivní indikátory životní úrovně vypovídají o tom, že situace českých seniorů není vůbec tak dramatická, jak by mohl napovídat obraz dedukovaný z rétoriky některých politiků, jakož i sociálněvědních analytiků. Domnívám se navíc, že prostřednictvím těchto objektivních dat je třeba korigovat ponurou generalizaci, kterou učinil anglický sociolog Laczko [1994] o situaci seniorů ve střední a východní Evropě a která praví, že díky přechodu k tržním ekonomikám dochází v těchto zemích ke zvyšující se marginalizaci starých osob. Takovýto závěr není možné na českou společnost aplikovat.

V sociální gerontologii je dlouhodobě známým faktem, že obecně se v důchodu zvyšují pocity ekonomické deprivace [Riley a Foner 1968]. V české společnosti mohou být z důvodů procesu transformace tyto pocity deprivace ještě mnohem intenzivnější. Ve hře jsou tři faktory: (1) do roku 1966 se pro českou společnost nebývalým a bezprecedentním způsobem zvýšily možnosti konsumpce. Těmi ovšem, kdo z této situace nejvíce mohou těžit, je především ekonomicky aktivní populace; (2) v populaci se zvýšily příjmové nerovnosti, takže majetkové rozdíly začínají být jasně zřetelné. To v české společnosti uvyklé na rovnostářství nemůže nemít sociálně psychologické efekty; (3) příjmové nerovnosti mezi ekonomicky aktivními a důchodci narůstají. Je to způsobeno tím, že vývoj důchodů nedržel krok s vývojem mezd, což se projevuje v reálné hodnotě příjmů, jak ukazuje obrázek 2. Zatímco reálné příjmy překročily v roce 1997 úroveň roku 1989 téměř o 5 procentních bodů, reálné důchody byly v roce 1997 jen na 91 % úrovně roku 1989.

Připočteme-li k těmto skutečnostem navíc dnešní celkovou nebývale vysokou ekonomickou a sociální dynamiku českého každodenního života, můžeme s velkou pravděpodobností očekávat, že v mnoha domácnostech seniorů se odehrávají malá existenční minidramata způsobovaná *pocity nejistoty*, zda v prostředí pravidelně se zvyšujících cen energií, nájemného i zboží penze vystačí na to, co bude třeba. Z těchto psychologických důvodů je tedy možné očekávat, že senioři budou vnímat svou ekonomickou situaci jako nepříznivou. Obrátme proto nyní svou pozornost na subjektivní stránku fenoménu chudoby.

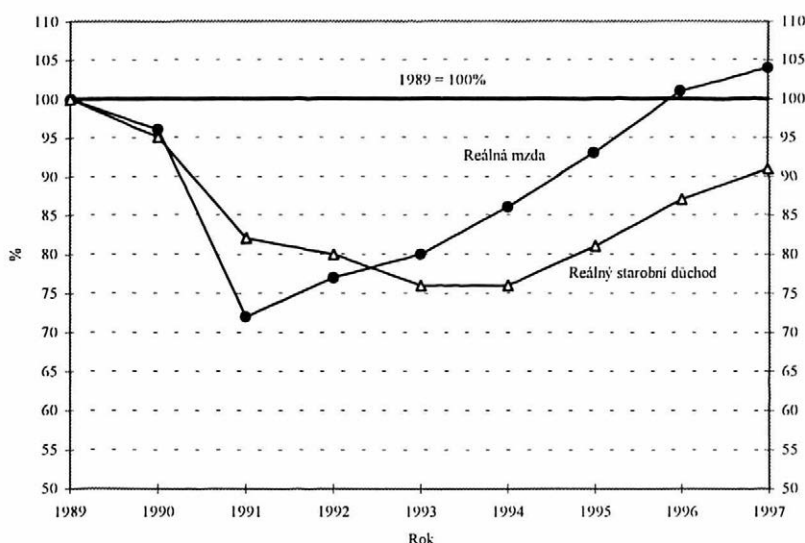
Subjektivní chudoba českých seniorů

Tak jako můžeme objektivní chudobu měřit mnoha různými způsoby, je i subjektivní chudoba vystavena mnohosti přístupů, o nichž jsme již informovali českou odbornou veřejnost na jiném místě [viz Mareš a Rabušic 1996]. Některé indikátory chudoby, které budou vypovídat o tom, jak se čeští senioři z tohoto hlediska subjektivně percipují, jsou uvedeny v následujících pasážích. Výsledky byly získány ze dvou po sobě jdoucích reprezentativních šetřeních na populaci ČR.¹⁰

⁹) I já, tak jako mnoho dalších, považuji za omyl, že v poslední zákonné úpravě důchodového pojištění z 1. 1. 1996 byla vypuštěna pasáž o tom, že pokud je starobní důchod jediným zdrojem příjmu, měla by jeho výše dosahovat alespoň úrovně životního minima. Myslím si totiž, že takové ustanovení by přinejmenším administrativně (ale i sociálně) seniorům tohoto typu výrazně zjednodušilo život. Což je aspekt, který by měl být brán v podmínkách stárnoucí společnosti velmi vážně v úvahu.

¹⁰) Jedno šetření bylo provedeno v polovině roku 1995 pod názvem *Subjektivní percepce chudoby* a jeho autory byli Mareš s Rabušicem. Respondenty zde byli obyvatelé ČR starší 18 let. Pro potře-

Obrázek 2. Vývoj reálných mezd a reálných starobních důchodů v ČR, 1989-1996

Jako obecný ukazatel individuálních pocitů chudoby či bohatství posloužila otázka, formulovaná následujícím způsobem: „V naší společnosti jsou lidé, kteří patří spíše k bohatým a lidé, kteří patří spíše k chudým. Kam byste se Vy osobně zařadil(a) na následujícím žebříčku?“ Pod otázkou byl nakreslen devítistupňový žebříček s kategorií *bohatí* nahoře a kategorií *chudí* dole a respondenti měli úkol přiřadit se na jeden z jeho stupňů. Výsledky přináší tabulka 6.

Tabulka 6. Pocity chudoby a bohatství podle ekonomické aktivity populace ve věku 50+ v ČR v roce 1995 a 1996 (v %)
(Kolapsovaná – trichotomizovaná – devítibodová škála)

ekonomický status	označující se jako:					
	chudí		střed		bohatí	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996
Ekonomicky aktivní	9	26	82	65	9	9
Důchodci	39	48	61	50	0	2
Pracující důchodci	15	29	81	62	4	10
Celkem	28	39	69	57	3	5

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361) a Rabušic, Mareš: 50+ (N = 1302)

Celkový pocit subjektivní chudoby byl u důchodců v obou letech velmi vysoký (39 % a 48 %), nárůst subjektivního pocitu mezi květnem 1995 a listopadem 1996 indikuje zvyšující se míru deprivace – a nejen u populace důchodců. Za zmínku zde stojí podobnost

by analýz v tomto příspěvku jsem z tohoto souboru vytvořil podsoubor populace ve věku 50+. Druhé šetření bylo již zmíněné speciální šetření z listopadu 1996 nazvané 50+ autorů Rabušice s Marešem.

rozložení u kategorie ekonomicky aktivních a pracujících důchodců, podobnost, kterou budeme nacházet i u dalších ukazatelů.

Vzhledem k tomu, že chudoba je způsobována především nedostatečným příjmem, je nutné mít při analýze subjektivní chudoby i údaje o tom, jak respondenti vycházejí ve svých domácnostech se svými příjmy. Uvádí je tabulka 7.

Tabulka 7. Jak vycházejí čeští senioři v domácnostech se svými příjmy podle ekonomického statusu (1995 a 1996, populace ve věku 50+, v %)
 Odpovědi na otázku: *Jak vycházíte ve své domácnosti se svými současnými příjmy?*

ekonomický status	obtížně		někdy s obtížemi, někdy dobře		dobře	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996
Ekonomicky aktivní	16	17	44	44	40	38
Důchodci	39	31	43	44	19	25
Pracující důchodci	15	12	35	38	50	50
Všichni	30	24	42	43	28	33

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361) a Rabušic, Mareš: *50+* (N = 1302)

Podíl důchodců, kteří vycházejí obtížně se svými příjmy, a mohou tak být pokládáni za chudé, je vysoký, mezi roky 1995 a 1996 se však, na rozdíl od obecného pocitu chudoby, snížil. Odpovídá to objektivní ekonomické situaci. Zatímco v roce 1995 byl průměrný reálný důchod 107 % průměrného důchodu z roku 1993, v roce 1996 tento podíl již činil 115 %. I v tomto případě, stejně jako u indikátoru obecného pocitu chudoby, byl podíl chudých důchodců ve srovnání s ekonomicky aktivními přibližně dvojnásobně vyšší. Podíl pracujících důchodců, kteří vycházejí obtížně se svými příjmy, byl ze všech tří kategorií nejnižší. Tabulky 6 a 7 odhalují dva důležité poznatky: (1) Pocit chudoby je u českých důchodců (ale nejen u nich) intenzivnější na obecné úrovni než ve spojení s úrovní příjmu; (2) ekonomicky aktivní respondenti a pracující důchodci hodnotí svou situaci z hlediska chudoby přibližně stejně.

Analýza subjektivního hodnocení příjmů bývá obvykle také doplňována otázkou, na co všechno příjmy v domácnosti respondentům postačují. Tabulka 8 tuto situaci popisuje.

Budeme-li považovat za subjektivně chudé všechny ty, kdo nemají peníze ani na levné potraviny, spolu s těmi, kdo mají peníze jen na nejlevnější potraviny, nebo dokonce ani na ně ne, bylo v roce 1995 z tohoto hlediska chudých 47 % důchodců, v roce 1996 pak 31 %.

A jaká sociální situace vzbuzuje u respondentů pocit chudoby? Respondentům jsme nabídli čtyři typy sociálních situací, výsledky uvádí tabulka 9.

Tabulka 8. K čemu postačoval příjem v českých domácnostech v roce 1995 a 1996 (populace ve věku 50+, v %)

K čemu vám váš příjem v domácnosti postačuje?	ekonomický status							
	Ekonomicky aktivní		Důchodci		Pracující důchodci		Celkem	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996	1995	1996
Peníze stačí na všechno, ale musíme dobře hospodařit	45	47	21	34	35	55	30	41
Musíme velmi šetřit, než si koupíme drahé věci	39	40	33	36	31	35	35	37
Peníze máme jen na nákup nejlevnějších věcí	15	11	35	19	31	9	28	15
Peníze stačí jen na nejlevnější potraviny	2	2	10	9	4	1	7	6
Často nemáme dost peněz ani na nákup levných potravin	0	0	2	3	0	1	1	2

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361)
a Rabušic, Mareš: 50+ (N = 1302)

Tabulka 9. Pocit chudoby v různých sociálních situacích v roce 1995 a 1996 (populace ve věku 50+, v %)

ekonomický status	Pocit chudoby:							
	před Vánocemi		před letní dovolenou		při nákupu oblečení		při nákupu potravin	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996	1995	1996
Ekonomicky aktivní	30	44	40	46	25	40	21	26
Důchodci	52	53	53	41	46	42	40	41
Pracující důchodci	35	37	39	34	27	32	23	21
Celkem	44	48	48	42	37	40	32	34

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361)
a Rabušic, Mareš: 50+ (N = 1302)

Zdá se, že pro důchodce jsou z hlediska pocitu chudoby nejvíce frustrující situací Vánoce, kdy se cítí chudými více než polovina z nich. V ostatních situacích se podíl subjektivně chudých pohybuje kolem 40 %. Zajímavé jsou v této souvislosti údaje o ekonomicky aktivní populaci. I zde se podíly subjektivně chudých pohybovaly v roce 1996 kolem 40 % (jen nákup potravin nebyl problém) a tyto podíly byly mnohem vyšší než podíly subjektivně chudých pracujících důchodců.

Všechny dosud uvedené položky měřící subjektivní chudobu mohou být chápány jako validní indikátory. Mnohem vytříbenější je však tzv. subjektivní hranice chudoby (nebo též subjektivní životní minimum), jejímž prostřednictvím můžeme stanovit, jaká by byla příjmová hranice chudoby, kdyby ji definovali ne experti, kteří tak činí v případě objektivní hranice chudoby, nýbrž veřejnost sama.¹¹ Výsledky poskytuje tabulka 10.

¹¹⁾ Subjektivní hranice chudoby vzniká na základě řešení lineární regrese dat, která vznikají z otázky na minimálním příjmu (*Kolik by potřebovala vaše domácnost nejméně měsíčně, kdyby to*

Tabulka 10. Subjektivní hranice chudoby (SHCh) pro různé typy domácnosti respondentů ve věku 50+ v roce 1995 a 1996

Typ domácnosti	(1)		(2)		(3)		(4)		(5)	
	SHCh (Kč)		% domácností pod SHCh		struktura chudoby		průměrný měsíční příjem (Kč)		výše životního minima (Kč)	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996	1995	1996	1995	1996
důchodce-jedinec	4 465	4 838	90	67	48	62	3 497	5 354	2 440	2 890
důchodce-dvojice	6 350	6 622	40	16	28	16	7 287	8 662	4 360	5 110
ek. aktivní jedinec	5 141	5 349	22	19	1	2	6 800	7 774	2 440	2 890
ek. aktivní dvojice	7 647	7 343	19	8	7	4	12 818	12 913	4 360	5 110
rodina s dětmi	10 691	9 785	40	11	9	3	12 966	16 094	8 160*	9 470*
pracující důchodci	7 017	6 960	42	24	7	13	9 768	11 020	x	x
Celkem	x	x	41	30	100	100	x	x	x	x

*) rodiče se dvěma závislými dětmi ve věku 15-26 let

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361) a Rabušic, Mareš: 50+ (N = 1302)

Z této tabulky lze vyčíst několik podstatných skutečností. Především, podíl důchodců pod subjektivně definovanou hranicí chudoby (sloupec 2) byl jak u důchodců-jedinců, tak u důchodcovského páru v roce 1996 podstatně nižší než v roce 1995, což opět odráží celkově lepší příjmovou situaci důchodců v zemi. Nicméně míra takto subjektivně definované chudoby byla v obou letech několikanásobně vyšší než míra chudoby objektivní.

Srovnáním údajů ze sloupce 5, který uvádí výši životního minima v příslušném roce, s údaji ze sloupce 1, v němž je výše příjmů, které považovaly jednotlivé typy domácností za minimálně nutné pro holé živobytí, si můžeme udělat obrázek, do jaké míry se liší představy veřejnosti o životním minimu s názory expertů. Tak např. domácnosti sestávající z manželského páru důchodců se v roce 1996 domnívaly, že na holé živobytí by jim mělo v průměru stačit 6 662 Kč. Životní minimum by jim ovšem přidělilo pouze 5 110 Kč. Rozdíl činí plných 1 552 Kč měsíčně. Kdyby vláda chtěla tomuto seniorskému *vox populi* vyhovět, musela by zvýšit životní minimum pro domácnosti dvou dospělých osob o 30 %. Subjektivní životní minimum pro domácnosti důchodců-jedinců se ještě více rozchází s legálním životním minimem. Rozdíl v tomto případě činí 1 948 Kč, a chtěla-li by vláda své životní minimum dorovnat do minima, požadovaného seniorskou veřejností, musela by ho navýšit o plných 67 %.

Co všechna tato data o subjektivní chudobě znamenají a jak mohou být interpretována? Česká „objektivní“ tvrdá data ukazují, že čeští senioři by měli být schopni uspokojovat všechny své základní potřeby a že z hlediska majetku na tom nejsou nijak podstatně hůře, než je průměrný stav v populaci. Nicméně jejich *pocity deprivace* jsou relativně vysoké. Pocity chudoby zaznamenané prostřednictvím různorodých indikátorů permanentně naznačují, že její výskyt se pohybuje v rozmezí 30-50 % českých domácností důchodců. Tato data by mohla být sociálně významná, neboť signalizují, že část českých důchodců nemusí mít daleko k pocitům sociální exkluze, sociálního vyloučení.

mělo být jen na holé živobytí a nic víc?), na skutečný příjem, na počet dospělých členů domácnosti a počet jejich dětí.

Je známým faktem, že mezi objektivními a subjektivními indikátory chudoby je vždy značný rozdíl.¹² Chudoba je relativním konceptem a sociologie již dlouho ví, že ani celkové a výrazné zvýšení životní úrovně nemůže odstranit prvek sociální stratifikace, tedy fakt, že někdo je nahoře a jiný zase dole, a nemůže tudíž ani odstranit chudobu a především pocity chudoby. V takovém případě se prostě pouze posunou její hranice. U seniorské populace a navíc v zemi, která prochází zásadní ekonomickou transicí, je tento stav vlastně logický. Tempo celkových společenských změn je vysoké a jeho efekty se objevují v nejrůznějších oblastech naší každodennosti. Schopnost seniorů, pro něž je jistá pravidelnost a stereotypičnost života důležitá, reagovat pružně na všechny tyto změny je menší než u populace neseniorské. Výsledkem jsou pak pocity neštěstí, odcizení a anomie, které s pocitem chudoby korelují.¹³

Zvláštní kategorii tvoří pracující důchodci. Jejich pocity chudoby, jak jsme viděli v našich datech, byly mnohem nižší než u důchodců, v některých případech byly dokonce nižší než u ekonomicky aktivní populace. Prostředí světa práce s jeho pravidelným příjmem jako přídatkem k důchodu, sociálními kontakty na pracovišti a strukturací týdne má na seniory celkově blahodárny vliv. S jistou dávkou licence je možné tento výsledek považovat za další ukazatel toho, že prodlužování věkové hranice pro odchod do důchodu může mít v českém prostředí veskrze pozitivní efekt.

Závěr

Chudoba je nesnadný analytické fenomén. Odpovědět na otázku položenou v názvu této stati není jednoduché, neboť záleží na perspektivě. Koncept chudoby seniorů byl a je častou zbraní v politické rétorice kdekoli na světě a jeho používání často sílí především v době před volbami. Česká politická scéna se nechová jinak, a proto nás nemůže překvapovat, že některé politické strany pokazují na „katastrofickou“ situaci důchodců a využívají ji k argumentaci o asociálním a nehumánním charakteru české sociální politiky. Tento obraz o chudých důchodcích, ochotně šířený médii, jistě přispívá k tomu, že sami důchodci přijímají tuto konstrukci za svou, takže se pro ně stává objektivním faktem.

Troufám si říci, že chudoba českých seniorů není z hlediska současného českého standardu životní úrovně velkým problémem. Z hlediska subjektivního je však jejich chudoba problémem velmi závažným. Tento fakt nemůže být zlehčován tím, že subjektivní chudoba je v české společnosti konstruována prostřednictvím psychologického a sociálního milieu transformující se společností. A v žádném případě není možné tvrdit, že taková chudoba je méně reálná než chudoba objektivní. Připomeňme si v tomto kontextu tzv. Thomasův teorém, na který tak často upozorňují sociální konstruktivisté: pokud lidé definují nějakou situaci jako reálnou, stává se reálnou ve svých konsekvencích. Při těchto úvahách nad chudobou, ať objektivní či subjektivní, bychom ovšem neměli zapomínat na

¹²⁾ Podobnou výraznou diskrepanci mezi objektivní a subjektivní chudobou nalézají v současné době ve svých výzkumech také polští sociologové, jak o tom informovali na kongresu Evropské sociologické asociace v srpnu 1997 v britském Colchesteru. Ovšem podíly domácností definujících se jako subjektivně chudé byly poměrně vysoké i v tak bohatých zemích, jako je Švédsko a Austrálie. Pod subjektivní hranicí chudoby bylo v Austrálii na počátku devadesátých let 22 % domácností, ve Švédsku 13 % [Saunders, Halleröd a Matheson 1994].

¹³⁾ Senioři, kteří se cítili subjektivně chudí, mnohem častěji tvrdili (64 % respondentů), že život byl u nás před rokem 1989 mnohem lepší než dnes. Z těch, kdo se subjektivně chudí necítili, zastávalo tento názor jen 25 % respondentů. Korelace mezi anomii a pocitem chudoby byla 0,32.

důležité poselství holandského badatele Abrahama de Swaana, který nabádá: „Problémem chudých je přežít. Problém chudoby je problém bohatých, jak rozdělovat některé přebytky, aniž by se změnila pravidla pro jejich akumulaci a pro jejich ochranu“ [Swaan 1988: 14].

Je jasné, že čeští senioři jsou dnes díky vývoji v minulých desetiletích výrazně závislí na státních institucích: na úrovni starobních důchodů, bytové politiky, systému zdravotního pojištění, jakož i na programech sociální péče pro seniory. Teprve nové kohorty seniorů, které budou schopny využívat nejrůznějších strategií, které se objevují v rámci tržní ekonomiky (např. penzijní připojištění, soukromé vlastnictví bytů, kapitálové investice apod.), začnou být na státu závislé méně, což může přispět k pocitům větší majetkové a příjmové jistoty, a tím i k méně intenzivním pocitům deprivace a sociálního vyloučení.

Chudoba a sociální exkluze jsou věrnými partnery. Kdo je chudý, nemůže participovat na aktivitách víceméně běžných v dané společnosti, a je tedy ze života společnosti vyloučen. Západní politické myšlení se problémem sociální exkluze v posledních letech intenzivně zabývá a dochází k poznání, že její existence vlastně znamená vážné porušování sociálních práv a že je tudíž protikladem občanství, což indikuje vážný stav rozkladu demokratických společností, neboť ukazuje, že principy, na nichž jsou tyto společnosti založeny, se nestaly skutečností [Strobel 1996].

V moderní společnosti jsou však senioři, zdá se, ohrožováni spíše sociální exkluzí než chudobou. Stáří totiž samo o sobě obsahuje rizikové faktory, které vytvářejí pro sociální exkluzi živnou půdu. Tím hlavním může být již samotný odchod do důchodu, který omezuje možnost zachovat své sociální okruhy (prostředí práce) v plném rozsahu a přispívá k menším možnostem sociální interakce. To je samozřejmě klíčový problém, neboť sociální interakce nemůže být garantována bohatstvím (nedá se koupit) a nemůže být nahrazena žádnou ekonomickou provizí (důchodem). K možnosti vzniku sociálního vyloučení přispívá také smrt partnera, která je v určitém věku fatální, dále závažná choroba znemožňující vykonávat každodenní činnosti nebo nutnost přestěhovat se do jiného typu bydlení (z důvodů chudoby, nemoci či osamocení). Proto uvažujeme-li o životní situaci seniorů, měl by v ohnisku pozornosti české sociální politiky být spíše širší problém sociální inkluze než samotný problém chudoby. Budeme-li totiž schopni eliminovat sociální exkluzi seniorů, budeme také schopni eliminovat jejich potenciální chudobu.

LADISLAV RABUŠIC je docentem katedry sociologie a v současné době i proděkanem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Vyučuje kursy metodologie sociálně vědních výzkumů, kvantitativní analýzy dat, populačních studií a sociologie populačního stárnutí. Je také vedoucím kabinetu Sociální trendy. Badatelsky se soustřeďuje na sociologické aspekty populačních procesů. Dosud publikoval přes padesát statí doma i v zahraničí, je pravidelným přispěvatelem do Sociologického časopisu a Demografie. Je autorem monografie Česká společnost stárne (1995) a editorem publikace Česká společnost a senioři (1997). V červenci letošního roku přednesl na světovém kongresu antropologie a etnologie v americkém Williamsburgu referát na téma Sexual behavior of Adolescents and HIV Risk in the Czech Republic.

Literatura

Atchley, R. C. 1988. *Social Forces and Aging*. Fifth Edition. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.

Bakičová, H., L. Bautzová, E. Klánová 1997. „Konečně blahobyť!“ *Ekonom*, č. 31: 14-17.

- Crystal, S. 1996. „Economic Status of the Elderly.“ Pp. 388-409 in *Handbook of Aging and the Social Sciences* (4th ed.), ed. by R. H. Binstock and L. K. George. San Diego: Academic Press.
- Dlouhý, J. 1995. *Vývoj příjmového rozdělení domácností ČR v letech 1992 až 1995*. Nepublikovaný rukopis. Praha: MPSV.
- Důchody. *Souhrnné informace*. 1996. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Gulbrandsen, L., A. Langsether 1997. „Wealth Distribution between Generations: A source of Conflict or Cohesion?“ European Sociological Association Conference, University of Essex.
- Havlingerová, J. 1998. „Důchody jsou menší než v roce 1989, ale často nebývají jediným příjmem.“ *MF Dnes*, 18. 4.: 15.
- Hendricks, J., C. D. Hendricks 1986. *Aging in Mass Society. Myths and Realities*. Third Edition. Boston: Little, Brown and Company.
- Hiršl, M. 1979. „Analýza skupin obyvatelstva s omezenou možností spotřeby v ČSSR v roce 1976.“ *Výzkumné práce B* 78. Praha: ČS VÚPSV.
- Hiršl, M. 1988. „Vývoj skupin obyvatelstva s omezenou možností spotřeby v letech 1980-1985.“ *Výzkumné práce B* 110. Praha: ČS VÚPSV.
- Hiršl, M. 1997. „Proč je v České republice nutná důchodová reforma.“ *Pohledy*, č. 4: 6-9.
- „Hodnocení současné sociální politiky.“ 1997. *Výzkum 97-04*. Praha: IVVM.
- Laczko, F. 1994. *Older People in Eastern and Central Europe*. London: HelpAge International.
- Mareš, P., L. Rabušic 1996. „K měření subjektivní chudoby v české společnosti.“ *Sociologický časopis* 32: 297-315.
- „Názory na sociální situaci důchodců.“ 1994. *Výzkum 94-02*. Praha: IVVM.
- „O názorech veřejnosti na majetkové rozdíly.“ 1997. *Výzkum 97-01*. Praha: IVVM.
- Preston, S. H. 1984. „Children and the Elderly. Divergent Paths for America's Dependents.“ *Demography* 21: 435-456.
- Saunders, P., B. Halleröd, G. Matheson 1994. „Making Ends Meet in Australia and Sweden: A Comparative Analysis Using the Subjective Poverty Line Methodology.“ *Acta Sociologica* 37, No. 2: 3-22.
- Strobel, P. 1996. „From poverty to exclusion: a wage-earning society or a society of human rights.“ *International Social Science Journal* 148: 173-189.
- Swaan, A. de 1988. *In Care of State: Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Večerník, J. 1991. „Úvod do studia chudoby v Československu.“ *Sociologický časopis* 27: 577-602.
- Večerník, J. 1995. „Změny v rozdělení příjmů domácností 1988-1992.“ *Demografie* 37: 87-101.
- Vostatek, J. 1997. „Starobní důchody.“ *Ekonom*, č. 15: 71.
- Walker, A. 1993. „Poverty and Inequality in Old Age.“ Pp. 280-303 in *Ageing in Society*. 2nd Edition, ed. by J. Bond, P. Coleman, and S. Peace. London: SAGE Publications.
- Walker, A., A. Guillemand, J. Aber 1993. „Older People in Europe: Social and Economic Problems.“ *Report of the European Community Observatory*. Strasbourg: EU.

Summary

The paper seeks to answer the question of the economic situation of the Czech retired elderly, and whether they are poor or not. Since poverty is a social problem and because any social problem has its objective and subjective sides, the analysis of poverty must respect this. Therefore the author divides his analyses into two parts. At first, various objective indicators of the living standard of the Czech elderly (e.g. relation of mean income and mean pension, pension income inequalities, the proportion of the elderly who are below the Czech poverty line, consumption

patterns, housing situation etc.) are presented. Their level is thought to be not dramatically bad – for instance, only about one percent of households consisting of two elderly persons falls below the Czech poverty line. The conclusion is that the Czech retired elderly are not really poor though in many cases their living standard is not very high.

Secondly, the subjective perception of poverty is analysed. Using the Dutch subjective poverty approach various indicators of subjective poverty (e.g. the minimum income question and the subjective poverty line) are presented. The conclusion is drawn that from such a subjective perspective, poverty among the Czech elderly is high: about 30-50 per cent of them perceive their situation as poor. Factors which may have contributed to such high numbers are then put forward. One of the most important that is believed to operate here is the dynamic development of Czech society: Income increase was more rapid for the economically active population than for pensions of the elderly, regular price increases – though regularly compensated by pension indexation – cannot be fully covered, which together with the presence of affluent consumption has had negative psychological effects on some of the elderly who may feel deprived and excluded.

At the end of the paper, the relation of concepts of poverty and social exclusion is mentioned briefly. It is argued that a feeling of social exclusion can be a function of age and of inevitable events which come with age: retirement, the loss of a partner, chronic disease, and moving out. Therefore, not only poverty but a broader concept of social exclusion of the elderly should be a focus of Czech social policy.

Senioři a politika*

PETR MAREŠ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Ageing and Politics

Abstract: The ageing of populations in liberal democracies raises speculation about how this process is reflected in their social stratification and how the changing conception of old age and the status of the elderly influence the realm of politics. Many authors suggest that what dominates in the Czech Republic at present is a status stratification and that old age can be defined even in political terms. Nevertheless, the influence of the elderly is still quite limited. As a category, they remain too heterogeneous. The status, political activity and political views of the elderly are rather an extension of their previous social life than an expression of their common interest as elderly citizens. This conclusion is supported also by the data obtained from a survey of the political behaviour of the elderly which was conducted in the Czech Republic. Rather than by old age itself, this behaviour is conditioned by membership of wide social strata prior to reaching old age. The differences between the elderly and the rest of the population do not consist so much in the degree of their interest in politics, as in a certain inclination towards the left margin of the political spectrum. The decline in identification with mass political parties located in the classical right-left political spectrum, as referred to for example by Giddens [1994] or Penn and O'Brien [1996], has not been cogently verified.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 3: 321-337)

Stáří jako sociální kategorie

Populace průmyslově rozvinutých zemích stárnou. Platí to i pro Českou republiku [Rabushic 1996]. Je to důsledek toho, že se zde zvýšení dostupnosti zdrojů pro široké vrstvy, spojilo s dvěma významnými demografickými procesy: s poklesem mortality a s poklesem porodnosti. Oba procesy v posledních dekáдах mění radikálně demografickou strukturu těchto společností – roste v nich podíl starých lidí. Toto konstatování dnes patří k triviální poznatkové výbavě demografie i sociologie, vyvolává však řadu méně triviálních otázek. Co je to vlastně stáří – je to jen biologický nebo i sociální fenomén? Jaké konsekvence má proces stárnutí populací na jejich život? Jak se tento proces promítá do sociální stratifikace společnosti a do její reflexe v politickém i ve veřejném diskursu? Jaký dopad bude mít rostoucí podíl starých lidí ve společnosti na klíčové koncepty „západních“ společností, jako jsou osobní odpovědnost, solidarita, demokracie, lidská práva

*) Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky (grant č. 403/95/0525). Data, s kterými pracujeme (pokud není uveden jiný pramen), byla sbírána v listopadu 1996 tazatelskou sítí Institutu pro výzkum veřejného mínění ve výběrovém souboru 1 300 osob starších 50 let, reprezentativním pro tuto populaci v ČR. Doplněna jsou údaji, které získal IVVM v rámci svých rutinních výzkumů v letech 1996 a 1997.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail pmares@fss.muni.cz

a další? Je nutné poznamenat, že na tyto otázky nelze odpovědět bez přihlédnutí k mnoha dalším významným ekonomickým a sociálním procesům současného světa. Zejména k rozvolnění tradičních sociálních sítí, jako jsou rodina a sousedství, k uvolnění jedince z velkých sociálních struktur, což někteří autoři popisují jako beztřídní kapitalismus [Beck 1992], k masové nezaměstnanosti či ke krizi sociálního státu. Všechny tyto procesy se starých lidí bytostně dotýkají. Stárnutí populace naopak zmíněné procesy zpětně komplikuje.

Pozdní modernita je spojena s hledáním identity [Giddens 1992] a to se týká i stáří a starých lidí v dnešní společnosti. Ve zmíněném procesu stárnutí industriálních společností nejde jen o to, že v nich roste počet a zároveň podíl starších osob. Jde i o to, že se znovu vymezuje stáří jako sociální kategorie a vztah společnosti k němu. Mimo jiné se jedná i o snahu redefinovat postavení seniorů v měnícím se systému sociální stratifikace.¹ Stáří je většinou vymezováno negativně (jako úbytek, úpadek, ústup...). V podobě biologického fenoménu je tak stáří chápáno jako úbytek sil a selhávání fyzických i duševních funkcí – jako konec biologického života a blízkost smrti. Sociálně je definováno rozpadem sociálních sítí seniorů, jejich sociální izolací a rostoucí sociální závislostí na sociálním státu – jako konec sociálního života a blízkost sociální smrti. Zvláštní metaforou tohoto negativního vymezení stáří se dnes jeví být tzv. Alzheimerova choroba, která přináší vyhrocenou podobu „sociální smrti“ biologické povahy.

Všechny společnosti distribuují rozdílná práva a povinnosti na základě věku (věk jako status).² V tradičních společnostech byli stáří lidé většinou nositeli prestiže a moci (v rodině i v komunitě), v moderní společnosti se jejich pozice stala více nejistou. Jak poznamenává Atchley [1982], dochází k posunu od „moudrého“ k „bezcecnému stáří“. Souvisí to s tím, jak v procesu modernizace, globalizace a především stále více akcelerované sociální změny [Toffler 1970] postupně devalvovaly jejich životní dovednosti, znalosti i moudrost. Stáří, jak ho známe v průmyslových společnostech, je konstruktem moderní doby (obdobně jako dětství). Stárnutí zde bývá spojováno se změnami ve vnějším vzhledu a fyzických schopnostech více než s chronologickým věkem. Na první pohled tak stáří souvisí s tělesnými změnami člověka. Turner [1992] upozorňuje, že v rané modernitě bylo tělo tělem produkujícím růst – jak to můžeme vidět např. u Marxe. Koncem 20. století je však stále častěji chápáno jako limit či brzda tohoto růstu, což se ve stáří násobí.

Vymezení stáří však není dáno somaticky, jak bychom mohli unáhleně soudit. Koresponduje s novodobým členěním lidského života podle osy, kterou je trh práce: na dobu přípravy pro zaměstnání, zaměstnání a dobu po zaměstnání. Stáří začíná věkem, kdy se člověk stává penzistou. Tedy okamžikem, kdy ztrácí své postavení na trhu práce a získává

1) Děje se tak ve všedním politickém, veřejném i intimním prostoru i v sociální teorii. Například v rámci strukturálního funkcionalismu „disengagement theory“ [Cumming a Henry 1961] zdůrazňuje postupné vymaňování se seniorů z určitých sociálních rolí jako předpoklad dalšího fungování společnosti.

2) Podle Parsonse například představuje věk, spolu s pohlavím (přesněji řečeno určitá pozice člověka v biologickém životním cyklu), jeden ze dvou základních příkladů askriptivního (připsaného) statusu v systému sociální stratifikace. V tradičních společnostech to bylo podtrženo řadou přechodových rituálů. Dnes je to ovšem spíše relativní koncept konstruovaný v osobní rovině („staří jsou ti, kdo mají o 15 let více než já“) i v rovině společenské („staří jsou ti, kdo již nemají schopnost obstát na trhu práce“).

oprávnění ve vztahu k sociálnímu státu (vymezuje se tedy vůči těmto dvěma dominantám moderní společnosti). Vznik moderních systémů penzijního pojištění tuto distribuci povinností a práv na základě věku ostře ohraničil. Většina průmyslově rozvinutých zemí skutečně institucionalizovala hranici stáří buď věkem odchodu z trhu práce (starobní důchod),³ či vznikem oprávnění k určitému typu služeb sociálního státu („Medicare“ v USA ap.).⁴ To má pravděpodobně na mysli i Turner [1997], když chápe stáří jako sociálně konstruovanou základnu pro status a oprávnění s ním spojená. Dnes je ve většině rozvinutých tržních ekonomikách takto pojatá hranice seniority kolem 60-65 let. Tedy do věku, kdy tělesné a psychické změny skutečně člověka na trhu práce handicapují a kdy si též vyžadují intenzivnější zdravotní péči. Avšak v souvislosti s masovou nezaměstnaností, respektive s možností zajistit produkci statků k pokrytí nezbytných potřeb společnosti a jejich členů jen s dvěmi třetinami práce schopné populace [viz např. Dahrendorf 1991] by mohl věk odchodu do důchodu u velké části populace poklesnout (hovoří se o předčasných důchodech již v 45 letech).

Stáří v systému sociální stratifikace

Jaké místo mají staří lidé ve společnosti, se do značné míry odvíjí od jejich zařazení v sociální stratifikaci. Turner [1997] se pokusil stáří zařadit do systému sociální stratifikace strukturovaném ve třech vzájemně vztahených dimenzích (v intencích Maxe Webera a T. H. Marshalla – v návaznosti na jeho analýzu občanství):

- Ekonomické, kde vlastnictví a kontrola prostředků produkce dává vznik ekonomické třídě (status je dán vlastnictvím).
- Politické či občanské, kde kontrola různých politických a legálních nástrojů, používaných k distribuci práv a povinností nerovnosti určuje status (souhrn oprávnění čili entitlements) či občanství⁵ (práva čili rights). Zatímco politická oprávnění jsou ovlivněna příslušností k ekonomické třídě, politická práva na ekonomické podmínky nemohou být redukována – např. jednotlivé věkové skupiny vznášejí své zvláštní nároky vůči sociálnímu státu bez ohledu na třídní pozice svých členů.
- Kulturní, kde monopolizace různých forem kulturního kapitálu [viz např. Bourdieu 1977] odlišuje sociální skupiny v rovině životního stylu (status jako kulturní životní styl). Stáří a kategorie starých osob jsou vymezeny nejen ekonomicky a politicky, ale i specifickým životním stylem a jako kulturní habitus. Dispozicemi, které je odlišují, ja-

³) Giddens [1994: 170] upozorňuje na Bismarka, který v Evropě jako první, v roce 1889, stanovil hranici odchodu do starobního důchodu.

⁴) Většina kultur má ovšem zabudovány různé mechanismy kompenzace handicapů svých starých členů.

⁵) Koncept občanství není v sociologickém ani politologickém diskursu jednoznačný. Dahrendorf [1994] konstatuje, že zatímco pravice akcentuje povinnosti s ním spojené, když hovoří o aktivním občanství (active citizenship), levice rozvíjí myšlenku občanství, v kterém se snoubí solidarita a oprávnění spojená se sociálním státem (communitarian citizenship). Poznamenejme, že Marshall [1950] definoval občanství jako status charakterizovaný plným členstvím ve společnosti a tvořený zároveň povinnostmi i právy. V jeho pojetí jde o neekonomický koncept, vymezující jedince nezávisle na jeho ekonomickém přínosu (právo volit není závislé na placení daní či dokonce na jejich výši...).

ko subkulturu⁶ [Rose 1965] od jiných soutěžících skupin (tuto oblast ponecháme v dalším textu stranou).

V prvním případě je stará generace, stejně jako zbytek populace, vymezena ekonomicky a stárí je pořadacím stratifikačním kritériem druhého řádu (primární je příslušnost k sociální třídě či vrstvě). Ve vztahu starých osob k politické sféře jde o jejich klasickou politickou aktivitu: mít moc, být volen, respektive veřejně pracovat, volit, zajímat se o politiku. Situace starých lidí je v tomto ohledu rozporná. Často drží do pozdního věku vysoké pozice v systému společenského života – v ekonomické, ale i politické sféře. Některé konkrétní politické systémy lze dokonce označit jako gerontokracie – přinejmenším s přihlédnutím k věku jejich politických špiček. Je to charakteristické zejména pro tradiční společnosti a totalitní systémy (Čína, bývalý Sovětský svaz, ale i bývalé Československo). Držení vysokého statusu ve stárí je ovšem často spojeno spíše s akumulací zdrojů a zkušeností v průběhu předchozího života konkrétních jedinců než se stárím jako sociální kategorií.⁷ Stejně tak je tomu i v opačném případě deficitu moci, příjmu, bydlení, zdraví, životního stylu... ve stárí. Také on představuje, do jisté míry, prolongování nerovností v předchozích fázích životního cyklu. Na druhé straně bezmocnost starých osob a pokles jejich příjmů po odchodu z trhu práce tyto nerovnosti prohlubuje. Stárí vede k řadě změn v životě jedince a k řadě psychických (snížení schopnosti orientace ve světě, ...), ekonomických (pokles příjmů, ...) a sociálních (sociální izolace, ...) problémů, kterým musí stárí lidé čelit. Doprovodným znakem stárí je pak zejména chudoba [Alcock 1993]. Společnost totiž odměňuje aktuální, ne minulou práci (to je i podstatou velkého sporu o výši starobních důchodů: je důchod poslední velká a zasloužená dovolená nebo odložení potřebných?). Centrem této dimenze je trh práce.

Druhá dimenze souvisí s ochranou starých lidí před chudobou a dalšími handicapy. Zde je stárí vymezeno poměrem k sociálnímu státu jako sociálně politická oprávnění (entitlements). Jednotlivé věkové skupiny vznášejí své nároky vůči sociálnímu státu bez ohledu na třídní pozice svých členů. Podle některých autorů se dnes mění klasické schéma politiky, v němž je při rozdělování společenských zdrojů místo pouze pro soupeření mezi organizovaným kapitálem a organizovanou pracovní silou [Offe 1984]. Politika se tak stala polem, kde různé statusové skupiny soutěží o co nejlepší postavení ve vztahu k daňové politice a v redistribuci daní prostřednictvím sociálního státu. Změnila se (nebo alespoň má tendenci změnit se) z politiky tříd na politiku statusovou. Musíme ovšem připustit, že vstup organizací, vyjadřujících zájmy starých lidí, do tohoto soupeření se vyznačuje spíše defenzívním charakterem – většinou jde o obranu existujících oprávnění a zaopatření.

Jádrem politické aktivity v tomto smyslu je soutěžení o zdroje sociálního státu – o rozsah přístupu k nim a o legitimitu tohoto přístupu. Zvyšující se podíl starých osob vytváří tlak jejich nároků na výdaje sociálního státu [Wilensky 1975], zesilovaný růstem

⁶) Subkultura vzniká, jestliže členové nějaké skupiny (v tomto případě senioři) vstupují do vzájemných interakcí (což může být společensky motivováno – kluby důchodců, penzióny a domovy důchodců ap.) častěji než do interakcí s jinými lidmi (pro což mohou existovat mnohé bariéry).

⁷) Tyto systémy stárnou spolu s tím, jak stárnou mladí revolucionáři, kteří je založili a nemíní se vzdát svých pozic v nich. I mezi vůdci nacistické Třetí říše, kteří spolu se svou mocí již nestačili zestárnout, se vydělovala kasta „alte kämpfer“, jdoucích s nacistickým hnutím od jeho počátků. Nelze také přehlédnout ani staré a dlouholeté poslance a senátory demokratických parlamentů, žijící z akumulovaného sociálního kapitálu.

nákladnosti jednotlivých intervencí ve prospěch zlepšování jejich postavení (stále dražší lékařská péče ap.). Turner [1992: 11] konstatuje, že v „západních“ společnostech fixní věk pro odchod do penze znamená, že 14 % národního důchodu je čerpáno na vyplácení starobních důchodů. Napětí ovšem vzniká i na straně tvorby zdrojů pro tuto redistribuci. Giddens [1994: 171] uvádí, že např. v USA v roce 1935 připadalo na muže odcházejícího v 65 letech na odpočinek 40 mladých pracovníků, přispívajících na jeho penzi. V roce 1950 to bylo již jen 17, v roce 1990 to byly jen 3 a v roce 2000 by to mělo být méně než 2 osoby.⁸ To v situaci, kdy je jedna z dimenzí obecné krize sociálního státu chápána jako krize finanční, jistě legitimitu nároků seniorů neposiluje. Trochu paradoxně ji ovšem ohrožuje i relativní zlepšení jejich pozice, ke kterému ve většině liberálně demokratických společností za posledních desetiletí došlo (znamenalo totiž nabourání stereotypu seniorů jakožto „potřebných pomocí“). Nakonec tuto legitimitu ohrožují i konkurenční nároky jiných skupin. Růst podílu starých osob dnes vytváří růstem nároků na výdaje sociálního státu nejen tlak na rozsah distribuovaných práv a povinností [Wilensky 1975], ale i růst napětí v soutěžení seniorů o zdroje sociálního státu s ostatními skupinami jeho klientů (rodinami s více dětmi, nezaměstnanými, osamělými matkami ap.).

Soupeření mezi statusovými skupinami je jednou z příčin, proč může být status seniorů ve společnosti vymezován i formou diskriminace nebo předsudků vůči nim („age-ing“). Ta je, obdobně jako i jiné formy diskriminace, založena na negativních stereotypech těch, jichž se týká: starí lidé nejsou produktivní, jsou dětinští, senilní, podivínští, představují pro společnost zátěž a náklady, nutné ohledy na ně brzdí vývoj, jsou konzervativní. Konec konců zbožnění výkonosti ve jménu konzumu [Fromm 1992] vede k „odložení“ všech, kdo tuto výkonnost neprokázali nebo ztratili, mimo společnost. V kontextu takovéto společnosti vzbuzuje stáří jistě rozpaky. Diskriminace stáří může být i nepřímá, jak je tomu v případě masmediální reklamy založené na propagaci kultu mladého těla. Projevy této nepřímé diskriminace jsou všudypřítomné ve společnostech, kde byl, v duchu narcisismu [Lasch 1991], kult stáří charakteristický pro tradiční společnosti zaměřen kultem mládí, vitality a aktivity. Podle Turnera [1992: 47] nástup konzumní společnosti vedl k tomu, že se přenesl důraz z interní kontroly těla řízené asketickými hodnotami do externí manipulace těl s důvody estetickými. Tato manipulace má řadu forem, většinou s větší než menší intervencí komercializace (fit-centra, životospráva, meditace, sport...). Kultura krásného těla ovšem nejen diskriminuje staré lidi, ale přinesla i novou představu stáří a povinnosti starých osob v péči o své tělo (požadavek aktivity, preventivní lékařské péče, udržování tělesné i duševní svěžesti). Turner [1992] konstatuje, že moderní společnost je somatická jakožto sociální systém, v kterém se tělo stává základním polem politické i kulturní aktivity, dominantním prostředkem, jímž jsou tematizovány její napětí a krize. V tomto smyslu zařazuje lobování seniorů bok po boku feministickému hnutí, kampaním proti potratům, za bezpečný sex, proti AIDS a dalších.

Stáří v poli politiky

Ve vztahu mezi stářím a politikou existují tři základní problémy: politická aktivita starých lidí, jejich politický vliv a politická odpovědnost společnosti vůči starým lidem.⁹ Politic-

⁸) Podle Turnera představovali lidé starší jak 65 let v roce 1900 asi 4 % populace, v roce 1980 asi 11 % populace. Projekce do roku 2000 hovoří již o 22 % populace.

⁹) Hnutí důchodců za životní jistoty v ČR požaduje vývoj úrovně příjmů, který by nepoškozoval důchodce více než ostatní populaci (stejnou tendenci ve vývoji životní úrovně jako u ekonomicky

ká aktivita seniorů, v klasickém smyslu slova, tak, jak jim s narůstajícím věkem ubývá fyzických a psychických sil, klesá nebo se (v pozdějším věku) mění v nezám. Se stářím je spojován pocit bezmocnosti, která podvazuje politickou akci [Miller, Gurin a Gurin 1980]. Jak ovšem ukazuje řada studií, není nezám o politiku jen produktem stáří. Z historického pohledu se naopak v liberálních demokraciích jak volební účast seniorů, tak i jejich zájem o politiku zvyšují [Jones 1981]. Bývá to vysvětlováno růstem jejich vzdělání, rozšiřováním rozsahu volného času, ale i zlepšujícími se možnostmi dopravy. Staří lidé jsou ve většině průmyslových zemí s demokratickým systémem vlády aktivními účastníky politického života [Atchley 1988, Binstock 1995]. Zejména těch jeho forem, které nevyžadují vysokou aktivitu, což nachází například výraz v jejich relativně vysoké účasti ve volbách [Glenn a Grimes 1968, Jennings a Markus 1988]. Formy aktivity, které vyžadují větší energii, jsou ovšem s přibývajícím věkem aktérů omezovány.¹⁰ Zájem seniorů o politiku a o politické informace prezentované v masmédiích, a také úroveň jejich politické orientace však zůstávají poměrně vysoké [Jennings a Markus 1988, Comstock et al. 1978].

Tlak ageismu spolu s růstem proporce seniorů v populaci a potřebou soupeřit o zdroje sociálního státu vede k jejich politickému aktivismu jak na úrovni národních států, tak na komunální úrovni. Seniori se dožadují většího politického vlivu a často ho i dosahují. Dodejme jen, že tento vliv nelze redukovat jen na sílu tradičně chápaných zájmových skupin a tradičně chápaného lobbování. Jisté ovšem je, že ve svém úsilí mají podporu širší veřejnosti. Jak konstatuje Atchley [1988: 328], „většina politického vlivu prosazující programy pro staré lidi nepochází od samotných starých lidí, ale od těch, kdo si prosazování jejich zájmů berou za své“. Vedle snahy politických stran využít potenciálu volebních hlasů seniorů vede i to, že péče o stáří v rámci sociálního státu je veřejností chápána v zásadě jako legitimní (spory jsou spíše o rozsah a formu). Stejně jako hnutí mladých v šedesátých a na počátku sedmdesátých let i hnutí seniorů let devadesátých nachází podporu také v ostatních věkových kategoriích.¹¹ Koneckončů, například na existenci důchodového systému nemají zájem jen pobíratelé důchodů, ale i jejich děti, které by je musely jinak podporovat ze svých vlastních zdrojů.

Tlak „ageismu“ u seniorů neposiluje jen jejich politický aktivismus (úsilí o vliv), ale i snahu hledat oporu u státu. Stávají se jeho klienty a očekávají, že posílí spíše jejich oprávnění než práva. Jejich aktivita (ať již má formu sebeorganizování se jako zájmové skupiny, či formu lobbování u mocnějších politických subjektů) směřuje většinou vůči snahám krátit podíl starých lidí na redistribuci prostředků prováděné sociálním státem. Například proti zrušení indexace penzí ve vztahu k inflaci ap. [Pratt 1993], proti omezování bezplatné lékařské péče [Day 1993] ap. Do popředí se dostávají otázky politické

aktivních osob). V roce 1997 bude na důchody v ČR vyplaceno téměř 150 miliard Kč, financovány budou tzv. průběžným systémem financování (vybrané pojistné od výdělečně činných plátců), který je výrazem mezigenerační solidarity.

¹⁰⁾ Podle Hendrickse [Hendricks a Hendricks 1986: 439] dvě třetiny seniorů-nevoličů uvádí jako důvod nemoc a špatný zdravotní stav. Staří lidé ovšem zůstávají vysoce aktivní tam, kde je to energeticky tak nevyčerpává. Zejména v USA je vysoký podíl starých osob mezi těmi, kdo korespondují o veřejných otázkách se svými kongresmany a jsou mobilizovatelní pro konkrétní nátlakové akce [Cook a Barret 1992].

¹¹⁾ „Sedí panteři“ v USA (založení začátkem 70. let ve Philadelphii) jsou příkladem organizace, která získává i mladší členy a při svých akcích usiluje o mezigenerační solidaritu.

odpovědnosti společnosti vůči důchodcům, čili otázky rozsahu a podoby (mezigenerační) sociální solidarity.¹² Je to především problém důchodového zabezpečení a jeho vztahu k národnímu důchodu. Tento aspekt politiky ve vztahu k seniorům má proto povýtce povahu politiky sociální. Ta je evidentně při klesajících zdrojích a při individualizaci osudu [Beck 1992] ambivalentní. Hroží v ní nebezpečí, že staří lidé mohou být chápáni mladším zbytkem společnosti jako finanční břemeno. Součástí odpovědnosti vůči seniorům je proto i tlumení potenciálního intergeneračního konfliktu. Znamená to i redefinici generačního kontraktu a snahu bránit sociální exkluzi seniorů (sociální exkluze pramení především z nedostatečné příležitosti k participaci). Nejde ovšem jen o zajištění oprávnění k redistribuci. Tak, jak roste délka života ve starobním důchodu, nabývá tato životní perioda svého vlastního významu. Je věcí společnosti nejen poskytnout seniorům v tomto období potřebné příjmy, ale také jim nabídnout šanci pokračovat v plnohodnotném životě (vzdělávání, aktivity různého druhu, dobrovolnou práci, participaci...).

Pár poznámek ke vztahu seniorů a politiky v ČR

Zájem o politiku

Zájem o politiku mezi seniory se ani v České republice nevymyká zmíněným trendům, i když je přece jen nižší než u mladší populace. Například mezi osobami ve věku nad 60 let v našem výzkumu je dvojnásobný podíl těch, kteří tvrdí, že o ni nemají žádný zájem, než je tomu u mladších ročníků. Hlavní podíl poklesu zájmu o politiku u seniorů jde ovšem zejména na vrub osob starších 75 let. Analogické údaje odhalují i výzkumy IVVM (viz tabulku 1). Co je však významné, v celém věkovém průřezu (věk seniority nevyjímaje) je tento zájem silně vázán na dosažené statusy: na sociální třídu (subjektivní, jako je sebezařazení se respondentem) a na výši dosaženého vzdělání (Spearmanovo $\rho = -0,334$; nejnižší zájem je mezi osobami se základním a nejvyšší mezi osobami s vysokoškolským a středoškolským vzděláním).

Tabulka 1. Míra zájmu o politiku (v %)

	velký	průměrný	malý	žádný
Ekonomicky aktivní	10,1	48,9	30,4	10,4
Seniori	15,8	39,6	33,4	11,1

Pramen: Data z výzkumu IVVM 04/97.

Poměrně vysoká je mezi seniory pasivní konzumace politiky prostřednictvím médií: alespoň jeden titul denního tisku odebírá 30 % (40 % osob z mladších ročníků) a pravidelně si ho kupuje 16 % seniorů (srovnatelně s mladšími ročníky). Bez – byť jen občasného – kontaktu s tiskem je jich jen 13 % (většinou starších 75 let či deklarujících se jako chudí, což částečně i splyvá). Nejčastěji jde o tzv. seriózní tisk, v němž je věnována pozornost jak vnitřní, tak i zahraniční politice: *Mladá fronta Dnes*, *Právo* a regionální tisk – v menším rozsahu i *Zemědělské noviny*, *Lidové noviny*, *Hospodářské noviny* (čtenáři těchto novin představují mezi seniory 70 % pravidelných čtenářů denního tisku). Ve sledování jednotlivých titulů není výrazného rozdílu mezi seniory a neseniory s výjimkou *Práva*,

¹²⁾ Je-li stáří jen potvrzením statusových a majetkových rozdílů vytvořených v době ekonomické aktivity a je-li jeho kvalita závislá i na sociálním a kulturním kapitálu v té době shromážděném, pak se naskytá otázka: Co s těmi, jimž se tato akumulace nevyvedla či jimž se nashromážděný kapitál z různých důvodů rozplynul?

kteří je čteno více mezi seniory než mezi nesenioři. Mezi těmi, kdo se označují za chudé, je jen 25 % odběratelů denního tisku, mezi těmi, kdo se označují za bohaté 49 %. Protože, co se týče pravidelného nákupu, je poměr mezi oběma zmíněnými skupinami 13 ku 23 % – ve svém součtu má pravidelný přísun tisku jen 38 % deklarujících se jako chudí, zatímco v případě těch ostatních je to 72 % osob. Senioři, kteří odebírají denní tisk by šli častěji volit (61 %) než ti, kdo ho vůbec nečtou či čtou jen sporadicky (31 %).¹³ Analogická situace je v rozdílu ochotných jít volit mezi každodenními diváky televize (55 %) a těmi, kdo televizi nesledují (29 %).

Zájem o politiku seniorů v České republice můžeme ilustrovat i volební účastí a ochotou účastnit se následujících voleb. 75 % seniorů z našeho souboru v posledních parlamentních volbách volilo, 17 % nevolilo a 8 % uvedlo, že si nevzpomíná. Takto měřená politická aktivita je tedy mezi seniory relativně vysoká a její intenzita je srovnatelná s aktivitou mladší generace. Mezi důvody, které vedly k neúčasti ve volbách, bylo nejčastěji uváděno znechucení ze současné politické situace (35 %), nezájem o politiku (22 %) a pocit rezignace spojený s názorem, že „na mém hlasu nesejde“ (20 %). Část „nevoličů“ se nedokázala rozhodnout koho volit (13 %) nebo v době výzkumu tvrdila, že už ani dobře neví, proč se voleb nezúčastnila (10 %). Také v odpovědi na otázku tzv. slaměných voleb („Kdyby byly zítra volby do parlamentu...“) byl počet osob manifestujících rozhodnutí jít volit relativně vysoký¹⁴ (70 %, i když třetina z rozhodnutých volit momentálně nevěděla nebo se zdráhala říci, koho by volili; jen 25 % dotázaných tedy tvrdilo, že by se k volbám nedostavili). Také výzkumy IVVM přinášejí analogické informace. V tabulce 2 můžeme porovnat i seniory s ekonomicky aktivní populací.

Tabulka 2. Ochota zúčastnit se voleb do parlamentu

	rozhodně ano	spíše ano	spíše ne	rozhodně ne	neví
Ekonomicky aktivní	29,1	33,5	13,4	15,4	8,5
Senioři	34,4	29,8	9,7	19,0	7,2

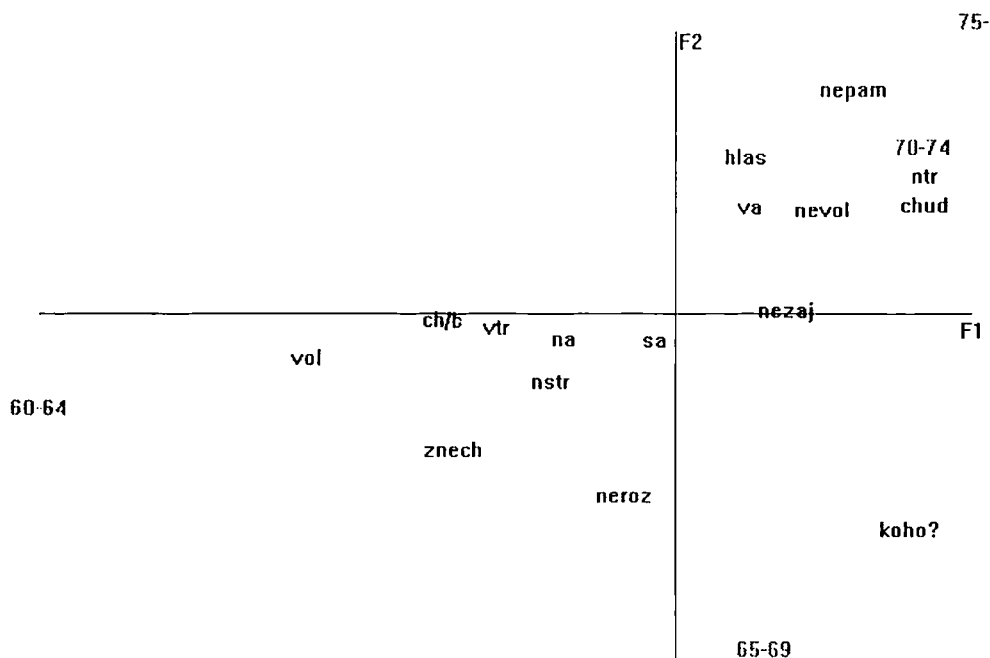
Pramen: Data z výzkumu IVVM 04/97.

Zajímavé údaje získáme, zavedeme-li do popisu toho, jak senioři volili v minulých parlamentních volbách a do popisu, jak by volili, kdyby byly dnes (resp. v době výzkumu) parlamentní volby, základní charakteristiky situující je sociálně (subjektivní třída a pocit chudoby), psychicky (míra anomie) a demograficky (věk). Ilustruje to obrázek 1.

¹³) Je ovšem otázkou, zda to jde na vrub nezájmu o pasivní konzumaci politiky, nebo na vrub chudoby.

¹⁴) Data z výzkumu IVVM v dubnu 1997 tuto skutečnost potvrzují a navíc ukazují, že se senioři (64 % ochotných volit) v tomto ohledu neliší od ekonomicky aktivní populace (63 % ochotných volit).

Obrázek 1. Třídní a statusová příslušnost seniorů, důvod jejich neúčasti v minulých parlamentních volbách a ochota účastnit se příštích parlamentních voleb

Legenda: nezaj = nevolil, politika ho nezajímá; neroz = nevolil, nedokázal se rozhodnout; hlas = nevolil, protože jeho hlas nic neznamenal; znech = nevolil, protože byl znechucen; nepam = už neví, koho volil; chud = cítí se být chudý; ch/b = necítí se ani chudý, ani bohatý; va = vysoká míra anomie měřená Sroleho škálou; sa = střední míra anomie měřená Sroleho škálou; na = nízká míra anomie měřená Sroleho škálou; vol = šel by k volbám (kdyby byly...); nevol = nešel by k volbám (kdyby byly...); koho? = neví koho by volil (kdyby byly volby...); ntr = nižší subjektivní třída (sám se zařadil); nstr = nižší střední subjektivní třída (sám se zařadil); vtr = vyšší střední a vyšší subjektivní třída (sám se zařadil).

Poznámka: Data z průzkumu prováděného Fakultou sociálních studií MU Brno. Sběr dat tazatel-ská síť IVVM. Pro korespondenční analýzu bylo použito programu LINDA, vyvinutého Doc. Řehákem v Sociologickém ústavu AV ČR. Míra anomie je měřena Sroleho škálou (bližší vysvětlení viz [Rabušic, Mareš 1996]), třídní zařazení je subjektivní třídou (respondent se sám do ní zařadil).

Politická orientace

Názor, že starší lidé tvoří homogenní skupinu s totožnými zájmy (dominance statusové politiky, o níž byla na začátku stati zmínka jako o nové tendenci), která může vytvářet politický tlak, je označován řadou autorů jako iluze [Binstock 1972]. I v ČR jsou zatím politické postoje starých lidí, jejich zájmy a politické sympatie stále diverzifikovány. Projevuje se to markantně i v diferencích jejich volebních preferencí. Rozdíly uvnitř kategorie starých lidí (podle původní sociální pozice) jsou v tomto ohledu větší než mezi touto kategorií a kategoriemi mladších osob. Celkově se ovšem preference seniorů pohybují častěji na levém pólu pravolevého politického spektra. Ve volbách politických stran, jak je respondenti přiznávali z parlamentních voleb 1996, je více preferována KSČM

(adjustovaný residuál +4,5), částečně ovšem i KDU-ČSL a naopak méně ODA (adjustovaný residuál -4,0) a ODS. Podobné informace vyplývají i ze šetření prováděných IVVM.¹⁵

Tabulka 3. Volební preference

	neví	ODS	ODA	KDU-ČSL	ČSSD	KSČM	SPR-RSČ
Ekonomicky aktivní	16,3	27,6	12,2	8,9	23,8	4,55	4,1
Senioři	12,7	15,0	6,8	12,7	23,2	18,6	1,8

Poznámka: dopočet do 100 % představují zanedbatelné preference, které získaly neparlamentní strany.

Pramen: Data z výzkumu IVVM 04/97.

Významnějšími determinanty volebních preferencí, stranických sympatií a politických postojů jsou obecně sociální příslušnost a vzdělání starých osob než jejich věk. Dokumentuje to i následující tabulka (například u seniorů hlásících se k nižší třídě získala ODS jen 15 %, u seniorů hlásících se k nižší střední třídě téměř 27 % a u seniorů hlásících se k vyšší střední a vyšší třídě pak 58 % volebních preferencí):

Tabulka 4. Volební preference podle subjektivní třídy

	nižší třída		nižší střední třída		vyšší střední třída	
	ek. aktivní	senioři	ek. aktivní	senioři	ek. aktivní	senioři
ODS	22,0	15,1	36,1	26,5	47,3	58,1
KDU-ČSL	7,3	15,9	8,3	17,6	14,5	9,7
ČSSD	46,3	34,9	33,3	34,3	21,8	19,4
KSČM	17,1	31,7	10,0	15,2	5,5	9,7
SPR-RSČ	7,3	0,8	2,8	2,9	1,8	0,0

Poznámka: Není třeba zdůrazňovat, že jde o prezentaci třídění III. stupně.

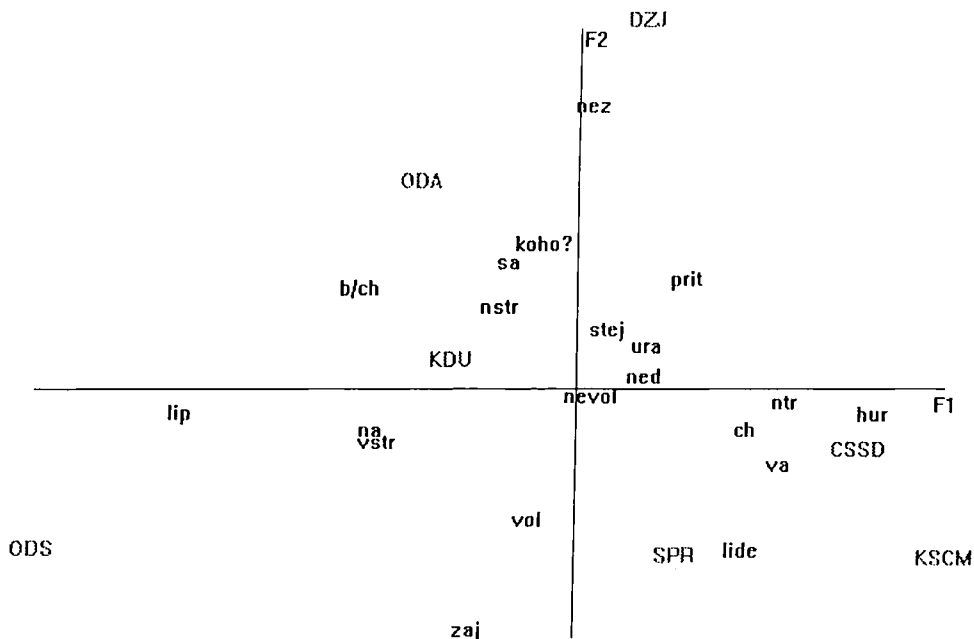
Tezi o absenci statusového pojetí politiky v ČR ilustrovala v době výzkumu též malá podpora hnutí *Důchodci za životní jistoty*. Je ovšem třeba vzít v úvahu nejen malou tradici statusové politiky, ale i malou tradici sociálního státu, vůči němuž se tato politika profiluje. Na jaře roku 1998 se situace poněkud změnila a tato strana se ve výzkumech veřejného mínění přehoupala přes magickou hranici 5 % volebních preferencí. Ani to však není důvodem k tomu, abychom úvahy o posunu ke statusové politice posuzovali méně skepticky.¹⁶ Význam obdobných sdružení, jako je hnutí *Důchodci za životní jistoty*, ostatně není v jejich síle (v rozsahu podpory, které se jí dostává od těch, jejichž zájmy se snaží formulovat). Spočívá spíše v tom, že do diskursu společnosti vnáší určitá témata (upozorňují veřejnost na problémy stárnutí a starých lidí). Takových témat se pak ujímají odbory – v řadě zemí se za jejich pomoci např. senioři domohli zákazu diskriminace

¹⁵ Zajímavý je kontrast s dotazováním u východu z volebních místností (exit poll) při parlamentních volbách v roce 1996 (INFAS, Factum a TV NOVA – 10 319 voličů), kdy volbu „vládní“ ODS deklarovalo o 11 % osob starších 60 let více, než kolik ODS skutečně získala, zatímco KSČM – stejně jako KDU-ČSL – jen o 2 %. Dalo by se to interpretovat z hlediska kohortového myšlení (zkušenost s volbami v „reálném socialismu“).

¹⁶ O důvodech tohoto vývoje se spekulovalo jak v odborných a politických kruzích, tak i v deníčním tisku. Poukazovalo se zejména na homogenizační efekt rostoucí nivelizace důchodů.

v pracovních vztazích – a politické strany, usilující o více než jen o početné hlasy seniorů.¹⁷ Zmíněnou tezi o významu sociální příslušnosti pak ilustrují i výsledky korespondenční analýzy (obrázek 2).

Obrázek 2. Volební preference seniorů, Sroleho míra anomie a její jednotlivé položky, spolu s posouzením dnešní situace ve srovnání s obdobím před r. 1989

Legenda: DZJ = Důchodci za životní jistoty; ODS = Občanská demokratická strana; ODA = Občanská demokratická aliance; KDU = Křesťanská a demokratická unie-Československá strana lidová; CSSD = Česká strana sociálně demokratická; KSCM = Komunistická strana Čech a Moravy; SPR = Sdružení pro republiku-Republikánská strana Československa; vol = šel by k volbám (kdyby byly...); nevol = nešel by k volbám (kdyby byly...); koho? = neví, koho by volil (kdyby byly volby...); chud = cítí se být chudý; b/ch = necítí se ani chudý, ani bohatý; lip = je dnes lépe než před rokem 1989; stej = je to dnes stejné; hur = je dnes hůře než před rokem 1989; zaj = zajímá se o politiku; nez = nezajímá se o politiku; lide = obyčejný člověk se má stále hůře; prit = je třeba žít jen pro přítomnost; ned = na nikoho se nedá dnes spolehnout (nedůvěra k lidem); ura = úřady se o obyčejného člověka nestarají; va = vysoká míra anomie měřená Sroleho škálou; sa = střední míra anomie měřená Sroleho škálou; na = nízká míra anomie měřená Sroleho škálou; ntr = nižší subjektivní třída (sám se zařadil); nstr = nižší střední subjektivní třída (sám se zařadil); vtr = vyšší střední a vyšší subjektivní třída (sám se zařadil).

Poznámka: Data z průzkumu prováděného Fakultou sociálních studií MU Brno. Sběr dat tazatelská síť IVVM. Pro korespondenční analýzu bylo použito softwaru LINDA, vyvinutého Doc. Řehákem v Sociologickém ústavu AV ČR. Míra anomie je měřena Sroleho škálou, třídní zařazení je subjektivní třídou (respondent se sám do ní zařadil).

¹⁷ Jak poznamenává Turner [1997], zatímco stárí omezuje mnohá ekonomická práva a privilegia (starobní důchod), nemá žádný přímý vliv na práva politická (právo volit nevyjímaje).

Co se týče určitých rozdílů mezi seniory a mladšími lidmi v politických názorech, které nacházíme ve výzkumech veřejného mínění v ČR, mohou být spíše výrazem kohortového myšlení [Riley, Johnson a Foner 1972] než věku. Myšlení určité věkové kohorty je vytvářeno formou její socializace (obecně), jejího způsobu vzdělávání (specificky), ale i historickými událostmi, kterými její příslušníci ve svém životě společně prošli. Na vrub kohortového myšlení mohou připadat i některé rozdíly, které se na první pohled zdají být výrazem pozice seniorů v sociální stratifikaci před tím, než opustili trh práce. Ostatně, modelovým výrazem procesu stárnutí v průmyslové společnosti (s její placenou prací a kontrolovanou fertilitou) je životní dráha. Hendricks a Hendricks [1986: 32] upozorňují, že členové nižších sociálních tříd procházejí klíčovými body¹⁸ životní dráhy dříve (ve smyslu chronologického věku) než příslušníci jejich věkové kohorty, přináležející k vyšším, bohatším, společenským třídám. Díky tomu předbíhají své vrstevníky z vyšších tříd i co se týče subjektivně prožívaného vstupu do středního věku či období stáří. Dochází k asynchronizaci věku a sociálního statusu. Konstituuje se tak sociální věk, který je ovlivňován i vzděláním a pracovní aktivitou. Věk tedy není jen základem společné identity „seniorů“, ale představuje pokračování jejich minulých identit. V této souvislosti se naskytá otázka, z čeho pramení vyšší podpora levice v řadách českých seniorů (viz následující tabulku). Je to důsledek toho, že v programech levicových stran nacházejí řešení svých úzkostí a obav ze situace, jejíž požadavky je, jakožto věkovou kohortu, zastihly na sklonku života nepřipravenou? Nebo je to symptom způsobu, jakým byla tato kohorta socializována?

Tabulka 5. Rozložení sebezařazení se na škále levice-pravice

	neví	levice	levý střed	střed	pravý střed	pravice
Ekonomicky aktivní	10,0	3,2	10,4	35,4	21,9	19,0
Senioři	10,8	13,6	15,1	36,9	12,9	10,7

Pramen: Data z výzkumu IVVM 04/97.

Posuzování politické situace

V relativně politicky stabilní situaci první poloviny loňského roku (údaje v tomto oddílu byly převzaty z loňských výzkumů IVVM) bylo s ní mezi ekonomicky aktivními osobami jen 17 % výrazně nespokojených, zatímco mezi seniory 32 % nespokojených (tedy téměř dvojnásobek). Senioři byli výrazněji nespokojeni s vývojem demokracie v ČR (56 % z dotázaných seniorů, ale jen 41 % dotázaných ekonomicky aktivních osob). Je ovšem otázkou, jak tato čísla interpretovat. V politice senioři akcentují spíše konsensus, 33 % nesouhlasí s tím, že spory v politice prostě patří k demokracii (mezi ekonomicky aktivními byl tento nesouhlas jen v 22 % případů). Spokojeností s jednotlivými prvky politického systému (vládou, prezidentem, parlamentem) se však senioři nelišili příliš od svých mladších spoluobčanů.

Nespokojeni byli senioři především s vývojem sociálních jistot (84 % nespokojených) a životní úrovní (80 % nespokojených), ale i mezi ekonomicky aktivními byl podíl v těchto ohledech nespokojených vysoký (73 % s vývojem sociálních jistot a 64 % s životní úrovní). Z jiných zdrojů známe mezi seniory pocit subjektivní chudoby: 45 % dotázaných seniorů v našem výzkumu se označilo na 9 stupňové škále bohatství-chudoba za

¹⁸) Založení rodiny, narození dětí, osamostatnění těchto dětí atd.

chudé (poslední 3 stupně). Senioři byli pesimističtější nejen co do posuzování současného stavu společnosti, ale i co se týče prognózy jejího vývoje do nejbližší budoucnosti. V případě vývoje životní úrovně byl podíl velmi nepříznivých očekávání 24 % (v ekonomicky aktivní populaci 14 %), v případě vývoje ekonomiky 16 % (oproti 8 %), v případě vývoje sociálních jistot 31 % (oproti 19 %). Pesimismus prognóz vývoje jednotlivých oblastí se odrážel i v prognóze celkového vývoje: 56 % respondentů v důchodovém věku ho vidělo jako nepříznivý či nejasný (17 % jako nepříznivý). V ekonomicky aktivní populaci byl podíl těchto pesimistů 42 %, respektive 11 %.

Konzervatismus nebo stabilita názorů

Podle obecné představy se lidé ve stáří stávají konzervativnějšími. Sociologie ovšem pro potvrzení takovéto představy nemá mnoho indicií [Cuttler 1977, Campbell a Strate 1981]. Co se týče nárůstu konzervatismu s věkem, lze to v našem souboru potvrdit snad jen pokud bychom za jeho projev považovali větší náklonnost starých lidí k tradičním politickým institucím. Americké studie například upozorňují na to, že nezávislí kandidáti (stojící mimo tradiční politické strany) získávají mezi starší populací podporu obtížněji než mezi mladšími [Campbell a Strate 1981]. To, že i u nás senioři volí spíše strany než nezávislé kandidáty, je zřejmé i z dat námi provedeného výzkumu a z údajů IVVM. V ČR to však není charakteristické jen pro seniory. Ve výzkumu IVVM z prosince 1996 uváděli, že v senátních volbách dávali v obou kolech přednost kandidátům politických stran před kandidáty nezávislými respondenti všech věkových kategorií.¹⁹

Tabulka 6. V senátních volbách (podzim 1996) volili:

	první kolo		druhé kolo	
	ekon. aktivní	senioři	ekon. aktivní	senioři
samostatného nezávislého	8,7	7,0	3,8	3,2
nezávislého u strany	12,0	16,9	10,0	7,1
člena politické strany	78,7	74,6	85,5	87,3

Poznámka: dopočet do 100 % představují ti, kdo uvedli, že neví.

Pramen: Data z výzkumu IVVM 12/96.

Otázkou je, zda tuto tendenci připsat na vrub konzervatismu či tradičně socializovaným představám o povaze politiky, postavené na stranickém systému. Hodno pozornosti je ovšem to, že rozdíly mezi ekonomicky aktivními a seniory byly v obou případech v mezích výběrové chyby. Zdá se, že konzervatismus, stejně jako jiné sociální a politické hodnoty a postoje, jako jsou podřizování se autoritě či akcent na osobní nezávislost, individualismus, sekularismus či religiozita, materialismus či idealismus jsou produkty kulturních a sociálních podmínek socializace²⁰ určitých kohort [Flannegan 1982, Inglehart 1977] a nikoliv věku jako takového.

¹⁹) Aktivně se prvního kola senátních voleb, podle svého vyjádření, zúčastnilo 53 % ekonomicky aktivních a 59 % důchodců a též v druhém kole mezi nimi nebylo, co se týče účasti, rozdílu (v obou případech 50 %). Důchodci se rozhodovali o své účasti v senátních volbách spíše s větším předstihem, těsně či pár dnů před volbami se rozhodlo jen 22,4 % (ekonomicky aktivních 30,3 %).

²⁰) Americké prameny ovšem obvykle připouštějí mezi starými lidmi tendenci ke konzervatismu, co se týče morálky (postoje k interrupcím, roli ženy, drogám, homosexuálům...) a postojů k sociální změně. I tato tendence je však připisována spíše socializaci než věku.

Tak jako některé studie, i naše data nasvědčují, že s věkem roste stabilita politické orientace [Glenn 1974], kterou ovšem s konzervatismem nelze zaměňovat. Tato stabilita (jde pochopitelně nikoliv o volbu samotnou, ale o verbalizované vyjádření voličů) byla v našem souboru v krátkém rozmezí mezi parlamentárními volbami a sběrem dat výrazně vysoká. Rozložení hlasů seniorů mezi jednotlivé politické strany bylo analogické rozložení hlasů v celé populaci a v krátkém období mezi volbami a výzkumem bylo velmi stabilní. A to nejen v tom, že se podíly preferencí jednotlivých politických stran ve volbách a slaměných volbách vzájemně téměř neliší, ale i v silné korelaci mezi oběma volbami (Spearmanovo $\rho = 0,945$).

Závěr

Politické strany a hnutí si jistě budou stále více všimát stáří a starých lidí. Nepůjde přitom jen o to, že senioři budou pro politické strany představovat rostoucí rezervoár voličských hlasů, ale pro zvyšující se váhu tohoto období lidského života. Růst významu stáří politické strany donutí nejen redefinovat dílčí body jejich aktuálních programů, ale i zamyslet se nad některými základními východisky politické doktríny, z níž tyto programy vycházejí. Nepůjde jen o lobbování v zájmu seniorů ve smyslu klasické politiky, o hájení podílu starých osob na redistribuci sociálního státu (jako jeho klientů). Půjde i o vytvoření podmínek, v nichž by si tyto osoby mohly udržet sebedůvěru, integritu se společností i odpovědnost k společnosti. Tedy o rozvoj toho, co Giddens [1994] nazývá „positive welfare“.

V současnosti je zřejmé, že staří lidé nepouštějí sféru politiky se zřetele a mají snahu ovlivňovat ji přinejmenším svou účastí ve volbách. Méně zřetelné jsou náznaky jejich připravenosti vstoupit do dialogické demokracie. Je to dáno i tím, že v České republice nedochází k dominanci statusové stratifikace a statusové politiky. Existují silné indicie, že jsou zde politické postoje starých lidí, jejich zájmy a politické sympatie stále diverzifikovány na základě postavení, dosaženým v systému sociální stratifikace před opuštěním trhu práce a předchozí politickou socializací (projevuje se to markantně i v diferencích jejich volebních preferencí). Rozdíly v politických postojích uvnitř kategorie starých lidí (zejména podél klasických os sociálních tříd a sociálních vrstev) jsou větší než rozdíly mezi touto kategorií a kategoriemi mladších osob. Platí to i přes nárůst volebních preferencí hnutí *Důchodci za životní jistoty* na jaře 1998. Potvrzuje se tak, že politické názory a postoje, stranické sympatie a volební preference jsou citlivější na charakter období, v němž se formují a projevují než na chronologický věk. Prohlášení Miloše Zemana po parlamentních volbách v roce 1996, že (parafrázuji) „sociální demokracii uniklo v těchto volbách vítězství jen díky ještětné a senilní straně Důhodců za životní jistoty, která ji odebrala voličské hlasy, aniž by měla naději na úspěch“, nelze tedy interpretovat jen jako výraz „ageismu“ v našich podmínkách. Bylo současně založeno i na oprávněném přesvědčení, že česká společnost je stále rozdělena nikoliv statusově, ale třídně. Přesto jeho víra v rozhodující úlohu těchto hlasů pro neúspěch sociální demokracie byla přinejmenším neoprávněná – sociální demokracie by se o ně musela totiž rozdělit, a to pro ni v nepříznivém poměru s komunisty a možná i s republikány. Konec konců, i předáci zmíněného hnutí DŽJ se v denním tisku dali slyšet, že toto hnutí má nejbližší k sociálním demokratům, shodu však nachází i s komunisty a republikány (LN, 17. dubna 1989). Tedy se všemi stranami, které akcentují posílení sociálního státu, na kterém jsou důchodci závislí.

Poznámka:

Některé údaje se dnes mohou jevit jako překonané prudkými pohyby na politické scéně za posledního půl roku (průzkum z konce roku 1996 a výzkumy veřejného mínění z roku 1997). Po úvaze však byly tyto údaje využity právě proto, že pocházejí z relativně stabilizovanější politické situace.

PETR MAREŠ je docentem a současně vedoucím katedry sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálními problémy, nezaměstnaností, nerovnostmi, chudobou. Přednáší vedle toho kursy z metod a technik sociologického výzkumu. Publikuje především v Sociologickém časopisu. V roce 1994 vydal monografii *Nezaměstnanost jako sociální problém (nové vydání vyjde v letošním roce)* a v tisku je pro rok 1998 jeho monografie *Sociologie nerovnosti a chudoby*.

Literatura

- Alcock, P. 1993. *Understanding Poverty*. London: The Macmillan Press.
- Atchley, R. C. 1982. „Retirement as a Social Institution.“ *Annual Review of Sociology* 8: 263-287.
- Atchley, R. C. 1988. *Social Forces and Ageing. An Introduction to Social Gerontology*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Beck, U. 1992. *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage (první něm. vyd. 1986).
- Binstock, R. H. 1972. „Interest-group Liberalism and the Politics of Aging.“ *The Gerontologist* 12: 265-280.
- Binstock, R. H. 1995. *Handbook of Aging and the Social Sciences*. San Diego: Academic Press.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Campbell, J. C., J. 1981. „Strate Are Older People Conservative?“ *Gerontologist* 21: 580-591.
- Comstock, G., S. Chafee, N. Katzman, M. McCombs, D. Roberts 1978. *Television and Human Behaviour*. New York: Columbia University Press.
- Cook, F. L., E. J. Barret 1992. *Support for the American Welfare State*. New York, Columbia University Press.
- Cumming, E., W. E.: Henry 1961. *Growing Old: The Process of Disengagement*. New York: Basic Books.
- Cuttler, N. E. 1977. „Demographic, Social-psychological and Political Factors in the Politics of Aging: A Foundation for Research in ‚political Gerontology‘.“ *American Political Science Review* 71: 1011-1025.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody*. Bratislava: Archa.
- Dahrendorf, R. 1994. „The Changing Quality of Citizenship.“ Pp. 10-19 in *The Condition of Citizenship*, ed. by B. van Steenbergen. London: Sage.
- Day, C. L. 1993. „Older American's Attitudes toward the Medicare Catastrophic Coverage Act of 1988.“ *Journal of Politics* 55: 167-177.
- Flannegan, S. C. 1982. „Changing Values in Advanced Industrial Societies: Inglehart's Silent Revolution from the Perspective of Japanese Findings.“ *Comparative Political Studies* 14: 403-444.
- Fromm, E. 1992. *Mít nebo být? Praha: Naše vojsko* (první angl. vyd. 1976).
- Giddens, A. 1992. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. 1994. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Cambridge (UK): Polity Press.

- Glenn, N. D. 1974. „Aging and conservatism.“ *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 415: 176-186.
- Glenn, N. D., M. Grimes 1968. „Aging, Voting and Political Interest.“ *American Sociological Review* 33: 563-575.
- Hendricks, J., C. D. Hendricks 1986. *Aging in Mass Society: Myths & Realities*. Boston: Little, Brown and Company.
- Inglehart, J. K. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Public*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings, M. K., G. B. Markus 1988. „Political Involvement in the later Years: Longitudinal Survey.“ *American Journal of Political Science* 32: 302-316.
- Jones, L. Y. 1981. *Great Expectations: America and the Baby Boom Generation*. New York: Bantam Books.
- Lasch, C. 1991. *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: W. W. Norton (first ed. 1979).
- Marshall, T. H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Miller, A. H., P. Gurin, G. Gurin 1980. „Age Consciousness and Political Mobilisation of Older Americans.“ *Gerontologist* 20: 494-511.
- Offe, C. 1984. *Contradiction of the Welfare State*. Cambridge, MA: M. I. T. Press.
- Penn, S., M. O'Brien 1996. „Postmodernism and Social Policy: A Small Step Forwards?“ *Journal of Social Policy* 25: 39-61.
- Pratt, H. J. 1993. *Gray Agendas: Interest Group and Public Pensions in Canada, Britain, and in the United States*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Rabušic, L. 1996. *Česká společnost stárne*. Brno. Masarykova univerzita.
- Riley, M. V., M. E. Johnson, A. Foner 1972. *Aging and Society: A Sociology of Age Stratification*. New York: Russell Sage.
- Rose, A. M. 1965. „The Subculture Theory of Aging: A Framework for Research in Social Gerontology.“ Pp. 28-49 in *Older People and their Social Worlds*, ed. by A. M. Rose, M. Arnold, W. A. Peterson. Philadelphia: F. A. Davis.
- Toffler, A. 1970. *The Future Shock*. New York: Random House.
- Turner, B. S. 1992. *Regulating Bodies: Essays in Medical Sociology*. London: Routledge.
- Turner, B. S. 1997. „Ageing, Status Politics and Sociological Theory.“ *Berkeley Journal of Sociology* 4: 588-606.
- Wilensky, H. 1975. *The Welfare State and Equality*. Berkeley: California University Press.

Summary

The social changes in the industrial societies (modernisation, increase in available resources, better medical care) have been accompanied by an increase in life expectancy. The number of elderly people is growing faster than the population as a whole (the proportion of older people is increasing). They have been seriously neglected by both the political sphere and sociological theory so far. Nevertheless, there is an absence of coherent sociological theory of ageing as a feature of social stratification. This article draws attention to the problem of ageing and age groups as a feature of social stratification and political movement. The present concept of ageing is a socially constructed category used for the classification of persons according to their positions on the labour market and to social welfare. This marks the issue of age as a basis for both status and entitlement. The problems of ageing cannot be analysed independently of these concepts.

There is no visible evidence that the involvement of the elderly in politics is declining. In most respects, there are no differences between the political activity of the elderly and younger

people. Older people are active participants in political life – they maintain strong interest in political affairs and take part in elections. Older people have constituted a non-negligible amount of voters. It is no wonder that the elderly have been used by groups not based on age, such as unions or political parties looking for votes. Political parties are becoming advocates of elderly people's interests because they need voters in the struggle for power over the machinery of government. However, available evidence does not support the notion that older people express their own political interests in voting. Their political attitudes, interests, and attachments are diverse (older people are as diverse in their vote as any other age group). It is their social class, level of education, subjective poverty, and anomie which are the decisive factors in their political behaviour. There are more differences within age groups than between them (political attitudes and behaviour may originate rather in the historical circumstances affecting a particular birth cohort than in the common circumstances of their present life). This is probably an explanation for the significant preferences for left parties, and especially the Communist Party, among elderly people in the Czech Republic.

Filosofický časopis

vědecká revue otevřená pluralitě filosofických názorů

Nabízí vážným zájemcům o filosofii v jejím nejpůvodnějším smyslu – totiž jako **hledání moudrosti, pravdy, dobra, krásy a smyslu života** – hodnotné studie, překlady, informace, recenze a zprávy.

Mezi našimi autory naleznete S. Sousedíka,
N. Lobkowicze, O. A. Fundu, J. Pechara,
J. Peregrina, P. Koťátka, E. Koháka,
E. Bondyho, A. Kosíka, P. Maternu,
M. Sobotku, R. Palouše, P. Horáka,
J. Zumra a další.

Rubrika „Politická a morální filosofie dnes“, otevřená v roce 1994, nabízí překlady nejdůležitějších zahraničních statí z diskuse liberalismu a komunitarismem (Rawls, Sandel, Larmore, Taylor...)

Přináší také mnoho užitečného pro práci učitelů středních škol, zejména gymnaziálního a polytechnického charakteru: od roku 1993 publikuje v rubrice „Filosofie ve školních lavicích“ texty věnované výuce filosofie a jejích oborů – etice, estetice, dějinám myšlení, teorii poznání, politologii apod.

Vychází 6x ročně v rozsahu 176 stran, cena 42 Kč.

Celoroční předplatné 210 Kč (tj. jedno číslo zdarma)

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá redakce časopisu: Jilská 1, Praha 1, tel. 26 84 04

Senioři jako čtenáři, posluchači a diváci hromadných sdělovacích prostředků

PAVEL PÁCL**

Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava

The Elderly as Readers, Listeners and Viewers of Mass Media

Abstract: The elderly (people over 60) represent an essential part of readers, listeners, and viewers of the mass media. Although this group displays a very high index of consumption of mass media, they remain on the periphery of management interest within this sector of economy. This is due to the fact that elderly people are not a major target group for advertisers, who account for much of the income of the mass media. The author illustrates this using empirical data from research carried out in the North Moravia region.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 3: 339-346)

1.

V současné době si u nás věru nemůžeme stěžovat na nedostatek empirických výzkumů o sledovanosti nejrozličnějších druhů hromadných sdělovacích prostředků. Zároveň jsme však v souvislosti s nimi svědky jednoho obrovského paradoxu: Jakkoliv podle nejrozličnějších shromážděných dat tvoří právě senioři podstatnou část příjemců většiny masových médií (a u některých dokonce relativně převládají), v běžné prezentaci výzkumných výsledků je tato kategorie zcela opomíjena. Důvod je prostý. Drtivá převaha těchto šetření má totiž komerční charakter; provozovatelé médií si je objednávají především pro přesvědčivější argumentaci vůči svým hlavním zákazníkům – tedy potenciálním zadavatelům reklamy – a z tohoto hlediska jsou věkově starší kohorty čtenářů, posluchačů i diváků jako cílové skupiny inzerce oboustranně neatraktivní. „O nich se zadavatelé reklam nemluvíme“, řekl mi během našeho výzkumu otevřeně šéfredaktor jednoho ze severomoravských periodik; „inzerenti nemají o starší publikum zájem. Spíše naopak.“ Při tom právě mezi pravidelnými čtenáři tohoto listu jsme našli téměř plnou třetinu respondentů starších 60 let.

Tento paradox se ovšem více či méně týká všech médií. Jsme často dokonce svědky jakési „reklamy na druhou“. *Lidové noviny* např. 16. ledna 1997 (a samozřejmě nejenom ony a nejenom tehdy) uveřejnily vlastní celostránkovou upoutávku, v níž zájemcům o publikování reklamy („Když chcete své reklamní peníze vynaložit efektivně...“) sdělovaly, že struktura čtenářů jejich listu se ve srovnání s *Mladou frontou Dnes* a *Právem* vyznačuje relativně největšími podíly osob vysokoškolsky vzdělaných, osob s nejvyššími příjmy a osob s nejvyšším profesionálním postavením. Taková prezentace výzkumných výsledků je pochopitelně zkreslující; komunikátor vybírá z empirických dat v první řadě taková, která přitahují potenciálního inzerenta, a teprve následně ho zajímá komplexní struktura a skutečné zájmy jeho publika. Reálný čtenář, posluchač či divák je tak z veřej-

*) Výzkum byl podporován grantem GA ČR č. 403/95/0287.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Pácl, CSc., Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Reální 5, 701 00 Ostrava 1, tel. (069) 616 04 39.

ných sdělovacích prostředků do jisté míry vytlačován, je zde až druhotný. Pro nezanebatelný podíl publika v seniorském věku to platí především.

Výzkum, o němž jsem se zmínil a z jehož výsledných dat budu v tomto sdělení převážně vycházet, jsme uskutečnili na katedře filozofie filozofické fakulty Ostravské univerzity ve spolupráci s Marketingovou laboratoří Ostrava v říjnu 1997 na více než tisícíčlenném reprezentativním vzorku dospělých obyvatel bývalého severomoravského kraje. Byl součástí vědeckého úkolu „Hromadné sdělovací prostředky v regionu“, podporovaného Grantovou agenturou České republiky [Pácl 1998], a snažil se kromě komerčního zkreslení vystříhat i dalšího častého omezení, totiž vzájemné izolace rolí čtenáře denního tisku, posluchače rozhlasu a diváka televize. Jedinec je vždy střídavě tím i oním; volí nejenom mezi jednotlivými tituly deníků či jednotlivými stanicemi, nýbrž i mezi četbou, poslechem a diváctvím vůbec, a často dokonce, jak ukážeme, rozlišuje i různé základní funkce, které mu jednotlivé druhy médií mají v jeho životním stylu plnit. Konzument hromadných sdělovacích prostředků je tak mnohem komplexnější, než ho představují běžná komerční šetření; a také po této stránce bývá jeho podoba v zrcadle běžných výzkumů podstatně zkreslena.

2.

Senioři, ať už jsme si je v našem šetření definovali jako jedince starší než 60 let nebo jako důchodce, jsou až na výjimky nejvděčnějšími konzumenty hromadných sdělovacích prostředků. Platí to v první řadě co do délky času, který jim věnují. Jestliže průměrný obyvatel severní Moravy půl hodiny denně četl denní tisk, 2 hodiny 25 minut denně sledoval televizi a dvě hodiny 8 minut denně měl zapnut svůj rozhlasový přijímač, pak průměrná denní doba sledování všech tří typů médií byla u seniorů podstatně vyšší a navíc představovala vůbec nejvyšší hodnoty ze všech rutinně sledovaných sociálně-demografických kategorií. U četby novin dosahovala 45 minut denně, u denního sledování televize bez 7 minut tři hodiny a u denního poslechu rozhlasu dvě a čtvrt hodiny.¹

Bylo možné dokonce konstatovat, že *právě rozdily ve fyzickém věku respondentů, zejména pak rozdily mezi nejmladšími a nejstaršími věkovými kohortami, byly ve většině případů hlavními faktory všech nejvyšších zjištěných diferencí v chování či vztahu respondentů vůči hromadným sdělovacím prostředkům uvnitř našeho souboru*. Jen ojediněle tuto hlavní roli přebíraly rozdily ve stupni dosaženého vzdělání respondentů.

Všimněme si nejdříve některých typických charakteristik seniorů coby čtenářů denního tisku. Jedním z výstupů našeho šetření bylo i obvyklé pořadí celkové sledovanosti jednotlivých novinových titulů. Zatímco čelo této tabulky se na severní Moravě nijak podstatněji nelišilo od známých žebříčků celostátních (samozřejmě s výjimkou umístění dvou regionálních deníků), pak pořadí podle absolutní i relativní výšky podílu nejstarší věkové kohorty mezi pravidelnými čtenáři bylo výrazně odlišné:

¹) Údaje byly zjišťovány otázkami *Kolik času jste včera věnoval četbě novin?*, *Jak dlouho jste se včera díval na televizi?* a *Jak dlouho jste měl včera puštěno své rádio?*.

Tabulka 1. Nejsledovanější deníky na severní Moravě (v %, pořadí)
 1 = podíl pravidelných čtenářů² z dospělých obyvatel kraje
 2 = podíl pravidelných čtenářů z nejstarší věkové kohorty kraje
 3 = podíl nejstarší věkové kohorty z pravidelných čtenářů listu

	1		2		3	
Mladá fronta Dnes	23,8	(1)	9,5	(5)	7,9	(10)
Právo	20,3	(2)	26,8	(1)	26,4	(3)
Moravskoslezský den	17,3	(3)	13,2	(3)	15,2	(5)
Blesk	14,8	(4)	10,8	(4)	14,5	(6)
Svoboda	14,7	(5)	21,7	(2)	29,2	(1)
Sport	9,0	(6)	5,2	(8)	11,4	(7)
Práce	9,0	(7)	7,1	(7)	15,6	(4)
Hospodářské noviny	8,9	(8)	3,8	(9)	8,4	(8)
Zemské noviny	6,2	(9)	8,5	(6)	27,2	(2)
Lidové noviny	5,6	(10)	2,4	(10)	8,4	(9)

(Říjen 1987, n = 1 067)

Jak je z údajů zřejmé, nejnápadnější vzestup oblíbenosti proti celkovému průměru zaznamenala u seniorů regionální *Svoboda*, *Zemské noviny*, *Právo* a *Práce*; nejradikálnější sestup pak *Mladá fronta Dnes*. Dodejme ještě, že kohorta seniorů tvořila v celém našem souboru téměř pětinu respondentů a v základních sociálně-demografických rysech se od průměru lišila také nižším vzdělanostním průměrem a výrazněji levicovější politickou orientací.³ Právě ona zřejmě také způsobila mezi staršími čtenáři vyšší preferenci regionálního deníku *Svoboda* před znatelně pravicovějším regionálním *Moravskoslezským dnem* (průměrný věk pravidelných čtenářů činil v prvním případě 45,1 let, ve druhém 41,4 let).

Jinou charakteristiku seniorů jako čtenářů denního tisku nám poskytly zachycené rozdíly v jejich subjektivně vyjádřené oblíbenosti hlavních novinových rubrik a žánrů. I z tohoto hlediska platila teze o vyšší vděčnosti staršího čtenáře; ukazatele oblíbenosti většiny z dvanácti posuzovaných rubrik (s výjimkou sportu, inzerce a reklamy) byly u něho výrazně nadprůměrné. Do čela svého žebříčku zájmů postavil regionální zpravodajství; mnohem častěji než ostatní četl pak také zejména dopisy čtenářů, zájmové rubriky a novinové povídky a fejetony. Vedle větší plochy disponibilního času tu hrály roli pravděpodobně i jisté ekonomické ohledy; odložit důkladně nepročtené noviny považoval starší čtenář prostě za nevhodné.

O zvýšeném zájmu nejstarších čtenářů o informace z jejich nejbližšího okolí svědčil konečně také fakt, že plná čtvrtina z nich (tedy opět nejvyšší podíl) sledovala vedle celostátních či regionálních novin zároveň pravidelně i tisk okresní nebo místní.

²) Za pravidelného čtenáře daného titulu jsme považovali respondenta, který jej četl nejméně dvakrát až třikrát týdně. Teprve dodatečně jsme si uvědomili, že nejstarší generace (už z ekonomických důvodů) se také o něco častěji než ostatní spokojovala pouze se čtením rozšířeného víkendového vydání „svých“ listů; tuto kategorii jsme však mezi pravidelné čtenáře nezadřadili.

³) Podle mnoha indicií senioři také v průměru disponovali i nejnižšími příjmy; přímou otázku jsme však tuto okolnost nezjišťovali.

3.

Senioři jako televizní diváci – jak už bylo řečeno – sledovali v průměru denně televizi zhruba o půl hodiny déle než ostatní věkové kohorty; téměř třetina z nich měla „včera“ zapnut svůj televizor dokonce déle než čtyři hodiny, což byl opět bezkonkurenčně nejvyšší údaj. Řekli jsme už také, že senioři tvořili zhruba jednu pětinu celého našeho souboru; ve stejném podílu byli také „včera“ přítomni u svého televizoru v divácky nejfrekventovanějším období dne, tedy mezi osmnáctou a dvaadvacátou hodinou. V dřívějších hodinách však jejich podíl mezi diváky televize narůstal (maxima – čtyř desetín – dosáhl mezi polednem a čtrnácti hodinami); po půlnoci naopak klesl na jednu desetinu.

V jednom z našich dřívějších výzkumů, věnovanému divákům televize na Moravě [Pácl et al. 1994], jsme zjišťovali jejich míru saturace některými publicistickými tématy prezentovanými na obrazovce. Stáří respondentů tu opět hrálo významnou úlohu. S věkem rostl relativní „hlad“ po dalších domácích ekonomických informacích, informacích o sociální politice i zájem o činnost ústavních činitelů; poptávka po zahraniční politické i ekonomické problematice byla podle vyjádření seniorů u nich víceméně naplněna, zatímco zprávami o zahraničních válečných akcích, o neštěstích a zejména o kriminalitě jakéhokoli druhu (s výjimkou kriminality politiků, podnikatelů a informací o poškozování spotřebitelů) se nejstarší respondenti cítili výrazně přesyceni. Ve všech těchto směrech byly rozdíly mezi nejmladší a nejstarší generací respondentů až propastné.

Můžeme předpokládat, že se tyto preference seniorů promítly i do údajů o sledovanosti jednotlivých televizních stanic v říjnu 1996. Jak ukazuje následující tabulka, projevíly se pravděpodobně především v odlišné míře oblíbenosti programů TV Nova. Ze všech sledovaných sociálně-ekonomických kategorií pouze respondenti s vysokoškolským vzděláním dávali přednost pořadům veřejnoprávní ČT1 před Novou a pouze senioři vykazovali vyrovnaný zájem o obě stanice; u všech ostatních programů Novy jednoznačně vítězily.⁴

Tabulka 2. Frekvence sledovanosti jednotlivých televizních stanic na severní Moravě
(Odpovědi na otázku *Jak často se díváte na vysílání různých televizních stanic?*)

	celý soubor		starší než 60 let	
	<i>denně</i>	<i>vůbec ne</i>	<i>denně</i>	<i>vůbec ne</i>
TV NOVA	69,9	0,9	63,8	3,8
ČT 1	48,6	1,0	63,4	0,9
ČT 2	10,7	15,6	15,0	17,4
TV Premiéra (Prima)	7,3	40,0	8,9	51,3
polské TV stanice ⁵	1,4	65,3	0,5	71,3
zahraniční satelit	3,0	78,1	1,4	88,7
TV Kabel +	0,9	87,8	0,5	92,9

(Říjen 1996, n = 1 067)

⁴) Např. z nejmladší kohorty 15-20letých diváků sledovalo denně stanici TV Nova plných 78,6 % respondentů, zatímco stanici ČT 1 jen 39,2 %.

⁵) Na velké části území regionu jsou přímo sledovatelné dva veřejnoprávní polské televizní programy.

Stojí ovšem za zmínku, že tato vyrovnanost přízně seniorů k oběma našim hlavním televizním kanálům se netýkala hlavní večerní zpravodajské relace; v jejím „včerejším“ sledování dávali i senioři přednost stanici Nova, byť ve zřetelně oslabené míře než ostatní (jedinou výjimkou v tomto směru zde zůstali už pouze vysokoškolsky vzdělaní respondenti). Na rozdíl od čtenářů denního tisku jsme však mezi seniory nenalezli významnější skupiny zcela ortodoxních příznivců té či oné televizní stanice; volili si je většinou nikoliv podle nějaké ustálené apriorní sympatie, nýbrž především podle nabídek konkrétních pořadů v danou chvíli.

Zhruba polovina našeho souboru si zároveň přála, aby se na televizní obrazovce více objevovaly informace z jejich regionu; byli to však opět senioři, kteří toto přání vyslovili relativně nejrazantněji.

4.

Vztah seniora k rozhlasovému vysílání byl nutně komplikovanější; ze všech dosud probíraných typů médií mu jednak rozhlas nabízel nejrozsáhlejší možnost volby, ale zároveň od něj vyžadoval i nejmenší míru pozornosti. Rozhlas se pro nás už poměrně dávno stal především zdrojem jakéhosi podprahového zvukového doprovodu jiných našich činností než reálným informátorem či bavičem. Senioři však (snad i proto, že pamatují i „předtelevizní“ éru rozhlasu) však tomuto trendu podléhali relativně nejméně. Na naši otázku *Proč vlastně posloucháte rozhlas? Co pro vás poslech rozhlasu znamená?* odpověděl celý soubor a podsoubor seniorů takto:

Tabulka 3. Motivace sledování rozhlasu na severní Moravě (v %, pořadí)

	celý soubor			senioři		
	<i>především</i>		<i>vůbec ne</i>	<i>především</i>		<i>vůbec ne</i>
příjemná hudební kulisa	66,2	(1)	8,4	41,9	(5)	21,5
zdroj pobavení a zábavy	56,2	(2)	9,0	46,8	(2)	16,6
zdroj aktuálních informací	54,1	(3)	7,6	64,9	(1)	6,8
získání nových poznatků	38,7	(4)	13,3	43,9	(3)	16,6
společnost v samotě	31,1	(5)	32,3	42,6	(4)	27,0
umělecké zážitky	8,6	(6)	53,8	10,8	(6)	44,6
zdroj reklamních nabídek	6,1	(7)	85,0	2,0	(7)	79,4

(Říjen 1996, n = 1 067)

Údaje z tabulky snad ani nepotřebují doprovodný komentář; na rozdíl od mladších posluchačů klesla u seniorů funkce rozhlasu coby zvukové kulisy velmi výrazně. V souladu s touto seniorskou motivací se pak odpovědi nejstarších respondentů lišily od ostatních i co do obliby hlavních celostátních rozhlasových stanic:

Tabulka 4. Sledovanost hlavních rozhlasových stanic na severní Moravě
(v %, pořadí)
(Odpovědi na otázku *Jak často posloucháte danou stanici?*)

	celý soubor			senioři		
	<i>nejčastěji</i>		<i>vůbec ne</i>	<i>nejčastěji</i>		<i>vůbec ne</i>
ČR 1 Radiožurnál	21,7	(1)	26,4	41,3	(1)	26,7
Frekvence 1	15,1	(2)	50,3	9,8	(3)	67,8
Radio Nová Alfa	9,1	(3)	47,6	4,4	(5)	68,9
ČR 2 Praha	7,6	(4)	63,7	17,1	(2)	50,0
ČR Ostrava	3,2	(5)	71,8	9,2	(4)	62,1
ČR 3 Vltava	2,2	(6)	79,4	3,9	(6)	73,3

(Říjen 1996, n = 1 067)

Tabulka především poukazuje na výrazně vyšší oblibu veřejnoprávních stanic mezi starší generací; dosáhly u ní vesměs zřetelně lepšího hodnocení než stanice komerční. Dá se dokonce tvrdit, že závislost jednotlivých stanic na věku posluchačů naprosto jednoznačně veřejnoprávní a komerční stanice rozlišovala; u prvních z nich obliba s rostoucím věkem respondentů bez výjimek vzrůstala, u druhých naopak klesala.

Zcela rigorózně pak toto zjištění platilo pro více než desítku regionálních komerčních stanic, působících v severomoravském regionu. Jestliže z čela žebříčků obliby nejmladších posluchačů v některých oblastech své slyšitelnosti tyto stanice celostátní veřejnoprávní kanály zcela vytlačily (na Ostravsku, Karvinsku a Novojičínsku např. *Radio Orion*, na Opavsku *Radio Helax*, na Vsetínsku *Radio Apollo* atd.), pak jejich odezva u nejstarších respondentů byla naopak minimální a vesměs se pohybovala pod hranicí jakékoli statistické spolehlivosti. Proudý moderní diskotékové hudby, neformální vysoce flexibilní formy bezprostředního styku s posluchači, mělkost mluveného slova i vyloučení pořadů předem natáčených – to vše jako podstatná charakteristika komerčního rozhlasového vysílání se jevilo pro staršího posluchače spíše odpudivé než přitažlivé.⁶

Na závěr této části našeho dotazníku jsme respondentům položili tuto otázku: *Denní tisk, rozhlas a televize jsou dnes sdělovací prostředky, které sleduje každý nebo skoro každý člověk. Když se tak nad nimi zamyslíte – který z nich je pro vás nejdůležitější a bez kterého byste se obešli?.* Televizi dalo v celém našem souboru na první místo 55 % dotazovaných, denní tisk 27 % a rozhlas 18 %; stejný žebříček důležitosti vyplynul také z výpočtu průměrných umístění (televize 1,5, denní tisk 2,0 a rozhlas 2,2). Zatímco pod-soubor seniorů odpovídal v celkovém průměru, byli to tentokrát nejmladší respondenti, kteří se od ostatních významně lišili: rozhlas v žebříčku posunuli na druhé místo a denní tisk až na místo třetí.

5.

Občas ovšem zapomínáme, že přinejmenším tradičně patří mezi hromadné sdělovací prostředky také film. Jakkoliv problematika jeho sledování je od problematiky sledovanosti denního tisku, televize a rozhlasu značně odlišná, pokusili jsme se ve svém výzkumu dotknout i této oblasti. Byla pro nás zajímavá už proto, že senioři se ve svém vztahu k ní projevovali do značné míry jinak než ve vztahu k ostatním médiím.

⁶) Velmi aktuálně se dnes s tímto problémem potýkají zejména regionální studia Českého rozhlasu.

Jestliže jsme na začátku tohoto příspěvku tvrdili, že nejstarší generace je až na výjimky nejvděčnějším konzumentem hromadných sdělovacích prostředků, pak návštěvy biografů představují právě onu výjimku. Trend neustálého poklesu návštěvníků biografů u nás je všeobecně znám; zatímco v době největšího boomu, tedy v roce 1957, každý obyvatel naší republiky zasedl v hledišti kina zhruba patnáctkrát ročně, podle údajů našeho výzkumu z podzimu 1996 činil průměrný počet ročních návštěv 3,6 na každého severomoravana, přičemž do kategorie úplných „nediváků“ patřilo jen 9 % příslušníků věkové kohorty 15-19letých respondentů, ale zato plných 78 % respondentů starších než 60 let (při průměru 1,4 – u důchodců dokonce 1,2 – ročních návštěv na hlavu).

Právem jsme se tedy v tomto případě nezajímali v našem výzkumu o faktory motivace návštěvy kina, nýbrž naopak o subjektivně pociťované zábrany vyšší návštěvnosti. Srovnání odpovědí celého souboru a odpovědí seniorů dopadlo takto:

Tabulka 5. Zábrany v častější návštěvě biografů u severomoravských respondentů

	celý soubor			seniori		
	<i>především</i>		<i>vůbec ne</i>	<i>především</i>		<i>vůbec ne</i>
<i>nemám čas</i>	35,4	(1)	42,4	13,8	(6)	77,2
<i>vstupenky jsou drahé</i>	33,9	(2)	43,9	42,5	(1)	43,6
<i>film stejně uvidím</i>						
<i>později v televizi</i>	26,9	(3)	46,2	34,8	(3)	42,0
<i>bývám po práci unaven</i>	28,0	(4)	52,0	15,9	(5)	74,1
<i>nejsem spokojen</i>						
<i>s nabídkou filmů</i>	26,3	(5)	50,6	35,1	(2)	55,8
<i>nemám s kým jít a sám nechci</i>	11,9	(6)	75,5	26,7	(4)	63,1
<i>nemá nám kdo hlídat děti</i>	6,2	(7)	86,9	0,5	(7)	98,4

(Říjen 1996, n = 1 067)

Údaje v tabulce jsou opět výmluvné; hlavními faktory nezájmu o návštěvu biografů se pro seniory ukázaly ceny vstupenek a nespokojenost s nabízeným repertoárem. Stálo při tom za zmínku, že pro kategorii studentů a učňů, stejně ekonomicky nečinných jako důchodci, byla vysoká cena vstupenek do biografů zábranou mnohem méně významnou. Podle dodatečných tzv. „otevřených“ odpovědí jsme si pak uvědomili, že zejména důchodci postrádali mezi nabízenými možnostmi i motiv přílišné vzdálenosti biografu od bydliště, případně dopravní či bezpečnostní problémy s jeho návštěvou spojené.

6.

Jakkoliv prezentované výsledky mají výrazně popisný charakter, přece jen ve svém souhrnu dovolují pochopit podstatné sociální rysy kohorty seniorů coby konzumentů masových médií. Ze sociologického hlediska na většinu z nich působí – částečně protichůdně – několik faktorů: Vyšší fyzický věk je vede spíše k vyhledávání hodnot tradičních a osvědčených; naopak nižší stupeň průměrného vzdělání jim brání v požadavcích kvalitativně náročnějších. Bohatá životní zkušenost z nich činí respondenty spíše konzervativní, ale jejich současná ekonomická situace je tlačí do jisté míry k levicovějším postojům. Velkou část této věkové kohorty zasáhly nové tržní společenské podmínky svým způsobem pozdě; její příslušníci se většinou už nemohou aktivně podílet na jejich výhodách a nezbyvá jim ani čas přizpůsobit se změnám. Problémy obecně spojené s jakoukoli smě-

nou generací jsou proto u nich znásobeny; určitá životní moudrost a vyrovnanost, odedávna se stářím spojovaná, dostala u nich podstatné trhliny v podobě zvýšené nejistoty.

Všechno to platí i pro jejich očekávání, spojená s hromadnými sdělovacími prostředky. Byli v nich zvyklí hledat právě jistotu; sdělení veřejných médií v jejich minulosti dávalo jasný a jednotný signál o tom, co ve společnosti vnějškově platí (byť s tím jedinec vnitřně nemusel souhlasit). Dnešní bohatost a zejména pestrost nabízených stanovisek, ale i úrovně, forem a vkusů sdělování je mnohdy spíše mate, než obohacuje; proti náhle podstatně otevřenějšímu „velkému“ světu mají proto sklon uchýlovat se do ulity důvěrněji známějších regionů a lokalit. Trpí zvýšenou sociální osamělostí, ale jsou zároveň méně tolerantní a méně přístupní i věcným argumentům: při poslechu zejména dnešních rozhlasových besed s „živými“ telefonickými vstupy (ale např. i při analýze rubriky *Dopisy čtenářů* v denním tisku) se o tom můžeme nesčetněkrát přesvědčit.

Skutečnost, že senioři jsou díky ploše svého disponibilního času nejděchnějšími mediálními konzumenty, automaticky neznámá, že jsou konzumenty nejvíce uspokojenými. Spíše je tomu naopak. Komerční sdělovací prostředky jim sice vděčí za zvýšení svých celkových ukazatelů sledovanosti, ale jinak s nimi nepočítají. Ve veřejných médiích vyvolává seniorské publikum spíše rozpaky; pořady či články pro ně speciálně určené mu mnohdy ještě víc připomínají jeho nemoci, těžkosti a sociální izolovanost, než by je jich zbavovaly. A zvýšené směřování dříve narozených k informacím z vlastní lokality či regionu paradoxně naráží na další generační bariéru; mladší a méně zkušený novinář, který v regionálních redakcích převládá, má obvykle spíše ambice oslovit celou zeměkouli než svého postaršího souseda.

Zdá se tak, že senioři jako čtenáři, posluchači a diváci hromadných sdělovacích prostředků zůstávají do značné míry problémem i pro média samotná.

PAVEL PÁCL *byl dlouholetým vedoucím Laboratoře sociologického výzkumu při Filozofické fakultě Masarykovy univerzity (dříve Univerzity J. E. Purkyně) v Brně, dnes přednáší sociologii na Filozofické fakultě Ostravské univerzity. Zabývá se především sociologií volného času a hromadných sdělovacích prostředků. Publikoval mj. monografie Ke kořenům evropského myšlení o volném čase (1992) a Tři etapy sociologického výzkumu hromadných sdělovacích prostředků (1995).*

Literatura

- Jakubowicz, K. 1994. „Changing perspectives on social communication in Central and Eastern Europe.“ *Media, Culture, Society* 16: 271-292.
- Pácl, P. 1998. „Hromadné sdělovací prostředky v regionu.“ *Spisy FF OU*, č. 108. Ostrava: FF OU.
- Pácl, P. a kol. 1994. *Divák televize na Moravě a ve Slezsku*. Výzkumná zpráva Marketingové laboratoře Ostrava.

Proč je moderní smrt tabu?

MARIE PŘIDALOVÁ**

Fakulta sociálních věd Masarykovy univerzity, Brno

Why is Death Taboo in Modern Times?

Abstract: Some authors in social sciences perceive death in modern society as a taboo. Others assert that the taboo does not represent a public but a private concern. The author of this article deals with the main features of modernity contributing to the negative attitude towards death. She tries to prove that the fear of death is formed by social and historical background.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 3: 347-361)

Úvod

Smrt a způsob, jakým s ní moderní společnost zachází, se v souvislosti s faktem stárnutí populace stávají naléhavým problémem. Na základě polemiky autorů, kteří se problematikou smrti a umírání zabývají, se pokusím odpovědět na otázku, do jaké míry je strach ze smrti a její tabuizace záležitostí individuálního osudu a do jaké míry je mohou ovlivnit společensko-historické a kulturní podmínky.

1. Smrt jako téma společenských věd

V moderních společenských vědách můžeme sledovat novou vlnu zájmu o problémy smrti a umírání od počátku 60. let 20. století. Během rozsáhlé akademické diskuse se vytvořily dvě skupiny autorů. Do první skupiny můžeme zařadit jména P. Arièse, G. Gorrera, E. Kübler-Rossovové nebo N. Eliase. Upozorňují na fakt, že moderní společnost se vyznačuje chorobným strachem ze smrti. Není schopna o ní uvažovat racionálně, ověřuje ji nepřijemnými až hrůznými představami, a proto o ní raději neuvažuje vůbec a vytěšňuje ji na nejzazší okraj svého zájmu. Nedokáže jí čelit, a tak se stává umírání v moderní společnosti traumatem jak pro umírajícího, tak pro jeho nejbližší okolí. Smrt je podle těchto autorů v moderní společnosti tabu.

Ariès podrobně popisuje historický vývoj postoje ke smrti a rituálů s ní spojených. Na základě jeho srovnání je jasně viditelný rozdíl mezi praktikami společností tradičních a praktikami prováděnými dnes. Ve své práci dokládá, že lidé byli během celého středověku až do doby romantismu se smrtí smířeni, brali ji jako přirozenou součást života, na kterou reagovali společně vžitými rituály. Oproti tomu moderní společnost považuje smrt za něco negativního. Vnímá ji jako překvapivé narušení všeho, co předcházelo. Společnost smrt vytlačuje a tváří se, že život jde dál, jako by se nic nestalo – smrt jednotlivce nijak neohrožuje kontinuitu společnosti [Ariès 1981].

*) Tato stať je zkrácenou verzí diplomové práce *Postoje ke smrti a jejich proměny ze sociologického hlediska*, kterou autorka obhájila na Fakultě sociálních věd Masarykovy univerzity v Brně v únoru 1998.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Marie Přidalová, Ibsenova 4, 638 00 Brno, e-mail pridalov@phil.muni.cz

Gorer zaměřil svou pozornost na pohřební rituály a na základě svých výzkumů ukázal, že moderní lidé pohřby nenavštěvují příliš často, děti jsou z účasti na nich vyřazeny úplně, kremace dostává přednost před klasickým pohřbem těla do země a rituál truchlení je v moderním prostředí něčím nepřijatelným a vyvolávajícím rozpaky. Tuto situaci označil jako *pornografii smrti*. Zatímco v uplynulých dvou stoletích bylo krajně nevhodné mluvit o pohlavním styku a porodu, smrt nebyla žádnou záhadou a nebylo ničím zvláštním ji probírat. Ve 20. století se pruderie změnila, a zatímco sex se stává velmi přijatelným tématem k diskusi, smrt je naopak považována za něco nepřístojného. Smrt považuje Gorer za pornografii proto, že se stala něčím odporným, o čem by se nikdy nemělo mluvit otevřeně [Gorer 1967 in Corr 1979, Ariès 1981].

Kübler-Rossová je označována jako průkopnice hnutí za humanizaci smrti. O tabuizované smrti nejen mluvila, ale začala proti praktikám s ní spojeným bojovat. Jako lékařka pozoruje a popisuje tabu smrti v moderní společnosti na komunikaci s pacientem trpícím terminální chorobou a na péči o takového pacienta. Lékaři pečující o pacienta s terminální chorobou nejsou schopni překonat svůj vlastní strach ze smrti a vyhýbají se otevřenému rozhovoru s pacientem. S pocitem, že by mu sebrali veškerou naději sdělením nepříjemné diagnózy, že by tuto zprávu pacient neunesl a že by jeho reakce uškodila všem přítomným, se raději utíkají k uhýbajícím větám, pokud od pacienta neutíkají úplně [Kübler-Ross 1978, 1992, 1995].

Elias se zaměřuje na fakt, že v civilizované společnosti člověk umírá sám, opuštěný. Moderní lidé se stydí vyjádřit své pocity před umírající osobou, protože jsou zvyklí na emocionální rezervovanost a zdrženlivost. Rozpaky a neschopnost navázat citově vřelou a upřímnou komunikaci s někým, kdo umírá, jsou výrazem celkového civilizačního tabu zaměřeného proti vyjadřování spontánních pocitů. Civilizační proces (který Elias podrobně rozebral a popsal) zkultivoval naše chování, naučil nás ovládat vášně a nejednat afektivně. Na druhé straně nás zbavil bezprostřednosti, se kterou malé dítě reaguje na silný zážitek, radostný i žalostný [Elias 1986 in Šubrt 1996].

Druhá skupina autorů názor, že moderní společnost jako *celek* smrt popírá a vyhýbá se jí, nesdílí. Mezi tyto autory můžeme zařadit T. Waltera, R. Blaunera nebo R. G. Dumonta a D. C. Fosse. Podle nich není třeba vidět tabuizaci smrti a umírání v moderní společnosti tak tragicky a univerzálně.

Tito autoři především tvrdí, že *tabuizace smrti je determinována sociálně a geograficky*. Není to tedy celá společnost, kdo se smrti vyhýbá, ale spíše skupiny s určitými charakteristikami. Podle výsledků psychologických měření strachu ze smrti, ze kterého vyplývá chování tváří v tvář smrti, mají staří lidé menší strach ze smrti než dospělí v mladším a středním věku, ženy se bojí smrti více než muži, věřící vykazují nižší strach ze smrti než lidé nevěřící, černoši se bojí smrti více než běloši, ovdovělí nebo osamělí se více bojí umírat než ti, kteří žijí s rodinou; obdobně 50 % starých lidí, kteří žijí v domovech důchodců nebo v pečovatelských domech, má velký strach ze smrti, zatímco stejně velký strach zakouší jen 16 % těch starých lidí, kteří žijí v domácím prostředí. Jedinci, kteří vykazují vyšší stupeň seberealizace a cítí, že mají vysokou kontrolu nad svým životem, se bojí smrti méně než jejich protějšky. To souvisí se vzděláním – lidé s vyšším vzděláním (kteří budou mít pravděpodobně vyšší pocit seberealizace a kontroly) jsou méně úzkostní než lidé se vzděláním nižším [DeSpelder a Strickland 1992, Wass 1979].

Druhá námitka proti tvrzení, že smrt je v moderní společnosti tabu, je spojena s *věkovou strukturou moderních společností* a byla zformulována Blaunerem [Blauner 1966

in Walter 1995]. Ten mluví o tom, že moderní smrt není *zakázaná* (forbidden), jak o ní hovoří Ariès [1981], ale *skrytá* (hidden) mezi starým obyvatelstvem. Dříve lidé umírali v nejlepších letech a zanechávali po sobě obrovskou sociální, ekonomickou a psychologickou trhlinu především v rodinách, které byly na zemřelých ve všech těchto ohledech závislé. Za těchto okolností byly rituály u lůžka umírajícího, stejně jako pohřební a truchlicí rituály velmi významné a důležité, protože pomáhaly pozůstalým vyrovnat se se smrtí, s utrpenou ztrátou a s nutností restrukturovat rodinné role a vztahy. V moderním světě naopak většina lidí umírá ve vysokém věku. Děti těchto umírajících jsou již dospělé, samy si vydělávají a jsou na svých rodičích nezávislé, své citové uspokojení čerpají z vlastního rodičovství, z radosti nad vlastními dětmi. Když babička nebo dědeček zemře, je to smutné, končí tím určité období života, ale jejich smrt nevyvolává takovou propast jako dříve. Dlouho předtím, než zemřeli, byla vyplněna. Blauner tvrdí, že dnes postrádáme naše zemřelé daleko méně než pozůstalí v dřívějších dobách. Proto jsme eliminovali veškeré rituály spojené se smrtí na minimum. Smrt v moderní společnosti není tabu. Není to prostě jen žádná velká záležitost.

Tato úvaha je jistě logická. Blauner však vynechává úmrtí, která jsou považována za nepřiměřená. Právě v situacích, kdy lidé umírají předčasně, a ne až v „předurčeném“ věku, nastává problém, jak se smrtí zacházet. Navíc inferiorní status smrti starých lidí nelze považovat za důkaz toho, že smrt v moderní společnosti není tabu. Ukazuje naopak, že toto tabu začíná daleko dříve, a to se stářím člověka. Staří lidé mají v současné společnosti velmi špatné postavení a jejich neoplakávaná smrt je toho důsledkem.

Třetí argument, snažící se ochránit moderní společnost před nálepkou „smrt popírající“, lze nazvat *teorií limitovaného tabu*. Říká, že smrt netabuizuje společnost jako taková, ale spíše dvě profesní odvětví, která s ní nejčastěji přijdou do styku. Jsou to zdravotnictví a média [Walter 1995].

Poslední obhajobou moderní doby, kterou zde chci uvést, je námitka, že strach ze smrti a její popírání není charakteristikou moderní společnosti, ale charakteristikou všeobecně lidskou. Strach ze smrti je lidskému jedinci přirozený a celý rozvoj jeho osobnosti je procesem potlačujícím tento strach a vědomí konečnosti. Všechny společnosti jsou založené na tom, že popírají smrt. Je to pro ně základní nutnost, aby mohly vůbec existovat [Becker 1973, Dumont a Foss 1972]. Moderní společnost se vyrovnává se smrtí docela dobře důrazem na mládí, výchovu a rozvoj, tedy jakousi neustálou regenerací. Není to ona, kdo smrt popírá, ale jednotlivci, její členové: tabuizace smrti není záležitostí veřejného prostoru, ale prostoru soukromého.

2. Příčiny tabuizace smrti

Moderní společnost se svým strachem ze smrti není zářivou výjimkou v historii lidstva. Lidé se bojí smrti od chvíle, kdy si uvědomí její univerzálnost a definitivnost. Ve vnímání smrti lze pozorovat podobnost mezi vývojem v předlitterárních společnostech a vývojem u dítěte. U obou můžeme ze začátku najít víru, že smrt způsobuje vnější nepřátelská síla, nikoliv biologická předurčenost. Na dalším stupni vývoje je shodné vnímání smrti jako situace, která se dá vrátit zpět a mrtvý člověk může za jistých okolností znovu ožít. Ve chvíli, kdy dítě mezi 11. a 13. rokem života i člen primitivní společnosti dospějí k poznání, že smrt čeká na každého a že je nezvratná, otevírá se prostor pro úzkost nad pomíjivostí lidského života a jeho konečností [Choron 1963, DeSpelder a Strickland 1992].

Berger s Luckmanem považují smrt za závažnou „marginální situaci“, která obecně představuje největší hrozbu realitě každodenního života ve všech společnostech. Je možným zdrojem anomie. Každá společnost proto stojí před úkolem legitimizovat smrt a vřadit ji tak do svého symbolického univerza [Berger a Luckmann 1966]. Ti, kteří pochybují o univerzální platnosti teze obviňující moderní společnost z tabuizace a přehnaného strachu ze smrti, mají pravdu, že lidé se smrti báli odjakživa. Moderní lidé nejsou jedinými, kteří se smrti snaží vzdorovat. Domnívám se však, že jsou to opravdu společenské podmínky, které dávají lidskému strachu ze smrti konkrétní podobu. Do jaké míry se strach ze smrti rozvine, potlačí nebo překoná, záleží na sociálním prostředí, a to jak na úrovni celé společnosti, určené jistými historickými parametry, tak v prostředí menších sociálních skupin. Tradiční člověk neměl mnoho prostředků, kterými by mohl smrti vzdorovat. Moderní člověk má pro boj se smrtí úplně jiné podmínky. Smrt nebyla nikdy veselou událostí. Zatímco tradiční lidé se s její nevyhnutelností museli smířit (či rezignovat) a jednat tak, jak dané prostředí dovoľovalo, moderní lidé se snaží smrti utéct, protože jí často utéci lze.

Řada zdokonalení, která moderní doba přinesla a která byla realizována s vírou v pokrok a lepší život, s sebou časem přinesla nezamýšlené důsledky, o kterých se v době zrodu neuvažovalo. O moderním strachu ze smrti můžeme také mluvit jako o nezamýšleném důsledku modernity. Řada jejích specifických rysů totiž moderní strach ze smrti podmiňuje a dává mu tvar. Podívejme se, které to jsou.

2.1. Pokrok a rozvoj

Vzestup a stále pokračující rozvoj jsou programem moderní společnosti. Do oblasti smrti a umírání zasáhl pokrok velmi výrazně rozvojem hygieny, medicíny, vědy a zdravotnictví jako instituce. Nemoci, které dříve zabíjely, jsou nyní pod kontrolou lékařů. Tyfus, neštovice, cholera, malárie, syfilis, tuberkulóza – to byly příčiny úmrtí obyvatelstva ještě v 18. a 19. století. Očkování, penicilin, rentgen, bakteriologie, diagnostika, prevence – to jsou příčiny, proč na tyto nemoci neumíráme dnes. Snížila se hrubá míra úmrtnosti. Jestliže se v roce 1855 pohybuje hrubá míra mortality v evropských zemích kolem 30 ‰ [European... 1975], ve 20. století se pohybuje kolem 10-12 ‰. Kojení, lepší výživa matek, rozvoj porodnictví a dětské očkování snížily novorozeneckou a dětskou úmrtnost, která byla až do konce 19. století velmi vysoká. Zatímco ještě ve druhé polovině 19. století byly v Evropě kraje, kde se až polovina dětí nedožila patnácti let, ve druhé polovině 20. století zemřou v Evropě 1 až 2 kojenci ze 100 živě narozených [Možný 1990]. Smrt se soustředila na stále vyšší a vyšší věkové skupiny. Střední délka života se (viděno optikou středověku) v průběhu 20. století neuvěřitelně protáhla až k 75 letům a stabilizovala se. Zemře-li někdo dříve, jeho smrt je považována za předčasnou.

Všechny tyto výdobytky pokroku jsou velmi pozitivní. Řada faktorů umožnila prodloužit život. Je zde velmi dobrá šance stihnout prožít a vykonat spoustu věcí, aniž by byl člověk zastíněn nebezpečím nevypočitatelné smrti. Všechna tato pozitiva však výrazně formovala dnešní podobu umírání.

Prvním nezamýšleným důsledkem pokroku a rozvoje, který se projevuje v moderním postoji ke smrti, je *odstranění smrti z každodenního života* a její *odsunutí za zdi nemocnice*. Díky neustálému pokroku jsme si zvykli, že většina nemocí je dnes úspěšně léčitelná. Potřebujeme k tomu ovšem lékaře, kterého najdeme nejnázve v nemocnici, kde se nám obklopen potřebnými přístroji a léky bude snažit pomoci. Pokud nám už jeho

pomoc nebude platná, zemřeme většinou za zdmi nemocnice, aniž by naši smrt viděl někdo jiný než profesionálové.

Rada studií uvádí, že 80 % zemřelých osob zemře právě v nemocnici [Benoliel 1979, Nuland 1996, Giertler 1996]. Smrt má poměrně pevně stanovené teritoriální hranice a moderní člověk může s vysokou pravděpodobností prožít celý život, aniž by kdy viděl opravdovou smrt. Stoický filosof Seneca napsal, že se člověk může zbavit strachu ze smrti tehdy, když na ni bude pořád myslet, protože jen toho, co je nám známé, se nebojíme. V moderní společnosti je smrt neviditelná, snažíme se na ni nemyslet, a proto se jí i víc bojíme. Jestliže Ariès [1981] mluví o středověké smrti jako o smrti *ochočené* (ve smyslu neškodné, domestikované), můžeme tento přívlastek v jiném smyslu použít pro smrt moderní. Je ochočená ve smyslu spoutaná, kontrolovaná. Většinou jsme ji nikdy neviděli a máme o ní určité představy. Ty nemusejí být jenom horší než realita, mohou být také slibnější, a o to větším zklamáním je pak opravdová smrt. To, co neznáme, v nás pak nutně vyvolává úzkost. Přitom nejde o onen přirozený strach ze smrti, ale o strach plynoucí z neznalosti toho, co se vlastně v okamžiku smrti děje.

Rozvoj lékařské vědy a medikalizace smrti s sebou přinesly ještě jeden důsledek, který přispívá k tabuizaci smrti. Dříve lékaři léčili především následky určité nemoci. S rozvojem spolehlivé diagnostiky bylo možno rozeznat, co nemoc způsobuje a soustředit se přímo na její příčiny. Jednak jde o samotnou prevenci, jednak o radikální zákroky jako je transplantace srdce nebo operace tumoru. Racionální rovnice „příčina → následek“, zcela běžně používaná nejen v lékařské vědě, vyvolala všeobecně sdílený pocit, že neumíráme proto, že jsme smrtelní, ale umíráme „na něco“. Něco v lidském těle selhalo, lidská smrt měla nějaký důvod. Každá individuální smrt má své příčiny, které jsou odhaleny po pitvě.

Bauman říká, že moderní člověk pochopil, že boj se smrtí samotnou je zbytečný a nesmyslný. Velmi hmatatelný smysl však má boj s *příčinami* smrti. Strach ze smrti může být rozčleněn na strach z jednotlivých „horůrků“, které smrt způsobují a které se poměrně dobře daří racionálně podchytit. Smrt sice nemůžeme popřít, ale můžeme se jí snažit oddálit, vyhnout se jí či jí vzdorovat. Nezmůžeme mnoho se smrtelností jako takovou, ale můžeme předejít infarktu nebo rakovině plic. Mohu přestat jíst vejce, která obsahují cholesterol, který mi ucpává věnitě tepny, což způsobuje infarkt. Mohu skoncovat s kouřením, protože nikotin mi znečišťuje plice a způsobuje rakovinu. Mohu cvičit a shodit nadbytečná kila, aby... Příčina a následek jsou zde velmi zřetelně propojeny.

Při všech těchto aktivitách už podle Baumana nezbyvá čas uvědomit si, že projevená efektivita jednotlivých kroků ve svém celku nezabrání tomu, že jednou bude muset sebezdravější člověk umřít. Tím, že se člověk snaží natáhnout *kapacitu života*, zapomíná, že časové *rozpětí života* natáhnout nelze [Bauman 1992].

Neustálý pokrok v lékařské vědě nám tuto životní strategii umožňuje tím, že svými výzkumy se stále přesnějšími a lepšími nástroji zjišťuje příčiny našich neduhů a způsoby, jak se jim vyhnout.¹ Navíc je tato strategie prevence zcela legitimní a dokonce žádoucí z hlediska snižování nákladů na zdravotnictví, které všude na světě překračují rozpočet.

¹) Americký časopis *Time* a potažmo i český týdeník *Týden* uvádějí pravidelnou rubriku „Dobré a špatné zprávy o zdraví“. Jsou to malé zprávičky o nových objevech, které přinášejí nové poznatky o tom, jak lze či nelze změnit zdravotní stav od chřipky až po neplodnost. Jsou velmi přesným

Vraťme se zpět k faktu, že obyčejná smrt je v moderní společnosti neviditelná. Řekli jsme si, že díky pokroku převzali nemoc a smrt do svých rukou lékaři, a tudíž je smrt skrytá za branami nemocnice a moderní člověk nevidí umírat své blízké tak často jako člověk tradiční (pokud je vidí umírat vůbec). Přesto za svůj život uvidí moderní člověk smrt naprosto cizích osob nespočetně vícekrát, než ji kdy viděl člověk tradiční. Uvidí ji v televizi, v kině a při hraní počítačových her.

Tak jako lékařská věda a její neslábnoucí schopnost hledat příčiny nemoci a následnou léčbu vyvolávají pocit, že téměř všechny těžké nemoci jsou léčitelné (že se tedy umírá na příčinu), podobný obraz *vyhnutelnosti* smrti přinášejí média. Přelétáme-li jenom zběžně každodenní zpravodajství (ať už v psané či obrazové formě), smrt, o které se píše, byla způsobena nějakou *vnější příčinou* – nehoda na silnici či pád letadla, násilné vraždy, přírodní katastrofy. Všem těmto příčinám šlo do jisté míry zabránit. Ale budiž. Svět je nakonec takový a média o něm přinášejí více či méně zkreslený obraz. Obraz smrti je však devalvován především tam, kde je smrt součástí zábavy.

Americké studie uvádějí, že mladý člověk ve Spojených státech uvidí na televizní obrazovce do svých 21 let něco mezi 13 000-18 000 případy smrti [DeSpelder a Strickland 1992]. Ačkoliv je to velmi vysoké číslo, které by mohlo znamenat, že před dítětem moderní společnosti není smrt skrývána, málokdy je smrt ve filmu zobrazena v její skutečné podobě.

Smrt jako součást zábavy má téměř vždy nějaký důvod – lidé ve filmech umírají proto, že byli zabiti, a byli zabiti, protože byli v nesprávnou dobu na nesprávném místě nebo proto, že byli „zlými“ postavami v ději, nebo podlehlí nemoci, anebo nemoci málo vzdorovali. Každé z těchto příčin smrti je do jisté míry možné *se vyhnout*. Televizní či filmová prezentace smrti zobrazuje individuální smrti individuálních aktérů za individuálních podmínek v takové podobě, že lze spoléhat na náhodnost smrti, na smůlu, na možnost obejít ji. Nemůžeme popřít, že toto schéma někdy v realitě opravdu funguje, není však univerzálním vzorem. Televizní a filmová produkce tak může snižovat práh citlivosti k faktu, že smrt se týká všech a i v moderní společnosti s moderním lékařstvím může přijít zcela nečekaně.

„V televizi je smrt představením; stává se dráždivem na nervy, které se používá proti všeobecné nudě z existence. (...) Smrti má být odebrán charakter pronikání metafyzična; její banalizace má odvrátit nepohodlnou otázku, která se s ní vynořuje... Smrt má být tak věčná, tak obyčejná, tak veřejná, že už v ní nezůstane nic metafyzického.“ [Ratzinger 1997: 46]

Lze namítnout, že není třeba kritizovat tuto nereálnou představu smrti a umírání, protože svět filmu a televize je transparentní fikcí, která má poskytnout únik od všedního života. Únikem je však pouze ve chvíli, kdy ji sleduje člověk s vytvořenou základnou pro vnímání určité reality. Smrt v moderní společnosti není zažitou realitou. Člověk ji zažije jednou, dvakrát, přičemž ji málokdy skutečně vidí. Ve filmovém světě se smrt téměř vždy týká těch druhých. Snižuje vážnost a hodnotu smrti, podvědomě pěstuje onu možnost *vyhnoutí se*. Každá předčasná smrt je v moderní společnosti tragická, nečekaná a překvapivá, protože vybočuje ze strategie moderního boje se smrtí – vyhýbání se příčinám.

dokladem toho, jak se indispozice lidského těla (vrcholící smrtí) dá rozložit na jednotlivé příčiny a jak pod dobrou zprávou rozumíme schopnost překonat nemoc.

Rozvoj a pokrok – hesla moderní společnosti – tedy přispívají k pocitu, že se *nás* smrt netýká. Umírají ti *druzí*, kteří neměli dost štěstí. Pokrok v medicíně implicitně vnučuje představu, že na každou nemoc se najde lék. V různých dokumentech o lidech nakažených virem HIV zaznívá z jejich úst víra, že dříve, než se u nich rozvine AIDS, najde se vakcína, která je vyvrve z náruče smrti. Smrt jiná než smrt ve vyšším věku (a i ve vyšších věkových kohortách můžeme slyšet osmdesátníka, který se podivuje nad smrtí šedesátníka) je smrtí neočekávanou a nespravedlivou.

Jestliže Charmaz říká, že fáze umírání popsané Kübler-Rossovou jsou spíše než psychologickým procesem reakcí na sociální prostředí [Charmaz 1980 in Littlewood 1993], můžeme jeho hypotézu vztáhnout na širší společnost. První fáze šoku a popření („Já ne! Není to pravda!“) je reakcí moderního člověka zvyklého na to, že umírají ti *druzí*, kteří jsou nemocní, „zlí“ nebo mají smůlu. Druhá fáze hněvu („Proč právě já?“) je výrazem údivu nad tím, že v době neustálého pokroku, kdy medicína umí bojovat téměř se vším, může být člověk „v mém věku“ ohrožen smrtí – ta přece patří starcům! Tato nečekanost smrti a představa její odvrátitelnosti je do jisté míry podmíněna právě pokrokem a rozvojem moderní společnosti. Výše jsme se zmínili o tom, že dítě a člen primitivní společnosti vnímají smrt jako vnější sílu, která nesouvisí s biologickou určeností. Moderní člověk se tomuto infantilnímu vnímání smrti přibližuje právě tím, jak se snaží bojovat proti příčinám smrti a vyhnout se jim.

Rozvoj, který na jedné straně přinesl mnoho užitečného, zároveň snížil hodnotu a význam smrti. Stále je zde otevřena možnost bojovat se smrtí a vyhnout se jí, což zároveň znehodnocuje život, protože ten (z hlediska moderního člověka) nikdy nebude dokonale vylepšen, pokud v něm bude vystupovat smrt. A přitom „Kdyby staré nebylo zralé pro smrt, nic nového by se neobjevilo, a staré by nemohlo a nepotřebovalo být vyhlazeno, kdyby novému neškodilo a nezabíralo místo.“ [Jung 1995: 244]

2.2. Racionalizace a sekularizace

Poté, co byl tradiční svět „odkouzlen“, a moderní člověk může svět kolem sebe lépe kontrolovat, předvídat určité události a popřípadě proti nim zasáhnout nebo se jim vyhnout, smrt se musí nutně jevit jako absolutní selhání rozumu. Dokáže ji sice popsat, zjistit její příčiny, do určité míry s ní bojovat, ale nikdy ji nedokáže odstranit. Naopak tím, že rozum zcela přesně popíše proces smrti, odumírání buněk a orgánů, chladnutí tělesné teploty a rozklad těla, vědecky potvrdí: Ano, smrt je opravdový konec. Potom už není nic. Po celém životě prožitém v rozumově podložených jistotách stojí moderní racionální člověk před smrtí s prázdnýma rukama, jde *nikam*.

Sekularizace patří k základním charakteristikám moderní společnosti. Věda vytlačila náboženství, aniž by poskytla v otázkách smrti a umírání vhodný ekvivalent. Malinowski říká, že smrt je nejrušivější a nejmatečnější událostí v lidském životě a představuje největší ohrožení pro schopnost kalkulovat různé události. Proto je pravděpodobně hlavním zdrojem náboženské víry [Malinowski 1967 in Walter 1993]. Jestliže moderní člověk věří v Boha daleko méně než člověk tradiční, neznamená to, že se už smrti nebojí. Spíše opak je pravdou. Ztrátou naděje a zdroje útěchy se smrt stává natolik hroživou událostí, že jsou myšlenky na ni raději odsouvány do pozadí.

Moderní racionalita do jisté míry sebrala smysl tradičním rituálům kolem smrti. Rituál přípravy na smrt a loučení pozbyl významu v nemocničním prostředí, kde se o život bojuje všemi prostředky až do samého konce. Rituál přípravy nebožtíka na pohřeb (omývání těla a oblékání do svátečních šatů), který vykonávala rodina a sousedé, vymizel

s profesionalizací pohřbů. Rituál truchlení je pro racionálního člověka v širším sociálním prostředí nepřijatelný. Odstraněním rituálů, které smrti dodávaly smysl, nebo alespoň poskytovaly útěchu, vznikl prázdný prostor, který zbavuje moderního člověka schopnosti opravdově čelit smrti vlastní a smrti druhých.

Člověk však k základní potřebě pocitu bezpečí potřebuje určité transcendentno, které by mu pomohlo najít klíč ke smrti. Jedním z velmi populárních zdrojů, ve kterých se racionální moderní člověk snaží najít smysl smrti, jsou knihy R. Moodyho. Začaly vycházet na konci 70. let. Moody na základě výpovědí klinicky zemřelých ukazuje, že smrt sama není opravdovým koncem a že posmrtný život existuje [Moody 1975].

V době, která je opřena o racionální postupy a kdy se obtížně věří něčemu vědecky neprokazatelnému, poskytl Moody prezentaci něčeho nadpozemského vědeckým způsobem. Pro mnohé může být těžké uvěřit svědectvím apoštolů z doby před dvěma tisíci lety; daleko hmatatelnější a uvěřitelnější jsou výpovědi obyčejných smrtelníků, které se navíc nezávisle na sobě shodují. Víra je jistý dar, založený na tom, že věřící už netouží po dalších důkazech, které by ji podložily. Jednoduše věří, třeba v posmrtný život. S Moodyho materiálem může v posmrtný život věřit i ateista a mít přitom pro svou víru poměrně vědecké důkazy.

Je pravděpodobné, že by Moodyho knihy nikdy nezaznamenaly takový úspěch, kdyby lidé přeživší klinickou smrt líčili své zážitky jako něco negativního. Ačkoliv můžeme práci Moodyho vnímat jako opravdový poklad v moderní době, kdy se o smrti nemluví, vytváří zároveň druhý extrém – romantizaci smrti a její oslavu jako něčeho hezkého. Taková představa smrti zlehčuje. Mnoho filozofů a literátů dospělo k poznání, že smrt je tím, co našemu životu dává smysl a rozměr právě proto, že se nám jeví jako hrozivý konec. Jen s vědomím konce jsme schopni žít každý den tak, jako by byl poslední a to mu dodává vzácnost a krásu. Podle Moodyho publikací je smrt klidnou záležitostí sama o sobě. Nemusíme se na ni připravovat, nemusíme udělat nic pro to, aby byla pěkná. Oproti jakémukoliv náboženství postrádá etický motiv, snahu prožít život tak, aby smrt měla smysl.

Tibetský myslitel S. Rinpoče říká, že to je právě druhá strana západního popření smrti – lidé si lehkovážně myslí, že smrt potká každého, že je to přirozené a bude to v pořádku. Tato teorie je hezká pouze do okamžiku, kdy člověk skutečně umírá. Postoj, že smrt je něco, co se postará samo o sebe a na čem není třeba pracovat, je pro vyznavače buddhismu stejně tak nesmyslný jako popírání smrti [Rinpoče 1996].

Oproštěním se od náboženské víry přišla moderní společnost o přesvědčení, že tento život není jediný, který máme, a že na něm nemáme lpět, neprožívat ho jako majetek, který nám bude smrtí odebrán. Příslib posmrtného života vytváří ze života pozemského pouhou součást něčeho daleko rozsáhlejšího. Proto není třeba bát se, že o něj přijdeme.

Moderní společnosti nejsou ochotny přiznat věcem, svému životu ani trvalým hodnotám, ke kterým se upínají jako ke zdroji jistoty, pomíjivosti a nestálosti. Za jisté a bezpečné považují to, co k sobě připoutávají jako majetek. Právě tento zápas o třímání a vlastnění všeho kolem sebe stupňuje bolest, kterou pociťujeme při jejich ztrátě. Pouze pokud nebudeme přisypovat důležitost *majetku*, nebudeme se bát, že ho ztratíme. Kdo nás tomu ale naučí?

2.3. Profesionalizace a specializace

Zatímco v tradiční společnosti byla domácnost místem, kde se odehrávaly veškeré činnosti potřebné k přežití (od zajištění obživy, léků, bezpečí až po profesní výchovu), moderní společnost dělí tyto činnosti mezi instituce a odborníky. S neustálým rozvojem poznatků a vylepšováním už není možné, aby jeden člověk byl schopen obsáhnout všechny vědomosti o tom kterém oboru. Bez pomoci specializovaných odborníků se obejde stále méně lidí a v moderní době tento vztah nabývá podoby závislosti, kdy se lidé řídí spíše jejich pokyny, než by přejímali zkušenosti předchozí generace. Selský rozum a obecné povědomí jsou redefinovány jako ignorantství a zaslepenost [Bauman 1992, Giddens 1991].

V oblasti smrti a umírání se tato profesionalizace a specializace projevuje velmi výrazně. Aby bylo o umírajícího co nejlépe postaráno (nebo spíše aby byl umírající vzkříšen), je svěřen do rukou lékařů, a aby bylo co nejlépe postaráno o zemřelého, je jeho tělo svěřeno profesionálním pohřebníkům. Obojí znamená distanci blízké rodiny od umírajícího a absenci rituálů, které zmírňují bolest nad ztrátou. Od profesionálů se očekává, že se o umírajícího nemocného či zemřelého co nejlépe postarají, protože právě oni jsou těmi, kteří tomu opravdu rozumějí.

Adams považuje za hlavní příčinu dnešních problémů moderní společnosti se smrtí celý proces profesionalizace a změny v managementu umírání, kdy dochází k přesunu od laické způsobilosti k specializované připravenosti. Na případu Velké Británie ukazuje, jak zákon, který zakazoval sousedskou výpomoc porodních bab při porodech a pohřebních rituálech, změnil atmosféru kolem umírajícího. Zatímco autorita neprofesionálních porodních bab byla založena na *pečující racionalitě*, vyplývající z osobní zkušenosti, praktických dovedností a z interakce s ošetřovanými, autorita profesionálních lékařů čerpala z *vědecké racionality*, která se dá měřit, uchovat a ověřovat, protože je založena na vědeckých poznatcích. V takovém způsobu práce už však nezbyvá prostor pro intuitivní řešení problémů založeném na interakci s nemocným [Adams 1993].

Právě u lékařského povolání vytváří profesionalizace velkou propast mezi klientem a odborníkem. Lékařova specializovaná znalost ho distancuje od „babských rad“ a tím někdy i od obyčejného lidského přístupu.² Na druhé straně nemá nemocný člověk jinou volbu, než se v nemoci svěřit do rukou odborníků. V souvislosti s tabuizací smrti jsou často lékaři a celý nemocniční personál obviňováni z toho, že neumějí s umírajícími pacienty zacházet, že v nemocnicích je do péče o umírajícího pacienta zapojeno příliš mnoho přístrojů a žádný cit, že neumějí pacientovi s terminální chorobou sdělit pravdu a raději mu zapírají jeho stav do poslední chvíle. Proč je v prostředí nemocnice tak těžké hovořit o smrti?

Díky expanzi znalostí v oboru medicíny na základě vědeckých poznatků se po druhé světové válce v lékařské péči zakotvil vědecký model nemoci. Výchova lékařů vychází z vědy a její aplikace. Na začátku svého studia se seznamují se složitou strukturou zdra-

²) Už v roce 1897 namaloval Pablo Picasso obraz velmi přesně zpodobňující tuto distanci vědecké a pečující racionality. Na tomto obraze je namalována žena ležící v posteli, z jejího obličeje je patrné, že je těžce nemocná. Po její pravici sedí lékař v klobouku, jednou rukou jí měří tep a ve druhé ruce svírá hodinky. Jeho pohled je upřený na vteřinovou ručičku, nikoliv na nemocnou ženu. Po ženině levici stojí řádová sestra, v náručí drží dítě (pravděpodobně dcerku nemocné) a s účastným výrazem pacientce podává hrnek možná s čajem, možná s polévkou. Tento obraz se jmenuje „Věda a milosrdenství“.

vého lidského těla, aby později navázali zkoumáním nemocí, které jsou považovány za fyzickou a biochemickou odchylku od stanovených norem a které je nutno dostupnými prostředky odstranit. Dostupných prostředků ve 20. století neustále přibývá a nemoci, na které ještě na začátku století nebyl lék, se dnes běžně léčí. Autorita lékaře jako postavy, za kterou si chodíme pro úlevu od bolesti a vyléčení nemoci, nesmírně vzrostla. Málokdo pochybuje o náročnosti jejich přípravy na povolání, kdy jsou vychováváni k tomu, aby nás léčili, bojovali s nemocí a ulevili nám. Lékaři mají v moderní společnosti jeden z nejvyšších stupňů prestiže mezi jednotlivými profesemi a prestiž je doprovázena důvěrou.

Z této koncepce lékaře vyplývá několik problémů spojených s orientací na léčbu a pocitu selhání při absenci úspěchu, což se projeví při zacházení se smrtí. Lékař má k dispozici tolik prostředků, že se na něj obracíme jako na poloboha, který má v rukou náš život. Je vnímán jako někdo, kdo nás má vyléčit, ne doprovázet v umírání.

První problém vyplývající z tohoto pohledu na lékaře můžeme označit jako problém *paternalismu*. Paternalismus je průvodním jevem téměř každého vztahu odborníka a laika. Laik se spoléhá na znalost a zkušenost odborníka a v tomto vztahu hraje roli vedeného dítěte. U vztahu lékaře a pacienta pak může nabýt opravdu velmi silné podoby už jen proto, že laik si vůbec nedokáže představit, k čemu všechna vyšetření jsou a co se za jednotlivými výsledky skrývá. Je zcela odkázán na znalost lékaře a jeho interpretaci. Lékař sám, zaštitěný pacientovou nevědomostí, pak s vírou v konání dobra pro pacienta může zadržet jistou informaci nebo předepsat léčbu, aniž by pacient přesně věděl, k čemu je. Spíše než by lékař vysvětlil proč, co a jak, se shovívavým úsměvem sdělí: „Nebojte se, všechno bude v pořádku.“ Tato forma paternalismu je do jisté míry ospravedlnitelná, vezmeme-li v úvahu množství složitých informací, které by musel lékař přijatelnou formou vysvětlovat, a množství dalších pacientů, které má v péči.

Z tohoto paternalismu pak vyplývá zamlžená konverzace mezi lékařem a pacientem, založená na tom, že lékař ví a pacient se neptá, a pokud se ptá, lékař mu odpoví tak, aby pacient nebyl na pochybách o smysluplnosti léčby. Smrt v tomto prostředí získává nádech něčeho zcela nepatřičného, co narušuje atmosféru důvěry mezi odborníkem a laikem, a vyvolává představu odborníkovy neschopnosti. Právě kvůli odbornému paternalismu je velice těžké zařadit smrt do komunikace mezi lékařem a pacientem jako něco zcela přirozeného.

Druhým problémem je poměrně striktní *rozlišení léčby a péče*. Lékařství je vnímáno jako prostředek k zabezpečení léčby („spravit to, co se pokazilo“) a ošetrovatelství jako prostředek k zabezpečení péče (pacientův celkový stav). Při profesní specializaci je lékař, orientovaný na mechanickou intervenci, oddělován od poskytování péče, která je přenechávána především sestrám a pečovatelkám.

Lékař se více soustředí na pacientovy problémy tělesné než duševní, což je zejména při jednání s nevyléčitelně nemocným pacientem velkým negativem. Péči o duševní pohodu nechává takový lékař na sestrách jako něco méně podstatného. Zdravotní sestra nebo ošetrovatelka však nemá takové pravomoci, aby mohla použít těch prostředků, které pro dobrou péči o pacienta potřebuje.

Orientace na léčbu, podmíněná znalostí přírodních věd, jejichž výsledky jsou velmi spolehlivé a jasně měřitelné, vede k nedůvěře lékařů k postupům odborníků věd sociálních, kteří své výsledky opírají mnohdy o velmi těžko definovatelné či měřitelné pojmy. Při mém rozhovoru s psychologkou a sociální pracovnící jednoho onkologického ústavu

vyšlo najevo, že existuje jakýsi nepsaný souboj mezi „somatický“ (rozuměj lékaři) a „léčitelé duše“, kteří se vzájemně obviňují z omezenosti svého pohledu, aniž by kdy navázali opravdovou spolupráci. Přitom právě spolupráce s psychologem, terapeutem či sociálním pracovníkem by mohla výrazně zlepšit komunikaci mezi lékařem a terminálním pacientem a lékařům by se tak otevřel prostor pro to zbavit se strachu z nevyléčitelných pacientů, který plyne z povahy jejich povolání. Důsledný paternalismus a léčba oddělená od péče (tzv. biomedicínský model nemoci) jsou důvodem, proč je smrt v nemocničním a lékařském prostředí tak nepříjemným tématem.

Lékař byl v předchozích odstavcích vylíčen jako silně racionální bytost, která za svou hlavní náplň považuje léčbu na základě vědeckých poznatků. Smrt považuje za nepřítel, proti kterému lze bojovat, a nepřipouští, že pacient potřebuje i jinou péči než tu o fyzické problémy provázející nemoc. Není to však celá pravda a je třeba si uvědomit, že lékaři hrají svoji sociální roli, na kterou jsou kladena jistá očekávání, a tato očekávání na ně klademe my, pacienti. Jsme tolik vyděšeni smrtí, že k nim upínáme svou naději a čekáme, že nás zachrání.

Lékaři o své sociální roli dobře vědí a samotná smrt je pro ně velmi stresujícím zážitkem. Smrt staví lékaře do schizofrenní situace, kdy je na jedné straně tím, kdo byl pověřen záchranou lidských životů a na koho jsou v tomto postavení kladena vysoká očekávání, na druhé straně cítí, že jsou chvíle, kdy je medicína bezmocná a kdy si není jistý, jak správně jednat. Nesmíme zapomenout, že to není jenom lékařova neschopnost mluvit s pacienty o smrti. Sami nemocní mnohdy pravdu slyšet nechtějí, úzkostně se drží představy všemocné medicíny, a v těchto případech je pak obtížné „pomáhat doprovázet ke konci“.

Z výše napsaného vyplývá, že rozvoj a racionalizace moderní společnosti přispěly k vysoké profesionalizaci lékařského povolání ve smyslu jeho výlučnosti. Bez patřičné přípravy laik nedokáže proniknout do jeho tajů, tudíž je odkázán na důvěru v lékaře a techniky, které k léčbě používá. Málokdo z nás jde do nemocnice umřít, většinou se tam jdeme vyléčit. Tato zodpovědnost a důvěra v lékaře stejně jako jejich vzdělávání v nich podporuje pocit, že smrt je výsledkem selhání (ne nutně selhání lékaře jako osoby, ale jako představitele oboru, který je velmi rozvinutý).³ Jejich vysoká odbornost jim zavírá možnost obyčejné lidské bezradnosti či neschopnosti. Podíváte-li se do *Odpovědi na otázku o smrti a umírání* Kübler-Rossově [1995], zjistíte, že autorka často radí lékařům, aby pacientům přiznali, že se cítí bezmocní, ačkoliv by jim rádi pomohli. Na druhé straně Buckman říká, že v praxi si mohou jen ti nejzkušenější a nejrespektovanější lékaři dovolit přiznat bezradnost, aniž by byli okamžitě odsouzeni [Buckman 1995].

Rozvinuté zdravotnictví je tedy bezesporu jedním z prvků, které ovlivňují tabuizaci smrti v moderní společnosti. Není to ovšem pouze vina zdravotnického personálu, ale také nás pacientů. Rozsáhlé možnosti medicíny bereme jako samozřejmost, aniž bychom si dokázali uvědomit jejich hranice.

³) Nic tento fakt nevystihuje tak dobře jako popis doktora Nulanda jeho prvního setkání se smrtí už v roli lékaře: „Když jsem byl teď sám v pokoji s opravdovou mrtvolou (...) uvědomil jsem si, že jsem úplně zalitý potem. Stékal mi po tváři, moje ruce a krátký bílý kabátec byly nasáklé tmavou krví, která vytekla z McCartyho hrudníku po mém dlouhém řezu. Začal jsem usedavě vzlykat, zdálo se mi, že na McCartyho křičím, aby se probudil, že do jeho ucha přímo ječím jeho jméno, a věděl jsem, že pláču ze zmarnění a lítosti nad svým i jeho selháním.“ [Nuland 1996: 25]

2.4. Pluralita a privatizace významu

Pluralita je rys typický pro postmoderní nebo pozdně moderní formu společnosti. Oproti strnulému tradičnímu světu se před současným člověkem otevírá možnost výběru mezi rozmanitými myšlenkovými systémy, světovými názory a životními styly. Existují vedle sebe více či méně pokojně a legitimně a volba leží na samotném jednotlivci.

Tato kulturní pluralita může být na jedné straně velmi osvobozující a posilující zkušeností – otevírá před člověkem mnoho příležitostí a možností při rozhodování či jednání, což v tradičním světě nešlo. Umožňuje, aby vedle sebe existovaly protichůdné a vzájemně se vyvracející názory, a je na samotném jednotlivci, který z názorů se mu jeví jako nejuvěřitelnější či nejvíce podložený důkazy a který se nejlépe bude hodit do obrazu vytvářejícího jeho identitu. Na straně druhé však pluralita podkopává vizi jistoty vědomosti, o kterou usilovali původní zakladatelé vědy, když věřili, že svou prací připravují cestu k bezpečně podložené znalosti světa přírodního a sociálního. V pestré nabídce plurality totiž neexistuje autorita, která by potvrdila definitivní platnost, neomylnost a trvalost rozmanitých životních stylů, názorů a jednání. Nemůžeme mít jistotu, že to, co platí dnes, bude platit zítra. V pozdně moderní společnosti je běžné, že se neustálou revizí zpochybňuje to, co bylo dříve považováno za dost dobré. Pod vlivem nových poznatků se může to, co bylo dosud jistotou, změnit v nepravdivý blud [Giddens 1991].

Tato skutečnost úzce souvisí s postojem ke smrti. Kulturní pluralita moderních společností umožňuje, aby vedle sebe existovaly rozdílné pohledy na smrt. I ve střední Evropě můžete být stoupencem buddhismu a věřit v převtělování duší, můžete být křesťanem a věřit ve vzkříšení, můžete být přesvědčený ateista a smrtí, po které není nic, se nemusíte zabývat, můžete věřit výzkumům R. Moodyho a existenci posmrtného života, můžete se vracet k antickým směrům a názorům na smrt. Můžete zvolit jiné formy boje za kolektivní nesmrtelnost jako jsou nacionalismus, rasismus anebo třídní konflikt. Nikdo vám v tom nebude bránit a bude záležet jen na vás, která ze zmíněných autorit je pro vás nejvěrohodnější. Ke smrti se můžeme stavět mnoha způsoby. Smrt může být vnímána jako všudypřítomná hrozba anebo jako blahodárný katalyzátor, který nás vybízí k většímu uvědomování si života a k větší tvořivosti. Smrt se může zdát potupným koncem nejlepších lidských úspěchů nebo může být vítána jako úleva od životních útrap. Smrt má mnoho významů.

Smrt má mnoho významů, a to se stává pro moderního člověka problémem. Ačkoliv mohou být osvobozující ve smyslu nabídky různých alternativ, mnohostrannost těchto významů a jednotlivých pohledů na smrt zesiluje hrůznost smrti v jejím obecném smyslu. Není autority, která by řekla, jak je to *doopravdy*, a který z přístupů je ten nejsprávnější. Čím větší diverzita přístupů ke smrti, tím obtížnější je najít *společně sdílený význam*, který by zmínil úzkost z našeho konce. V tradičních společnostech takovou monopolní autoritu na význam smrti držela církev a křesťanské náboženství. Právě se zhroucením tohoto velkovyprávění přišla společnost o sdílení významu smrti a ponechává zcela na jednotlivci, jak smrt zařadí do svého života. Dochází k privatizaci významu.

Sama moderní společnost však má způsob, jakým se se smrtí vyrovnává. Důrazem na mládí, aktivitu, rozvoj a pokrok smrt neustále překonává a není pro ni reálnou hrozbou. Bauman píše o tom, že postmoderní kultura je „neustálou generální zkouškou smrti“, kdy vše jenom dočasně zmizí a je nahrazeno novým. Nové výrobky, nové technologie, nový dům, nové místo, nová manželka, čerstvé zprávy. Ty jednoduše přicházejí a odcházejí a začínají nudit, když trvají příliš dlouho [Bauman 1995: 37]. Je to vlastně jakési

každodenní prožívání smrti ve smyslu ztráty. Ovšem právě proto, že pomíjení a konečnost nejsou definitivní, že ztráty jsou vždy *nahraditelné*, nemusejí vyvolávat existenciální úzkost. Pokrok nikdy nekončí a stále může pokračovat. Proto má moderní společnost z tohoto hlediska vyřešen problém strachu ze smrtelnosti: není smrtelná, protože je pořád co zdokonalovat a proti čemu bojovat. Tento způsob vřazení marginální situace do symbolického univerza společnosti, jak o něm mluví Berger s Luckmanem, je ale přijatelný pouze na úrovni tak abstraktního pojmu, jakým společnost je. Jednotlivcům, kteří ve společnosti žijí, však útěchu nepřináší. Jejich život se nedá obnovit, nemohou jej znovu začít.

Moderní společnosti chybí při snaze vyrovnat se se smrtí závazná (a snad i svazující) tradice, která poskytuje návod, nejen jak se v jistých situacích chovat, ale také tomuto chování udává smysl. V prostředí moderní plurality tato obecně sdílená znalost chybí a to můžeme označit za jeden ze zdrojů moderní rozpačitosti nad smrtí. Bohužel však těžko můžeme hledat způsob, jak v moderní společnosti najít a prosadit společně sdílený význam smrti. Už vůbec by toto úsilí neměl prosazovat sociolog, pro kterého by názorová pluralita a relativita v moderní společnosti měly být akceptovaným a výchozím stavem.

3. Závěr

Snažila jsem ukázat na konkrétní společenské rysy, které podmiňují způsob, jakým moderní společnost zachází se smrtí. Kloním se spíše k těm autorům, kteří říkají, že je to společnost, kdo smrt tabuizuje. Zároveň se však domnívám, že není třeba tento fakt neustále objevovat a považovat ho za něco překvapivého. Samotná povaha moderní společnosti tabuizaci umožňuje a tento jev je jakýmsi nezamýšleným důsledkem řady zdokonalení a vylepšení, která nám moderní doba přinesla.

Společnost je ve stadiu, kdy svou vlastní podstatou staví smrt v událost beze smyslu a ponechává jednotlivce, aby smrti přiřkli svůj vlastní smysl, což se jeví jako jeden z možných zdrojů moderní nejistoty před smrtí. Podíváme-li se však na jednotlivé rysy moderní společnosti, o kterých jsme si řekli, že jsou příčinami tabuizace smrti, jsou to ty, se kterými je náš běžný život velmi úzce spjat a které nemůžeme jednoduše zrušit. Pro většinu lidí by taková změna byla daleko nepříjemnější než sama úzkost z konečnosti života. Tato skutečnost je velmi důležitá. Řekneme-li totiž, že je to moderní společnost, kdo svou povahou umožňuje tabuizaci smrti, musíme mít na paměti, že jsou to samotní lidé, kdo tuto podobu moderní společnosti vytvářejí a udržují. Také oni se podílejí na reprodukci postoje ke smrti, který moderní společnost poskytuje.

Bohužel právě proto, že tabuizace smrti je velmi hluboce propojena se zásadními rysy moderní společnosti, nemůžeme předložit návod, jak změnit postoj široké veřejnosti ke smrti, aniž bychom tímto návodem neútočili přímo na podstatu oněch zásadních rysů společnosti. Představa tak hlubokých změn není nikdy populární a mnohdy je zavržena jako neplodná.

Na jiném místě se podrobně zabývám možnostmi, které by mohly vést ke zlepšení umírání a postoje ke smrti, a impulsy, které by mohly vést k jejich rozšíření [Přidalová 1998]. Jedná se především o hospicovou péči, domácí péči, záměnu biomedicínského modelu nemoci za model biopsychosociální, využívání skupinové psychoterapie u terminálně nemocných pacientů a organizaci svépomocných sdružení na pomoc pozůstalým. Ve všech těchto možnostech se skrývá snaha o nalezení hodnoty smrti, o přiznání strachu z ní, ale i o způsobu, jak se s tímto strachem vyrovnat, v nejlepším případě pak dojít ke

smíření se smrtí. Jejich význam je nepochybný. Nemůžeme se však spoléhat na masový úspěch těchto alternativních způsobů zacházení se smrtí. V pozdně moderní společnosti, jejíž nedílnou součástí jsou pluralita, relativismus a reflexivita, jsou všechny velké myšlenky jen jedny z mnoha, které máme k dispozici. Často také v jejich záplavě docela rychle zapadnou. Nemá smysl hledat světonázor přijatelný širokým masám a snažit se je přesvědčit, že musíme změnit svůj vztah ke smrti. Taková snaha by musela být vnímána jako jistá forma ideologie a brzy by byla některým sociologem odhalena její latentní funkce.

Smysl ovšem má prosazovat alternativní chování a alternativní postoje ke smrti jako instrumentální přístupné těm, kdo o ně stojí. Ačkoli jsou moderní lidé obviňováni z toho, že neumějí se smrti zacházet, z některých studií vyplývá, že ochota lidí starat se o své umírající rodinné členy není zdaleka zanedbatelná [Topinková 1995, Emingerová a Kašpárková 1996]. Proto je třeba dát příležitost těmto alternativám a dát jim prostor pro to, aby na sebe upozorňovaly. Hospicová hnutí, domácí péče, biopsychosociální pojetí nemoci, svépomocná sdružení a další budou některými považovány za podivný výstřelek, kterému se obloukem vyhnou. Pro ty, kteří cítí, že jim všeobecná atmosféra kolem smrti nevyhovuje a že by se v posledních dnech svého života nebo života svých blízkých chtěli chovat jinak, bude tato možnost úlevou.

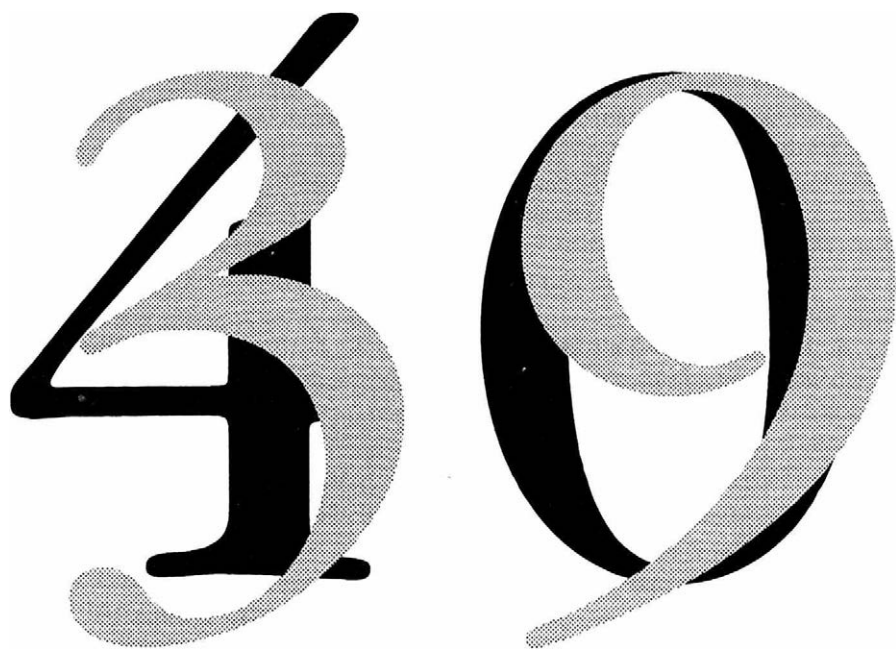
Strach ze smrti je úzce provázán s postojem k životu. Pro moderního člověka je život časovým úsekem, kdy je možno konzumovat vše, co moderní společnost nabízí. Při tomto postoji k životu nemůže být smrt ničím jiným než zlověstným přerušením. Nemůžeme čekat, že se společnost jako celek zcela vzdá svého programu pokroku, rozumnosti, odbornosti a individuality. Můžeme však podporovat hloubení tunelů do zdi popření a nezájmu.

MARIE PŘIDALOVÁ absolvovala v letošním roce Fakultu sociálních věd Masarykovy univerzity v Brně. Působí v Domě léčby bolesti s hospicem sv. Josefa v Rajhradě u Brna jako sociální pracovníce a pracovník pro vzdělávání a propagaci hospicové péče.

Literatura

- Ariès, P. 1981. *The Hour of Our Death*. New York: Vintage Books, A Division of Random House.
- Bauman, Z. 1992. „Survival as a Social Construct.“ Pp. 1-36 in *Theory, Culture & Society* vol. 9. London: SAGE Publications.
- Becker, E. 1973. *The Denial of Death*. New York: Free Press.
- Benoliel, J. Q. 1979. „Dying in an Institution.“ Pp. 137-156 in *Dying: Facing the Facts*, ed. by H. Wass. Washington: Hemisphere Publishing Corporation.
- Berger, P. L., T. Luckman 1966. *The Social Construction of Reality (A Treatise in the Sociology of Knowledge)*. New York: Anchor Books.
- Blauner, R. 1966. „Death and Social Structure.“ *Psychiatry* 29: 378-394.
- Buckman, R. 1995. „Breaking Bad News: Why Is It Still So Difficult?“ Pp. 172-179 in *Death, Dying and Bereavement*, 4th ed., ed. by D. Dickenson. London: J. Malcom, SAGE Publications.
- Corr, C. A. 1979. „Reconstruction the Changing Face of Death.“ Pp. 5-42 in *Dying: Facing the Facts*, ed. by H. Wass. Washington: Hemisphere Publishing Corporation.
- DeSpelder, L. A., A. L. Strickland 1992. *The Last Dance (Encountering Death and Dying)*, 3rd ed. Mountain View: Mayfield Publishing Company.

- Dumont, R. G., D. C. Foss 1972. *The American View of Death: Acceptance or Denial?* Cambridge, MA: Schenkman.
- Elias, N. 1986. *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Emingerová, D., M. Kašpárková 1996. „Dožít ve vlastní posteli.“ *Magazín Dnes+TV*, 28. 3. 1996: 24-28.
- European Historical Statistics 1750-1970*. 1975. London: The Macmillan Press Ltd.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity (Self and Society in the Late Modern Age)*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Giertler, R. 1996. „Přístrojová medicína a lidské umírání – dva neslučitelné protiklady?“ Pp. 101-107 in *Současná medicína a náš obraz člověka. Sborník příspěvků z 8. kongresu FEAMC*. Praha: Kolegium katolických lékařů pražské arcidiecéze.
- Gorer, G. 1967. *Death, grief and mourning*. Garden City, NY: Doubleday.
- Charmaz, K. 1980. *The Social Reality of Death*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Choron, J. 1963. *Death and Western Thought*. New York: Collier Books.
- Jung, C. G. 1995. *Člověk a duše*. Praha: Academia.
- Kübler-Ross, E. 1978. *To Live Until We Say Good-Bye*. New York: Fireside.
- Kübler-Rossová, E. 1992. *Hovory s umírajícími*. Hradec Králové: Signum unitatis.
- Kübler-Rossová, E. 1995. *Odpovědi na otázky o smrti a umírání*. Praha: EM Reflex.
- Littlewood, J. 1993. „The denial of death and rites of passage in contemporary societies.“ Pp. 69-86 in *The Sociology of Death*, ed. by D. Clark. Oxford: Blackwell Publishers/The Sociological Review.
- Malinowski, B. 1967. „The Role of Magic and Religion.“ Pp. 86-99 in *Reader in Comparative Religion*, ed. by W. Lessa and E. Vogt. Evanston: Row, Peters & Co.
- Moody, R. A. 1975. *Life after life*. Atlanta: Mockingbird.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok.
- Nuland, S. B. 1996. *Jak lidé umírají (Úvahy o závěrečné kapitole života)*. Praha: Knižní klub.
- Přidalová, M. 1998. „Postoje ke smrti a jejich proměny ze sociologického hlediska.“ Magisterská diplomová práce. Brno: Fakulta sociálních věd MU.
- Ratzinger, J. kardinál 1997. *Eschatologie – smrt a věčný život*. Brno: Barrister & Principal.
- Rinpoče, S. 1996. *Tibetská kniha o životě a smrti*. Praha: Pragma.
- Šubrt, J. 1996. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: Karolinum.
- Topinková, E. 1995. „Péče o staré v rodině.“ *Praktický lékař* 75: 366-369.
- Walter, T. 1993. „Sociologists never die: British sociology and death.“ Pp. 264-290 in *The Sociology of Death*, ed. by D. Clark. Oxford: Blackwell Publishers/The Sociological Review.
- Walter, T. 1995. „Modern Death: Taboo or Not Taboo?“ Pp. 33-44 in *Death, Dying and Bereavement*, ed. by D. Dickenson, 4th ed. London: J. Malcom, SAGE Publications.
- Wass, H. 1979. „Death and the Elderly.“ Pp. 182-203 in *Dying: Facing the Facts*, ed. by H. Wass. Washington: Hemisphere Publishing Corporation.

revue PROSTOR

společnost politika kultura umění

V novém dvojčísle naleznete úvahy, poznámky a rozhovory na téma

Duchovní život v éře lehkověrnosti

Úvodní poznámka Eduarda Martina *Umění víry* ■ ukázka z knihy Petera L. Bergera *Po stopách andělů* ■ konfrontace názorů na téma *Duchovní život v současnosti: chaos, pluralita, hledání?* ■ stať Jany Heffernanové o duchovním zrání (problém individuace) ■ úvaha Tomáše Vystrčila o překážkách na duchovní cestě ■ excerpta z *Mágova deníku* Paola Coelho ■ ukázka z knihy Rudolfa Otty *Posvátno* ■ stať Šimony Löwensteinové *Spontánní společnost* ■ úvaha Mojmíra Grygara *Zed' pohnout* ■ přednáška Ortegy y Gasety *Nebyť straníkem* ■ fejeton Víta Urbana *Trýznění ducha a pach chaosu* ■ rozhovor s básníkem Jiřím Kuběnou ■ esej Marcela Stryka *Mezi smrtí a lží* ■ divadelní zápisník Daniely Fischerové

Dvojčíslo revue PROSTOR 39-40 (198 Kč) vyjde v prosinci roku 1998 a můžete ho obdržet ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 200 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND, P.S. 141, Antala Staška 80, 140 00 Praha 4, tel./fax: (02) 61006272 nebo 61006372, případně E-mail: sendsro@mbox.vol.cz, <http://www.vol.cz/SEND>

Vydává nakladatelství PROSTOR, Jilská 1, Praha 1, tel.: (02) 24811175, e-mail: PROSTOR@ini.cz

Kvalita dat III.:

Empirické výsledky měření reliability pro vybrané míry a stupnice

JAN ŘEHÁK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

IRENA BÁRTOVÁ

JANA HAMANOVÁ

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Quality of Data III.

Empirical Results of Reliability Measurement for Selected Variables and Scales

Abstract: The 'test-retest' study for assessing reliability has been carried out for various question formats and scale lengths as well as for various substantive topics. The results selected and displayed in the paper are relevant for sociological surveys. The selection of particular items here has been motivated both by our attempt to help relevant substantive projects that have been regularly carried out, as well as by continual discussions about the likes and dislikes of researchers that are not, however, methodologically supported.

Sociologický časopis, 1998, Vol.34 (No. 3: 363-372)

Cílem statí je prezentovat výsledky metodologického experimentu retestování postojových položek a využití výsledků klasického modelu teorie měření tak, jak byl model shrnut v monografii Lord, Novick [1968] a stručně uveden také v přehledové statí Řehák [1998a]. Chceme nabídnout některé metodologické závěry o reliability položek, jejichž formát se v praxi výzkumu běžně používá a zároveň přitom také ilustrovat postupy teorie měření.

Studium kvality sociologických dat se liší podle typu otázek a přístupů – rozdílný charakter informace umožňuje i různé pohledy na kvalitu a různé metody jejího hodnocení. Měření subjektivních vlastností a postojů (v této statí pojednáváme pouze o číselných proměnných) se provádí několika způsoby a ohodnocení kvality závisí na konkrétním způsobu dotazu a typu otázky. Jsou to a) přímá otázka, b) indikační proměnné pro latentní vlastnost, c) kompozice pojmu – součtové indexy, d) model pojmu – konstrukce proměnné pomocí funkcí a operací. Zaměřujeme se zde na přímé otázky a položky baterií.

V této statí vycházíme z dat dvou akcí „Výzkum spokojenosti a hodnotových preferencí“ a „Etnocentrismus“ projektu GA ČR číslo 403/95/0964, v jehož rámci tato práce také vznikla a z řady tří výzkumů společnosti SC&C pro Českou televizi „Senátní volby 1996“, organizovaných panelovým designem.

*) Tato práce vznikla v rámci grantu GA ČR číslo 403/95/0964.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Jan Řehák, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 231, fax (02) 24 22 02 78, e-mail rehak@scac.cz

1. Reliabilita dotazu jednotlivých otázek

Studium reliability pomocí metod 'test-retest' naráží na nebezpečí změny zkoumané subjektivní vlastnosti. Proto je metoda vhodná především pro studium měření postojů, neboť jednou ze základních charakteristik postojů, na rozdíl od mínění nebo názoru, je jejich vysoká stabilita. Je také vhodná pro dotazy na objektivní informace, případně i jiné vlastnosti, jejichž neměnnost je prokázána, resp. předpokládána. V této stati vybíráme několik typů otázek, které se liší formou i různou rolí v analýze dat a stupněm neurčitosti a subjektivnosti pro respondenta.

a) subjektivní sebezařazování: dotaz na politickou pozici (sedmibodová škála)

Běžnou otázkou ve výzkumu politických postojů a veřejného mínění je sebezařazování na politické levoprávní škále. Otázka byla v experimentu MTMM95 položena dvakrát (v obou jeho částech) v listopadu a opakovaně v prosinci 1995, a byla také položena třikrát v panelu výzkumu senátních voleb: (1) den před prvním kolem senátních voleb, (2) den před druhým kolem senátních voleb a (3) tři týdny po volbách. Zjištěné korelace a tudíž odhady reliability se pohybují okolo hodnoty 0,75, a tedy 25 % variability odpovědí na politickou škálu (stupnice 1-7) je chybová variance. Z empirických měření tedy plyne, že variabilita odpovědí je ze 75 % určena skutečnou hodnotou a 25 % zbývá na nespolehlivost měření. Výsledky experimentu jsou shrnuty v tabulce 1.

Tabulka 1. Odhad reliability metodou 'test-retest' pro dotaz na levo-pravou politickou orientaci
(sedmibodová škála, 1 = extrémní levice, 7 = extrémní pravice)

A) Experiment 1: MTMM 95

	odhad	n
Soubor A	0,80	392
Soubor B	0,74	394
průměr z obou částí	0,77	

B) Experiment 2: MTMM 96

	odhady					
vlny:	1-2	1-3	2-3	průměr	n	rozpětí
soubor	0,77	0,70	0,76	0,74	603	0,06
pohlaví						
muži	0,78	0,75	0,79	0,77	306	0,03
ženy	0,75	0,65	0,72	0,71	294	0,10
vzdělání						
základní	0,71	0,81	0,81	0,78	53	0,10
bez maturity	0,78	0,72	0,74	0,75	180	0,06
maturita	0,73	0,62	0,71	0,69	270	0,11
VŠ	0,84	0,77	0,83	0,81	96	0,07

vlny:	odhady			průměr	n	rozpětí
	1-2	1-3	2-3			
<i>subjektivní sociální skupina</i>						
dolní	0,81	0,82	0,84	0,82	34	0,03
nižší střední	0,84	0,74	0,82	0,80	141	0,09
střední	0,71	0,61	0,67	0,66	258	0,11
vyšší střední	0,78	0,83	0,90	0,84	38	0,12
horní	0,63	0,87	0,71	0,74	6	0,24
odmítl rozdělení	0,80	0,68	0,78	0,75	62	0,12
neví	0,74	0,72	0,84	0,77	29	0,12
odmítl odpověď	0,89	0,82	0,87	0,86	17	0,07
<i>region</i>						
Praha	0,70	0,39	0,50	0,53	51	0,31
středočeský	0,75	0,71	0,79	0,75	77	0,07
jihočeský	0,76	0,74	0,79	0,76	59	0,05
západočeský	0,53	0,56	0,79	0,63	36	0,27
severočeský	0,85	0,79	0,81	0,82	54	0,06
východočeský	0,74	0,62	0,81	0,72	91	0,18
jihomoravský	0,76	0,81	0,72	0,76	115	0,10
severomoravský	0,88	0,79	0,82	0,83	113	0,09
<i>zaměstnání</i>						
dělník	0,78	0,74	0,78	0,77	97	0,04
zaměstnanec státní správy	0,85	0,78	0,78	0,80	69	0,08
ostatní zaměstnanec	0,75	0,64	0,74	0,71	200	0,11
rolník	0,94	1,00	0,94	0,96	6	0,06
podnikatel, živnostník	0,70	0,68	0,73	0,70	84	0,04
důchodce	0,83	0,72	0,71	0,76	45	0,12
žena v domácnosti	0,57	0,78	0,86	0,74	10	0,29
student	0,61	0,84	0,55	0,67	16	0,29
nezaměstnaný	0,88	0,84	0,94	0,88	11	0,10
ostatní	0,82	0,69	0,84	0,78	30	0,15
<i>věk</i>						
do 29 let	0,71	0,68	0,71	0,70	163	0,03
do 44 let	0,74	0,66	0,78	0,73	225	0,12
do 59 let	0,83	0,77	0,79	0,79	155	0,06
60 let a více	0,86	0,72	0,71	0,77	57	0,15

Poznámky: a) n pro jednotlivé dvojice vln u druhého experimentu se může lišit o jedno nebo dvě pozorování vzhledem k chybějícím údajům – uveden je medián počtu pozorování;
b) u experimentu 1 nebyly výpočty provedeny pro skupiny vzhledem k malému výběrovému rozsahu.

Z této tabulky je vidět, že a) spolehlivost otázky je do značné míry *invariantní* a kolísá především u malých skupin (přirozený jev pro malá *n*); b) korelace mezi časově posloupnými měřeními naznačují, že v čase nastává mírný posun, tj. že reliability a stabilita jsou časově závislé veličiny (koeficient mezi první a třetí vlnou je zpravidla menší než koeficienty sousedních vln. Spolehlivost se tedy snižuje s odstupem doby.

K odhadu reliability byl použit pro srovnání také jednoduchý model faktorové analýzy, který předpokládá, že jedna latentní (skutečná) hodnota ovlivňuje všechny tři měření stejně. Pomocí

konfirmační faktorové analýzy by bylo možné takový model (shodnost faktorových zátěží) testovat. Používáme však explorační model, aby se projevila variabilita odhadů. Reliabilita v tomto přístupu odpovídá čtverci faktorového koeficientu. Pro tři dotazy v jejich pořadí dostáváme (extrakce metodou maximalizace Cronbachova koeficientu alfa) postupně hodnoty reliabilit: 0,74, 0,82, 0,69 (průměr 0,75). Odhady modelu se pohybují v podobných intervalech jako přímé párové korelace. Model však znamená jisté a značné zjednodušení vztahu – vychází z předpokladu, že skutečná měřená hodnota je stejná při všech třech měřeních; tedy jde o předpoklad značně nereálný, který nedovoluje žádnou variabilitu skutečné hodnoty v čase (a to ani systematické posunutí ani přirozenou náhodnou změnu). Přesto zmiňujeme tento alternativní přístup pro srovnání. V souhrnném pohledu se oba přístupy vzájemně potvrzují. Rozvinutím tohoto přístupu je quasi-simplexový model [viz např. Řehák 1998b], který však pro tři opakování také nepovažujeme za reálně aplikovatelný a vhodný.

Výsledek odhadu párovými korelacemi můžeme považovat za metodologicky příznivý, jak relativně vysoké procento odhadnuté spolehlivosti, tak invariance měřícího prostředku dávají základ pro bezpečnou aplikaci této často používané otázky. Výsledek ovšem platí pouze pro sedmibodový formát škály, ve kterém zde byla otázka na politickou orientaci prověřována. Poznamenejme, že v empirických korelacích této proměnné očekáváme přibližnou redukci korelačního koeficientu s jinými proměnnými poměrem 0,866 (odmocnina z 0,75).

b) subjektivní sebezařazování: vrstvy

Z otázek subjektivně-sebezařazovacího typu byla v experimentech použita také otázka na subjektivní sebezařazení do společenské vrstvy tak, jak se používá ve výzkumech stratifikace, chudoby, trhu práce apod.; pětibodová ordinální škála dotazu na zařazení se k dolní, nižší střední, střední, vyšší střední a horní vrstvě společnosti vyhovuje více než 80 % populace; odmítnutí škály nebo neschopnost zařadit se bylo postupně ve třech dotazech: 18,9, 16,3, 15,4. Korelovanost (a tedy formální odhad spolehlivosti) dichotomií „zařadil se/nezařadil se“ je (postupně 1.-2. dotaz, 1.-3. dotaz, 2.-3. dotaz): 0,662, 0,617, 0,673 (tento odhad je však silně deflatován vzhledem k vysoké asymetrii četností dichotomických proměnných a je zde uveden pouze ilustrativně; jak známo, koeficient korelace není vhodnou mírou vztahu pro takovéto asymetrické situace).

Odhad reliability těch, kteří se do škály zařadili je vysoký (postupně 1.-2. dotaz, 1.-3. dotaz, 2.-3. dotaz): 0,883, 0,849, 0,857 a v průměru 0,86. Domníváme se, že tento výsledek je pro výzkumy sociální stratifikace velmi důležitý, neboť potvrzuje důležitost proměnné: sebezařazení je stabilní a tedy uvědomělé. Znamená také, že uvedených pět stimulů ordinální škály je významově přijímáno. Metodologická skepse, která je u proměnných obdobného typu vždy na místě, ztrácí z tohoto hlediska na relevanci: představa lidí o svém společenském zařazení je silně stabilní. V důsledku toho také očekáváme silné korelace této proměnné a to ať už v roli závislé, nebo v roli nezávislé proměnné, redukce korelací způsobená nespolehlivostí je pro tuto proměnnou maskována relativně málo (koeficient redukce je 0,927).

c) preferenční dvoupólové stupnice

Častým a výzkumníky oblíbeným formátem otázky je preferenční dotaz, porovnání dvou protilehlých vlastností, jevů, předmětů, položek nebo dotaz typu sémantického diferenciálu: respondents na dvoupólové škále vyjadřuje stupeň své preference mezi dvěma póly. Dotaz se provádí většinou s grafickou podporou předložené škály. V našem experimentu se provedený test-retest týkal baterie otázek zkoumajících, jakou představu mají lidé o

vlastnostech senátora: *Jaké vlastnosti má mít Váš senátor? Označte, čemu dáváte přednost!*. Pět položek s pětibodovou škálou reprezentovalo dvojice pólů: (1) chová se nezávisle-prosazuje zájmy své strany, (2) zkušený politik-nezávislý odborník, (3) přizpůsobivý-zásadový, (4) klade důraz na místní problémy-klade důraz na celostátní problémy, (5) prosazuje rovnost všech lidí-prosazuje svobodu pro každého jednotlivce. Baterie byla položena respondentům třikrát v rámci projektu „Senátní volby 96“ (SC&C pro ČT), a máme tedy tři koeficienty korelace, které odhadují reliabilitu. V tabulce uvádíme výsledky. Je vidět na první pohled, že z hlediska přesnosti měření jednotlivce jsou odhady reliability podstatně nižší a je otázka, zda jsou ještě pro empirickou práci přijatelné. Je tedy otázka, zda je tato forma otázky vhodná. Nízké koeficienty jsou invariantní mezi skupinami (rozsáhlou tabulku zde neuvádíme) a žádné závislosti spolehlivosti na sociálních skupinách nebyly odhaleny; pro tento formát otázky se neprosadila žádná z hypotéz typu „s vyšším vzděláním očekáváme zřetelněji formulovaný názor a zvýšenou schopnost jej vyjádřit“, které jsme při přípravě experimentu formulovali.

V tabulce 2 je vidět, že odhady pomocí faktorové analýzy jsou, stejně jako u levo-pravé škály, srovnatelné s přímými korelacemi.

Tabulka 2. Test-retest pro baterii preferenčních otázek
Jaké vlastnosti má mít Váš senátor? (pětibodová škála)

A) reliabilita odhadnutá z přímých korelací

		1.-2. dotaz	1.-3. dotaz	2.-3. dotaz	průměr	rozpětí
nezávislý	straník	0,452	0,437	0,556	0,482	0,119
politik	odborník	0,387	0,355	0,42	0,387	0,065
přizpůsobivý	zásadový	0,388	0,444	0,398	0,41	0,056
lokální	celospolečenský	0,478	0,475	0,514	0,489	0,039
rovnost	svoboda	0,482	0,459	0,613	0,518	0,154
<i>průměr</i>		0,437	0,434	0,5	0,457	0,066
<i>rozpětí</i>		0,095	0,12	0,215	0,131	0,258

B) reliabilita odhadnutá z modelu faktorové analýzy (čtverce faktorových skóre)
(extrakce metodou maximalizace Cronbachova koeficientu alfa)

		první dotaz	druhý dotaz	třetí dotaz	průměr	rozpětí
nezávislý	straník	0,425	0,486	0,637	0,516	0,212
politik	odborník	0,384	0,393	0,448	0,408	0,064
přizpůsobivý	zásadový	0,496	0,3	0,529	0,442	0,229
lokální	celospolečenský	0,503	0,464	0,555	0,507	0,091
rovnost	svoboda	0,403	0,588	0,635	0,542	0,232
<i>průměr</i>		0,442	0,446	0,561	0,483	0,119
<i>rozpětí</i>		0,119	0,288	0,189	0,134	0,337

Zdroj: Senátní volby 1996, SC&C pro Českou televizi.

Nižší než padesátiprocentní reliabilitu, tj. více než polovinu variability způsobenou vztahem respondenta a metody vyjádřeným schopností přesně a spolehlivě odpovědět považujeme již za problematické. Hodnoty kolem 0,45 jsou jistě hraniční pro to, aby otázka a její daný formát byly vůbec jednotlivě používány. Výpovědní schopnost dat je při takto nízké reliabilitě zpochybnitelná: *buď je chybná metoda, nebo respondent nemá dostateč-*

ně vykrystalizovaný názor. V každém případě se korelace takovéto proměnné redukuji koeficientem 0,78 a veškeré explorační analýzy, založené na dekompozici variability jsou proto nepřesné a neostré. Nízká reliabilita zamlžuje vztahy. Poznamenejme, že použité otázky byly koncipovány tak, aby každá z nich měla samostatnou analytickou roli, každá vlastnost má svůj samostatný význam. V praxi by bylo velmi obtížné každou z uvedených dimenzí nějakým způsobem dublovat a indikovat ji několika dotazy. Uvedené závěry platí pro každou položku v její samostatné analytické aplikaci. Nicméně i v těchto případech lze reliabilitu v analýze dat zvýšit, a to v případě, že jednotlivé položky se spojují do obecnějších faktorů a syntetických pohledů – v lineární kombinaci příbuzných a vzájemně korelovaných položek (např. při používání odhadu hodnot latentních faktorů ve faktorové analýze) se reliabilita syntetického indexu zvyšuje tím, že se spojuje vzájemně se kontrolující a doplňující informace z položek do jedné proměnné.

d) dotaz na objektivní údaje o čistém příjmu a na subjektivní hodnocení příjmu

Příjem a plat v sociologických šetřeních působí problémy, neboť respondenti vypovídají neochotně a velmi často odmítají informaci o příjmu sdělit. Informace o příjmu jsou však pro mnoho sociologických i příbuzných analýz podstatné, a to jak z důvodů odhadů výše příjmu v populaci a ve skupinách obyvatelstva, tak jako vysvětlující nebo zprostředkující proměnná v modelech sociologických teorií. Proto jsme do experimentu MTMM 95 zahrnuli tyto dotazy v několika otázkách a dotazu byl ponechán zcela přirozený průběh (nebyly používány žádné podpůrné metody, jak respondenty přesvědčit o tom, aby tuto informaci sdělili).

Uváděná výše platu (respondent měl sdělit přímou hodnotu, nikoliv zařadit svůj plat do kategorií) prokázala v části A experimentu MTMM 95 spolehlivost 0,927 a v části B 0,945, (průměr 0,936) tedy velmi vysokou (a nečekanou) hodnotu. Výsledky jsou však poznamenány tím, že jen 26 % respondentů na tuto otázku odpovědělo (v části A i v části B). Výsledek je zajímavý: ti, co odpovídají, odpovídají spolehlivě, avšak jakékoliv zobecnění výsledku není možné, protože odhad populačního průměru je vychýlený a nepoužitelný. Navíc je poměr odmítnutí tak vysoký, že lze vyslovit hypotézu (bohužel vzhledem k malým četnostem obtížně z uvedených dat testovatelnou) o tom, že vychýlení se projevuje v různých vrstvách, třídách a skupinách různě. Jelikož tato proměnná je v mnoha výzkumech kritická (ať už v roli závislé nebo nezávislé proměnné), uvedená čísla zdůrazňují velmi závažnou metodologickou úlohu – redukovat počet odmítnutí a nalézt cestu, jak odhadnout příjem tak, aby výsledky byly použitelné. Ve výzkumu MTMM 96 testování neprobíhalo, plat však sdělilo pouze 37 % a asi 50 % přímo odmítlo na otázku odpovědět. (Poznamenejme, že uvedená procenta jsou počítána z celého souboru, nikoliv z části, která má vlastní příjem). Z těchto faktů plyne, že přímý dotaz na příjem (často některými uživateli vyžadovaný) nemá výzkumný smysl a je nutné se dotazovat zařazováním do kategorií nebo vybudovat speciální metodologii přímý dotaz podporující.

Subjektivní hodnocení svého platu a své finanční situace vykazují odhady reliability standardně nad 0,60. U těchto otázek se dramatický pokles poměru odpovědí nevyskytl.

Tabulka 3. Reliabilita otázek na plat a finanční situaci

	n	Odhad reliability
škála 5 bodů adekvátnost platu	388	0,674
škála 5 bodů porovnání finanční situace s průměrnou rodinou	420	0,675
škála 9 bodů finanční situace – spokojenost	423	0,659
škála 9 bodů finanční situace – vzdálenost od ideálu	422	0,642

O něco nižší reliability devítibodových škál oproti pětibodovým u obsahově příbuzných otázek můžeme pouze konstatovat, výsledek nelze z těchto dat zobecnit. Hypotézu však podporuje také výsledek testu pro dotaz na spokojenost (viz dále).

e) otázky na spokojenost

Otázky na spokojenost mají v empirickém výzkumu vysokou frekvenci využití: používají se při studiu kvality života a také při praktických aplikacích výzkumu trhu a v personalistice. Ve výzkumu se používají různé typy škál i různé typy dotazu. Pro experiment 'test-retest' byly použity přímé otázky s devítibodovou stupnicí.

Tabulka 4. Odhad reliability metodou test-retest, devítibodová škála spokojenosti

	n	Odhad reliability
spokojenost s politickým vývojem	417	0,681
spokojenost s prací	394	0,578
spokojenost s osobním životem	422	0,607
celková spokojenost v životě	421	0,531

Časté otázky na spokojenost v různých kontextech života nevykazují tedy vysokou reliability, nespolehlivost až 47 % je pro empirické výzkumy používající tento formát dotazu nepřijemným výsledkem. Položky spokojenosti mají samostatnou analytickou roli, a proto u nich v takovém kontextu většinou nemůžeme reliability zvýšit vytvářením sumačních indexů z paralelních, resp. alespoň obsahově příbuzných položek, indikujících jeden společný latentní faktor. Sumační indexy spokojenosti mají jiný charakter, součet znamená kompozici pojmu ze složek, které nemusí být (a často také nejsou) korelované. Korelace položek v případě takto dekomponovaných pojmů nemá jen charakter obsahového překrytí, a tudíž indikační vlastnosti společné latence, ale věcnou, kontextovou, případně i kauzální interpretaci. Konstrukce položek obsahovou dekompozicí pojmu odpovídá tedy jinému účelu než zvýšení reliability opakovaným dotazováním na jednu vlastnost jejími různými indikátory (důsledky). Proto je nutno věnovat metodologii takových dotazů dále zvýšenou pozornost a hledat jiné prostředky pro dosažení vyšší spolehlivosti dat, pokud je vyžadována (jiný formát, resp. model dotazu, nepřímé otázky, indikační baterie).

2. Reliabilita škál souhlasu

Nízké reliability jednotlivých položek obsahově příbuzných baterií jsou v praxi běžné. V důsledku aplikace Brownových vzorců se používají pro měření postojoyvých vlastností syntetické součtové indexy, vytvořené jako sumy, resp. průměry stejně orientovaných položek. Položení dotazu na jednu vlastnost (postoj) v několika vzájemně se zastupujících položkách vede k tomu, že se reliability jejich součtu podstatně zvyšuje. Odhady reliability mohou sloužit jako základ aplikace Brownovy formule pro hledání dostatečné délky (po-

čtu položek) v součtovém indexu. Experimenty obsahovaly různé dotazové kombinace obsahu a formy. Zde prezentujeme položky se čtyřbodovými a pětibodovými stupnicemi, jejichž hodnoty byly pojmenovány a v pojmenovaném tvaru předloženy respondentům na kartě.

a) položky souhlasu s výroky na čtyřbodové škále

Baterie výroků na ekonomické, sociální, národnostní a politické názorové orientace zahrnovala směs různých obsahově od sebe odlišných položek. V tabulce 5 shrnujeme odhady reliabilit pro celou populaci.

Tabulka 5. Odhad reliability metodou test-retest, různé položky, čtyřbodová škála souhlasu

	n	Odhad reliability
celkový rozvoj ekonomiky	419	0,475
práva menšin i na úkor práv většiny	419	0,311
nezávislí odborníci	415	0,397
vedoucí představitelé – vždy uvádět pravdu	417	0,538
horní hranice příjmu	419	0,584
stát nepřipustí nadbytek, pokud chudoba	416	0,550
rozvoj ekonomiky versus strádání občanů	414	0,471
silní a schopní řídí	414	0,433
menšina může oponovat, ale ne protivit se většině	417	0,289
někteří jsou způsobilější – tradice a rodinný původ	411	0,485
vláda odpovídá za práva menšin	416	0,439

Reliabilita souhlasu s výroky je zde velmi nízká. Analytická práce s jednotlivými položkami je proto bezesporu velmi zpochybněna – samy o sobě by se tedy neměly v analýze používat, neboť statistická výpověď z nich je velmi neurčitá. 50 % až 60 % a více variability je chybových a hledat její vysvětlení nemá smysl – naopak je nebezpečné analýzu provádět: výsledky reflektují nahodilou strukturu dat.

b) pětibodové škály souhlasu

Tabulka 6. Odhad reliability pro souhlas s výroky o vztahu k svému národu pětibodová škála souhlasu

	n	Odhad reliability
hrdost na národní historii	421	0,618
negace českého způsobu života	418	0,442
ostatní země se mohou od Čechů učit	422	0,590
Češi mají více důvodů k hrdosti než ostatní	418	0,597

Porovnání výsledků pětibodové škály se čtyřbodovou se nabízí hypotéza o tom, že absence středového bodu čtyřbodové škály snižuje spolehlivost odpovědi a vnáší do dat zbytečnou variabilitu přechodů mezi hodnotami 2 a 3 pro osoby, které by se chtěly zařadit do středu.

Výsledky indikují výraznou preferenci pětibodové škály před čtyřbodovou.

Závěry

Reliabilita zjišťovaná na instrumentech různého formátu a pro různá substantivní témata se ukazuje jako velmi variabilní a závislá na formátu a na kontextových okolnostech. Metoda „test-retest“ odhaduje pomocí svého modelu spolehlivost, resp. nespolehlivost dat, současně však v praxi reflektuje komplexní vlastnost stability odpovědí. Ta zahrnuje reliabilitu instrumentu, pevnost/stabilitu postoje či názoru a soustředěnost respondenta, resp. rušivé vlivy při realizaci dotazu. Tyto složky nelze od sebe metodou separovat. Výsledky však (ať už v nich dominuje kterákoliv uvedená složka) v každém případě vypovídají o kvalitě dat, o jejich upotřebitelnosti pro přímé odhady i pro jejich vstup do komparačních, korelačních, regresních, strukturních, klastrových apod. analýz. Nízká variabilita jednak maskuje a zamlžuje reálné vztahy tím, že získané empirické korelace a komparační statistiky příslušné vztahy nevykazují a samozřejmě i znehodnocuje konfidenční intervaly, neboť klasické vzorce pro směrodatnou chybu dodatečnou variabilitu neobsahují. Chyba z nespolehlivosti se přičítá v analýze dat k chybě výběru.

Některé výsledky experimentu mohou u některých sociologů podpořit jistou metodologickou skepsi k empirické sociologii. Nedomníváme se však, že je to nutný závěr. Výsledky jsou především varováním proti metodologickému diletantismu a proti podceňování přípravy empirických šetření z důvodů nadměrné subjektivní přesvědčenosti o kvalitě „svých“ otázek a o tom, jak tyto otázky „dobře pracují“, poskytují-li nám výsledky, které očekáváme a které se hodí pro argumentování svých teorií. Tyto výsledky tedy by měly být spíše tlakem na zvýšení důrazu v přípravě kvalitního datového základu (byť náročné a nákladné), v žádném případě odmítnutí některých měřicích baterií a formátů otázek nemůže být použito jako argument proti empirické sociologii.

Metoda „test-retest“ byla použita pro různé formáty a délky škál i pro různé tematické okruhy. Výsledky, které byly vybrány a prezentovány v článku, považujeme za důležité pro empirickou sociologii. Výběr položek byl motivován snahou pomoci pravidelně zkoumaným tématům a projektům i nekončícími diskusemi o vhodnosti délky škál, založenými ovšem na subjektivních preferencích a argumentech jednotlivých výzkumníků. Cílem studie je ovšem přispět konkrétními výsledky pro postupnou metodologickou generalizaci.

Stručný souhrn závěrů pro praktickou práci a přípravu dotazníků:

- a) sedmibodová škála levo-pravé politické orientace vykazuje vysokou spolehlivost kolem průměru 0,77, a to s přirozenou, ale nikterak vysokou variabilitou mezi skupinami a kroky experimentu;
- b) sebezařazení na subjektivní škále sociální třídy založené na pětibodové stupnici je vysoce reliabilní (0,86) s více než 80 % odpovědí – výsledek je příspěvkem k diskusím o nespolehlivosti této proměnné; výsledek také přináší jasnou evidenci proti kritice smysluplnosti tohoto pojmu a jeho operacionalizace;
- c) velmi nízkou reliabilitu (v průměru 0,46) vykazují bipolární stupnice preferencí – zde byly aplikovány k očekávaným vlastnostem senátora;
- d) při přímém dotazu na částku osobního měsíčního příjmu (bez jakékoliv podpory jinými otázkami) byl zjištěn zajímavý fakt: pouze 27 % respondentů odpovědělo na tuto otázku – ti, co odpověděli, však poskytli informaci s velmi vysokou reliabilitou – 0,94;

e) otázky na subjektivní ohodnocení příjmu byly odpovídány bez problémů s velmi malým procentem odmítnutí; spolehlivost pětibodových stupnic je 0,67, devítibodových 0,65;

f) spolehlivost satisfakčních otázek na devítibodové stupnici byla v rozpětí od 0,53 do 0,68;

g) často užívané otázky na souhlas s výroky, které se používají pro měření postojů, byly testovány se čtyřbodovou a pětibodovou stupnicí:

4-bodová stupnice ukázala naprosto nevyhovující spolehlivost s hodnotami v rozpětí mezi 0,29 a 0,58;

5-bodová stupnice má spolehlivost vyšší, a to mezi 0,44 a 0,62;

přesto, že položky souhlasu s výroky jsou používány převážně k vytváření součtových indexů, resp. faktorových skóre, jejichž spolehlivost se značně zvyšuje s počtem položek, výsledek varuje před používáním jednotlivých otázek (resp. i „krátkých“ indexů), a to především v korelacích – takové využití vyžaduje vysoký stupeň opatrnosti (pokud se k němu vůbec rozhodneme);

výsledky jednoznačně vypovídají ve prospěch pětibodové stupnice ve srovnání se čtyřbodovou z hlediska spolehlivosti.

JAN ŘEHÁK je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, kde se zabývá metodologií a analýzou dat.

IRENA BÁRTOVÁ absolvovala Matematicko-fyzikální fakultu UK v Praze v oboru pravděpodobnost a matematická statistika. Zabývá se matematickými a matematicko-statistickými aplikacemi v hydrometeorologii, územním plánování a v sociologii. Přednáší statistiku na katedře sociologie Fakulty sociálních věd UK v Praze.

JANA HAMANOVÁ absolvovala Fakultu sociálních věd UK v Praze, obor sociologie. Pracuje v sociologické skupině SC&C, s.r.o. Praha jako vedoucí výzkumných projektů a konzultantka.

Literatura

Lord, F. M., M. R. Novick 1968. *Statistical Theories of Mental Test Scores*. Reading, MA: Addison Wesley Publ. Comp.

Řehák, J. 1998a. „Kvalita dat I. Klasický model měření reliability a jeho praktický aplikační význam.“ *Sociologický časopis* 34: 51-60.

Řehák, J. 1998b. „Kvalita dat II. Přístupy ohodnocování výzkumných instrumentů založené na modelování kovariančních struktur.“ *Sociologický časopis* 34: 195-204.

Eduard Urbánek již není mezi námi

Ačkoli jsme v posledních měsících s obavami sledovali zhoršující se zdravotní stav doc. PhDr. Eduarda Urbánka, CSc., jeho smrt, jež nastala v neděli 13. září 1998, krátce poté, co dovršil 67. rok svého života (nar. 16. 8. 1931 v Předíně na Třebíčsku), námi – jeho dlouhodobými přáteli a spolupracovníky – hluboce otřásla. Se zármutkem a bolestí jsme museli vzít na vědomí nemilosrdnou skutečnost, že se navždy ukončila životní dráha člověka, který se mimořádně zasloužil o rozvoj naší sociologie v posledních více než třiceti letech, že ho přestaneme vídat jako aktivního účastníka a diskutéra na významných sociologických shromážděních, že si už nikdy nepřečteme žádnou jeho novou knihu ani stať a hlavně, že nám budou chybět jeho rozsáhlé znalosti, díky nimž byl každý rozhovor s ním na odborné téma nesmírně obohacujícím intelektuálním zážitkem.

Podobně jako osudy většiny těch, kdož se u nás ve druhé polovině 20. století profesionálně věnovali sociologii, nepostrádal ani život doc. Urbánka různé komplikace a někdy i dramatické momenty.

E. Urbánek se nikdy netajil tím, že pochází z prosté vesnické rodiny, spíše na to byl oprávněně hrdý, neboť právě z ní si odnesl pozitivní vlastnosti, které byly známy každému, kdo s ním přišel do bližšího styku. Zejména pod vlivem matky to byla láska ke vzdělání a touha neustále rozšiřovat a obohacovat své vědomosti, pod vlivem jednoho ze strýců – truhláře, obecního kronikáře a vesnického písmáka, od něhož už v dětství obdržel truhlu knih a časopisů – pak přímo vášeň k četbě. Rodina i širší společenské prostředí, v němž vyrůstal, v něm vypěstovaly rovněž silné sociální citění.

Již během studia na obchodní akademii tíhl E. Urbánek stále více k četbě knih zabývajících se společenskou, zejména historickou problematikou. Přesto jako nelehkými životními podmínkami poučený a reálně uvažující mladík se zprvu nerozhodl pro studium, které by přímo odpovídalo tomuto zájmu, ale přihlásil se na Vysokou školu obchodní. Na ni byl přijat, ta však byla mezitím zrušena, a tak se ocitl na nově zřízené Vysoké škole politických a hospodářských věd. Ani ta ale neměla dlouhého trvání, byla reorganizována a část jejích posluchačů přešla na Filozofickou fakultu UK, kde také E. Urbánek roku 1954 své studium ukončil. Již v prvních měsících studia na VŠPHV se jeho zájem jednoznačně vyhranil, takže na FF UK končil jako absolvent oboru filozofie. Mezi jeho učitele patřily tak vynikající osobnosti, jako byli historikové J. Macek a F. Kavka a filozofové L. Svoboda, J. Popelová-Otáhalová, M. Machovec a I. Sviták. Někteří z nich se později na FF UK stali jeho kolegy a přáteli. Během studia dosahoval E. Urbánek vynikajících výsledků. To mu umožnilo, aby se ještě před absolvováním fakulty podílel na výuce nižších ročníků, což se tehdy ve výjimečných případech připouštělo.

Důležitou etapou v Urbánkově vývoji byla jeho vědecká aspirantura v letech 1954–1957 na Moskevské státní univerzitě. Setkání s drsnou realitou každodenního života v tehdejším Sovětském svazu, tak odlišnou od toho, jak byla líčena oficiální propagandou u nás, jej nutně vedlo k zamyšlení nad osudy socialismu v této vnitřně neslýchaně rozporné zemi, nad vztahem Marxovy teorie a jejího uskutečňování i nad posláním levicového intelektuála, hlásícího se k socialistickým idejím, za této situace. Všechny tyto úvahy a otázky se pro E. Urbánka staly ještě naléhavějšími v souvislosti s atmosférou a důsledky XX. sjezdu KSSS, které mohl v Moskvě bezprostředně sledovat. Zdá se, že od této doby

se datuje Urbánkův skepticismus a hluboká kritičnost k jakémukoli jednostrannému, černobílému pohledu na sociální skutečnost, a to lhostejno, zda se zaštiťuje levicovou, nebo pravicovou ideologií, hlásanými jako jediný možný pohled na svět. Často jsem od něho slyšel výrok, že ve vědě i v politice vedou k největším chybám a omylům právě jakékoli simplifikující přístupy ignorující nekonečnou složitost sociální reality.

Bylo by však omylem domnívat se, že svůj studijní pobyt v SSSR považoval z hlediska odborného růstu za zbytečný a celkově za promarněný čas. Je sice pravda, že se zde i na akademické půdě setkával mnohdy s neslýchanou ignorancí a při vyřizování studijních záležitostí s projevy neuvěřitelného byrokratismu. Některých učitelů si však velice vážil, protože to byli lidé kultivovaní s hlubokými znalostmi tematiky, kterou přednášeli, tedy nikoli sami tupí dogmatici. Co však oceňoval jako největší přínos svého pobytu, byla možnost studovat ve velmi dobře vybavené Velké moskevské knihovně, kde se seznámil mj. s díly G. Simmela, K. Mannheima, ale i Trockého. Z Moskvy si odnesl také výbornou znalost děl K. Marxe, B. Engelse i dalších představitelů marxistického myšlení, jejichž některé práce u nás v knihovnách dostupné nebyly. Tento zájem o dějiny marxismu E. Urbánka nikdy neopustil a lze o něm napsat, že v našich podmínkách patřil v této oblasti k nejlepším znalcům.

Po úspěšném obhájení kandidátské práce působil E. Urbánek jako odborný asistent na katedře filozofie FF UK. Jeho hlavní badatelský zájem se v této době soustředil na problematiku struktury a dynamiky třídní společnosti. Ta se také stala tématem jeho habilitační práce, na jejímž základě byl roku 1965 jmenován docentem filozofie.

Rok 1965 byl jedním z nejvýznamnějších mezníků v Urbánkově vědeckém a pedagogickém životě ještě z jednoho důvodu: „upsal“ se v něm sociologii, což výrazně ovlivnilo jeho osudy odborné, ale v jistém smyslu i osobní. Souviselo to samozřejmě úzce s obnovou a institucionalizací sociologie jako vědecké disciplíny a studijního oboru v naší republice. Zatímco v Brně a v Bratislavě probíhaly přípravné práce související se založením kateder sociologie poměrně velmi rychle, situace na FF UK byla složitější. Existovalo zde sice od roku 1964 při katedře filozofie oddělení sociologie, ale nikdo z jeho tří členů nebyl profesor ani docent, což založení katedry znemožňovalo. Členové oddělení se obrátili na několik možných kandidátů na funkci vedoucího katedry, ale nikdo z nich neměl chuť ani odvahu vzít na sebe břemeno budování zcela nového pracoviště prakticky z ničeho a to ještě k tomu co nejrychleji, protože s výukou bylo nutné začít od školního roku 1965/66. V situaci, která se zdála být neřešitelnou, se členové oddělení posléze obrátili na doc. Urbánka, jehož odborné zaměření bylo z mnoha hledisek sociologii blízké. Po určitém váhání se doc. Urbánek úkolu obnovit výuku sociologie ujal. Ta byla skutečně na začátku školního roku 1965/66 zahájena. K 1. 1. 1966 byla katedra sociologie oficiálně ustavena a doc. Urbánek jmenován jejím vedoucím. Tuto funkci vykonával necelých pět let a troufám si napsat, že to bylo patrně z profesionálního hlediska nejšťastnější období jeho života a zároveň i období, v němž stihl vykonat takřka neuvěřitelné množství organizační, pedagogické i vědecké práce.

Podařilo se mu na dobré úrovni personálně vybudovat pracoviště, které brzy získalo jak v rámci čs. sociologie, tak i v rámci fakulty respekt a uznání. Pod jeho vedením byly připraveny studijní plány, ve spolupráci s externisty probíhala úspěšně výuka, která měla jasnou koncepci, v níž vedle specializovaných sociologických disciplín a metod a technik sociologického výzkumu zaujímaly významné místo přednášky zaměřené na sociologickou teorii a dějiny sociologie. Katedra navázala bohaté a rozsáhlé kontakty se

zahraničními sociologickými pracovišti, zejména ve Švýcarsku, Holandsku a v západním Německu. Pod vedením doc. Urbánka se uskutečnily i výměnné studentské zájezdy do těchto zemí. Pro samého doc. Urbánka byla patrně po této stránce nejvýznamnější setkání s prof. P. L. Bergerem, která se přeměnila v jejich celoživotní přátelské vztahy. Obdivuhodná byla rychlost, s níž se v těchto letech E. Urbánek dokázal orientovat ve světové sociologické literatuře, jež u nás byla po dlouhá léta až na nepatrné výjimky nedostupná. Umožnily mu to jeho skvělé jazykové znalosti (byl schopen číst v angličtině, němčině, francouzštině, ruštině i polštině) a samozřejmě mimořádná pracovitost. V této době přeložil proslulou Bergerovu práci *Pozvání do sociologie*. Výsledkem vlastní vědecké činnosti E. Urbánka byla jeho doktorská disertace *Role, masky, charaktery*, kterou koncem 60. let předložil k obhajobě. Nelze zapomenout ani na jeho aktivní působení v Čs. sociologické společnosti, v Sociologickém časopise a ve vědecké radě FF UK.

Podobně jako to postihlo velkou část našich čelných sociologů, byla i slibně se rozvíjející Urbánkova profesionální kariéra zásadním způsobem přerušena s počátkem tzv. normalizace. Po zrušení členství v KSČ následovalo jeho odvolání z funkce vedoucího katedry, ze všech funkcí na fakultě i v sociologické obci. Doktorskou práci, která již byla třemi oponenty kladně posouzena, nesměl obhajovat. Po určitou dobu měl zákaz pedagogicky působit a posléze byl přeřazen z kategorie pedagogických do kategorie vědeckých pracovníků. Jako vyškrtnutý člen KSČ byl na tzv. nomenklaturní katedře nepřetržitě existenčně ohrožen. Zdá se mi – a nelze se tomu divit –, že tato situace zanechala na jeho psychice, postojích i chování trvalé stopy.

Jisté satisfakce se mu dostalo až se změnou režimu. Krátce po listopadu 1989 byl na návrh členů katedry jmenován jejím vedoucím a brzy poté – jak bylo tehdy zvykem – jím byl studenty i učiteli katedry zvolen. Tato funkce mu však na rozdíl od období před dvaceti lety mnoho radosti nepřinesla. Personální problémy katedry, jejichž základ byl dán dědictvím minulosti, přiváděly doc. Urbánka do velmi obtížně řešitelných situací. Byl vystaven různým, často protichůdným tlakům, a právě tyto okolnosti byly patrně jednou z příčin jeho zhoršeného zdravotního stavu, který musel být řešen hospitalizací. Nakonec byla katedra v květnu 1990 rozpuštěna, byla založena katedra nová a místa na ní byla v podzimních měsících školního roku 1990/91 obsazena konkursem, do něhož se musel přihlásit i doc. Urbánek. Jeho právo na to vést katedru bylo některými fakultními i mimo-fakultními činiteli zpochybněno a tato funkce byla nabídnuta dvěma jiným členům katedry. Po jejich odmítnutí a na základě jednomyslného přání celé katedry ji vedl i nadále, a to do roku 1991.

Úplné rehabilitace vědecko-pedagogické se však doc. Urbánek nedočkal. Přes četné sliby nebyl jmenován profesorem a ani obhajoba znovu podané a kladně posouzené doktorské disertace (tentokrát ovšem s jiným tématem) mu nebyla umožněna, a to podobně jako před dvaceti lety nikoli z důvodů odborných. V očích objektivně uvažujících kolegů a zejména v očích studentů byl však E. Urbánek díky svým vědeckým i pedagogickým kvalitám fakticky profesorem už dávno, i když se mu tohoto titulu formálně nedostalo.

Publikační činnost E. Urbánka je neobyčejně rozsáhlá. Obsahuje stovky statí, recenzí i populárních článků, řadu skript a téměř desítku knih. Zprvu byly jeho knižní publikace zaměřeny především na problematiku marxistické filozofie a sociální teorie, zejména na otázky struktury a dynamiky třídní společnosti, později, když už se věnoval hlavně sociologickým tématům, na analýzu současné světové sociologie a na problémy

životního prostředí. Sám považoval – zřejmě oprávněně – za svá hlavní díla knihu *Marxismus v konfrontaci s buržoazní koncepcí sociální role. Role, masky, charaktery* z roku 1981 a práci *Kritika fenomenologické sociologie* z roku 1989. Obě práce – přes dobou vynucené názvy – byly cenné hlavně tím, že originálně a systematicky seznamovaly naši sociologickou veřejnost s tematikou ve světové sociologii živou, frekventovanou a u nás téměř nezpracovanou.

V této souvislosti se nelze nezmínit o vztahu doc. Urbánka k dílu Karla Marxe, na něž se ve svých pracích často odvolával a jehož některé složky analyzoval a interpretoval. Předně je třeba poznamenat, že toto dílo, na rozdíl od mnoha konjunkturálních „marxistů“ starého režimu i na rozdíl od většiny jeho dnešních stejně konjunkturálních kritiků, dokonale znal. Marxe oprávněně považoval za klasika sociologického myšlení, který – jako ostatní myslitelé tohoto jména – působí některými stránkami svého díla trvale inspirativně. V opozici k simplifikátorům různého ideologického zabarvení vždy přistupoval k Marxovým názorům historicky a nezapomínal, že Marxovy konkrétní analýzy úzce souvisejí s dobou, v níž Marx žil. Zejména z práce *Role, masky, charaktery*, ale i z jiných Urbánkových studií je zřejmé, že jeho interpretace Marxových idejí byla jedním z mála možných postupů, jak i v oficiálně povolených publikacích kritizovat stávající poměry. Názor, že Marx patří k největším sociálním myslitelům v celých lidských dějinách, oportunisticky nezměnil ani po listopadu 1989.

Stručnou zmínku zaslouží i Urbánkova činnost překladatelská, jejímž výsledkem bylo několik knih přeložených z ruštiny, němčiny a angličtiny. Ne vždy však mohl doc. Urbánek v minulém režimu ze známých důvodů překládat pod svým jménem. Z hlediska vlivu a významu byl zřejmě nejdůležitější již zmíněný překlad knihy P. L. Bergera *Pozvání do sociologie*. I ten měl ale své dobově charakteristické osudy. Byl odevzdán do nakladatelství Mladá fronta v roce 1969, ale vzhledem ke změněným politickým podmínkám již nemohl vyjít. Krátce před svým rozpuštěním jej doslova na poslední chvíli stačila jako skripta na jaře 1969 vydat katedra sociologie Vojenské politické akademie v Praze, ovšem bez uvedení jména překladatele. Knižního vydání se práce dočkala až roku 1991.

Jakkoli všechny výše zmíněné aktivity E. Urbánka byly důležité a obdivuhodné, za nejcennější si dovoluji považovat jeho práci pedagogickou. Doc. Urbánek jako nejvýznamnější a vůdčí osobnost katedry sociologie na FF UK se rozhodujícím způsobem podílel na výchově a profilaci stovek studentů a desítek aspirantů, vedl a oponoval velké množství jejich diplomových i kandidátských prací. Byl učitelem oblíbeným a váženým především díky svým rozsáhlým znalostem, díky zápalu, s nímž přednášel, i díky tomu, že z něj v každém okamžiku přímo vyzařovalo jeho hluboké zaujetí oborem a ztotožnění se s ním. Neznám jiné vlastnosti pedagoga, které by mohly na studenty působit výrazněji. Mnozí z žáků doc. Urbánka dnes zaujímají významná místa ve veřejném i vědeckém životě a někteří se úspěšně uplatnili i na zahraničních vysokých školách. Při různých příležitostech jsme mohli být mnohokrát svědky, jak rádi se naši absolventi k doc. Urbánkovi hlásili a s jakou vděčností vzpomínali na jeho pedagogické působení. Bylo vždy dobře patrné, že jde o něco více než o povinnou úctu bývalých studentů ke svému učiteli. Jsem přesvědčen, že právě díky zejména tomu, čemu své studenty za čtyřicet let pedagogického působení naučil, i díky vzpomínkám, které jsou v jejich myslích s jeho osobností spjaty, nebude doc. Urbánek ještě dlouho v naší sociologii zapomenut.

Jan Sedláček

E. Tarkowska (ed.): Powroty i kontynuacje. Zygmuntowi Baumanowi w darze

Warszawa, Wydawnictwo IFiS PAN 1995, 322 s.

V brilantní přednášce k 70. narozeninám Pavla Machonina, otištěné posléze v *Sociologickém časopise* č. 2/1997, se Miloslav Petrussek zmínil i o tom, že od svých polských přátel obdržel šest knižních publikací věnovaných sedmdesátinám jiného významného současného sociologa Zygmunta Baumana. Tento fakt mu byl vedle jiných skutečností podnětem k zamyšlení nad tím, jak si svých velkých jubilanů váží sociologická obec (ale nejen ona) u nás a jak v Polsku. Nepochybuji, že mezi zmíněnými publikacemi byla i práce *Návraty a pokračování*, která je předmětem této recenze.

Jakkoli Z. Bauman překladem svých dvou knih, recenzemi na ně i rozsáhlým a mimořádně obsahově bohatým rozhovorem připraveným M. Petruskem a I. Reifovou a uveřejněným ve výše uvedeném čísle *Sociologického časopisu* znovu výrazně vstoupil do kontextu naší současné sociologie i do povědomí širší české veřejnosti, jež má o sociologickou problematiku zájem, nebo snad právě proto, že se tak stalo, chtěl bych úvodní část této recenze využít k tomu, abych se alespoň v maximální stručnosti zmínil o tom, co pro naši sociologii Baumanova osobnost i jeho publikace znamenaly už v šedesátých letech, kdy se u nás s velkým nadšením a nadějami sociologická práce v širokém měřítku obnovovala a znovu institucionalizovala. Polská sociologie v tomto procesu obnovy sehrála z několika důvodů neobyčejně významnou roli, k níž musí přihlídnout každý současný i budoucí historik české i slovenské sociologie.

Tím nejprostším důvodem byla samozřejmě jazyková a územní blízkost, která naše styky s polskými sociology maximálně usnadnila. Nejdůležitější však bylo, že v polské sociologii začal proces obnovy téměř o deset let dříve než u nás, takže v polovině šedesátých let byla už disciplínou plně institucionalizovanou a teoreticky i metodologicky značně rozvinutou. Organizační struktura jejích institucí, její postupy při zkoumání vlastní společnosti, první pokusy o rozvíjení obecné sociologické teorie i studijní programy výuky sociologie na vyso-

kých školách byly v té době pro nás cenným zdrojem inspirace a v některých případech i napodobování. Polští sociologové měli od druhé poloviny padesátých let velmi intenzivní styky se západní sociologií, zejména americkou. Znalost toho, co se v této oblasti děje, byla oproti nám nesrovnatelná. Publikace polských sociologů byly pro nás tudíž rovněž důležitým zprostředkujícím článkem k poznání světové sociologie. Nelze přehlédnout, že polská sociologie byla v této době už opět názorově i metodologicky pluralistická. Znamenalo to, že vedle marxisticky orientovaných autorů v ní působili a publikovali i sociologové navazující např. na dědictví tzv. humanistické sociologie F. Znanieckého, do určité míry se též oživil zájem o funkcionalismus B. Malinowského a ke slovu se hlásili i sociologové nastupující generace ovlivnění nejnovějšími teoretickými i metodologickými směry západní sociologie. Vzhledem k ideové atmosféře, která u nás v té době vládla a vzhledem k tomu, že velká většina těch, kteří sociologii obnovovali, byla upřímně přesvědčena, že to musí být sociologie budovaná na marxistických principech, chápaných ovšem nedogmaticky, vyvolával právě tento rys polské sociologie u zmíněné většiny rozporné reakce. Pro ty naše sociology, kteří si však už tehdy uvědomovali, že sociologie bude vždy vědou multiparadigmatickou (i když tento termín nebyl ještě rozšířen), byla pluralita polské sociologie naopak výrazným argumentem pro podporu jejich stanoviska. Pozitivně u nás působila i skutečnost, že polští sociologové hlásící se k marxismu chápali ve své převážné většině marxismus jako otevřený systém, byli kritiky dogmatismu a v tehdejší terminologii tedy nesporně „revizionisty“. Vzhledem k tomu, že zejména po roce 1956 byl polský socialismus rozhodně liberálnější než poměry u nás, mohli polští sociologové vyslovovat i psát to, co my jsme si tehdy mohli nanejvýš myslet. Všechny tyto skutečnosti vyvolávaly mezi českými a slovenskými sociology o polskou sociologii mimořádný zájem.

Jakkoli se na rozvíjení čs.-polských sociologických kontaktů podílela celá řada polských sociologů, snad nejvýznamnější role patřila právě Z. Baumanovi. Vyplynulo to z toho, že Bauman tehdy naši republiku často navštěvoval a vystupoval s referáty, přednáš-

kami i diskusními příspěvky na mnoha konferencích i seminářích, spolu s J. J. Wiatrem patřil v Československu k nejpřekládanějším polským sociologům a že byl rovněž ochoten se jako vedoucí katedry obecné sociologie na Filozofické fakultě Varšavské univerzity setkávat s čs. sociology, jichž se na studijních cestách do Polska tehdy vystřídal poměrně hodně.

První významný kontakt Z. Baumana s čs. sociology se uskutečnil na konferenci o sociální struktuře socialistické společnosti, která se konala ve dnech 1.-5. června 1964 v Hrazanech. Bauman zde hovořil o přeměnách třídní struktury v Polské lidové republice a několikrát vystoupil v diskusi, přičemž se zejména kriticky vyslovil o apriorně normativistických tendencích v přístupu ke zkoumání sociální struktury, obhajoval názor o aplikovatelnosti teorie sociální stratifikace i na zkoumání socialistické společnosti a rovněž vážně zapochyboval, zda je možné v sociologii používat pojem inteligence pro označení vnitřně tak rozrůzněné kategorie, jakou jsou vykonavatelé duševní práce. Byly to tehdy názory značně neortodoxní a nepřekvapí tudíž, že se u některých účastníků konference setkaly s kritikou.

Z dalších Baumanových nejzávažnějších aktivit u nás uvádím jeho účast na 3. společné vědecké konferenci Varšavské a Karlovy univerzity ve dnech 26.-28. dubna 1965, kde přednesl referát *Dynamika vývoje polské sociologie*, a na patrně vůbec nejvýznamnějším a rozhodně z hlediska počtu účastníků (okolo 500) největším shromáždění sociologů šedesátých let u nás, jež se pod názvem 1. celostátní porada čs. sociologů sešlo ve dnech 22.-25. 11. 1966 v Bedřichově u Špindlerova Mlýna. Bauman zde vystoupil v plenární diskusi s příspěvkem, který se týkal strukturálně funkcionalistického přístupu v sociologii, v sekci otázky vývoje sociální struktury socialistické společnosti analyzoval pojmy struktury a funkce a v diskusi u kulatého stolu k otázkám sociologické teorie zdůraznil empirickou orientaci sociologie, přičemž vyzvedl, že jedině respekt k empirii umožňuje překonání dogmatismu a spekulativnosti a že bez soustavného zřetele k empirii degeneruje vědecká práce ve všech kvalitách.

I když se dnes samozřejmě mohou některá témata, jimiž se Bauman i ostatní účastníci

zmíněných shromáždění zabývali, jevit jako pseudoproblémy, podstatné bylo, že právě Baumanovy názory překračovaly oficiálně povolené meze a razily cestu kritickému pohledu na tehdejší realitu tzv. socialistické společnosti i na některé otázky toho, co bylo nazýváno marxistickou teorií a metodologií.

Neocenitelnou roli v tehdy právě zahájené výuce sociologie i při seznamování širší veřejnosti s předmětem a funkcemi sociologie sehrály čtyři překlady Baumanových knih. Během krátké doby tři let vyšla česky jeho *Sociologie* (1965), která se okamžitě stala vyhledávanou základní učebnicí, populární práce *Sociologie pro každý den* (1. vyd. 1965, 2. vyd. 1966) a *Kariéra* (1967) a slovensky rozsáhlé *Vize lidského světa* (1967), analyzující problematiku vztahu sociologie a společnosti zejména v USA, rozebírající na díle T. Parsonse, G. Lundberga, Ch. W. Millse a A. Gramsciho čtyři odlišné typy přístupu ke zkoumání společenského života a zabývající se problematikou sociální struktury a moci.

Na základě toho, co jsem uvedl, by se mohlo zdát, že vztah čs. a polské sociologie byl nevyvážený v tom smyslu, že polští sociologové byli učitelé a my jejich žáky, že aktivita a poučení přicházely pouze z jedné strany. Nebylo to však tak úplně. Nebyla totiž náhoda, že např. právě Z. Bauman navázal tak úzké kontakty s naší sociologií a že k nám od roku 1964 tak poměrně často zajížděl. Z rozhovorů s ním i s jinými polskými sociology, které jsem měl tehdy to štěstí vést, dobře vím, že brzy vycítili, že celková atmosféra, jež se u nás vytváří, je i z hlediska dalšího rozvoje sociologie v tzv. socialistických zemích slibná a že se rychle blíží doba, kdy i naše sociologie bude mít v mezinárodním měřítku co říci. Nedávno tuto motivaci tehdejšího zájmu o čs. sociologii Bauman explicitně potvrdil, když v rozhovoru s M. Petruskem prohlásil, že hrazanská konference pro něho byla opravdovým kulturním šokem, neboť si zde uvědomil, že v Československu vzniká sociologie, která má šanci být sociologií evropskou a která bude zdárně konkurovat sociologii polské. Dobře víme, proč se tyto naděje nemohly splnit a proč i samo jméno Z. Baumana na dvě desetiletí muselo zmizet jak z oficiální sociologie československé, tak i polské. Nic to však nemění na tom, že svým

podílem na obnově čs. sociologie Bauman vstoupil do dějin této disciplíny v naší republice.

Jak je hodnoceno Baumanovo místo v dějinách polské sociologie, o tom mj. svědčí recenzovaná publikace. Již její název napovídá, že se někteří jeho žáci a spolupracovníci po celou dobu své vědecké aktivity jakoby stále navraceli k tomu, čehož základy položil Bauman v Polsku zejména v posledním období své činnosti před nucenou emigrací, a někteří příslušníci mladší a nejmladší sociologické generace to znovu objevují. Roku 1967 totiž Bauman při katedře obecné sociologie založil pracoviště antropologie lidového Polska, které se mělo zabývat široce koncipovanými výzkumy kultury soudobé polské společnosti. Znamenalo to Baumanův zřetelný přechod od tematiky sociologie politických vztahů, která ho původně nejvíce zajímala, k antropologickým teoriím kultury. Podle úvodní stati editorky sborníku probíhal tento přechod Z. Baumana i některých jeho spolupracovníků postupně: od revize marxismu přes teorii sociální změny ke zmíněným antropologickým teoriím. Výrazem této nové orientace byla kromě výzkumů kulturního života malých měst a vesnic v letech 1966-67 Baumanova poslední kniha, která v Polsku vyšla před jeho emigrací, nazvaná *Kultura a společnost* (1966).

Slovo pokračování v názvu publikace má pak zřejmě dvojí význam. Označuje jednak skutečnost, že mnozí z původních Baumanových žáků stále tematicky navazují na to, co tehdy se svým učitelem zahájili, což se také projevuje v obsahovém zaměření většiny příspěvků pamětního sborníku. Zejména ve dvou úvodních statích z pera už zmíněné E. Tarkowské a N. Kraškové je pak zdůrazněna ještě druhá myšlenka, že totiž i Bauman jakoby v celé své tvorbě pokračoval v onom původním záměru, jinak řečeno, obě tyto autorky v ní spatřují kontinuitu. Tarkowská, odvolávajíc se na některá prohlášení samotného Baumana, vidí v jeho vědecké biografii i badatelských zájmech návaznost v tom smyslu, že jeho postupné zájmy o marxismus, strukturalismus a hermeneutiku nejsou svědectvím proměnlivosti a diskontinuity, ale naopak stálosti a pokračování, neboť jde o různě zaměřené hledání odpovědí na tytéž otázky a problémy, které se

neměnně během celého Baumanova vědeckého života trvale a neustále opakují. Jedním z těchto problémů je kultura, již se Bauman zabývá nepřetržitě, i když různým způsobem, od šedesátých let. Krašková pak za jednotliví svorníci celé Baumanovy tvůrčí činnosti považuje její angažovanost.

Velká většina příspěvků sborníku je nejen důkazem zmíněné kontinuity, nejen svědectvím, jak i ti, kteří nemohli už Baumana zažít jako svého učitele, jsou jím v mnohém inspirováni, ale zároveň také dosti přesným obrazem toho, čím se dnešní polská sociologie hlavně zabývá. Kromě dvou už zmíněných studií, které tvoří úvod publikace, je v ní obsaženo dalších šestnáct statí rozdělených do dvou částí a závěru. Mezi jejich autory najdeme jména, která patří k absolutní špičce současné polské sociologie, ale i sociology, kteří na vědeckou dráhu teprve vstupují. S jistou dávkou zjednodušení lze snad příspěvky tematicky rozdělit do dvou skupin, z nichž první se převážně zabývá změnami dnešní polské společnosti, a druhá některými významnými sociologickými pojmy, jejichž většina se objevuje rovněž v Baumanových dílech zvláště z posledních let jeho vědecké činnosti. A tak v první skupině se setkáváme se srovnávací analýzou hlubokých změn charakteru mezilidských interakcí v mechanismech kolektivního života při přechodu od společnosti tzv. reálného socialismu ke společnosti tržní, s řešením otázky, zda a jak se dnes v Polsku vytváří nová střední třída, s problematikou změn sociální pozice polských intelektuálních elit, s analýzou postojů k prohlubujícím se společenským nerovnostem, s dilematy, jaká v různých oblastech sociálního života vyvolává transformace zemí střední a východní Evropy, s problematikou vztahu tolerance a modernity, s otázkou kumulace nejistoty pramenící jak z lokálních, tak globálních, současných i minulých zdrojů, jež je podstatnou dimenzí života společnosti v období přeměn a konečně se vztahem náboženství k perspektivě tzv. konce civilizace.

Ve druhé skupině jsou obsaženy příspěvky zaměřené na roli kategorie kultury v sociologickém myšlení vůbec a Z. Baumana zvláště, na problematiku odcizení v postmoderní době, na vztah každodennosti a pospolitosti v moderně a postmoderně, na to, k čemu je sociologii

beletristické vyjadřování, na pojem agrese v Baumanově díle, na analýzu publika z pozic hermeneutické sociologie, na sociologické pojetí daru a konečně na rozbor problematiky dyády jako specifické sociální kategorie.

Sborník je uzavřen výběrovou bibliografií Baumanových prací.

Recenzovaná kniha je vskutku důstojným darem jubilantovi. Kvalita všech příspěvků odpovídá účtč, jaké dnes obdarovaný v Polsku požívá. E. Tarkowská ve své úvodní stati na-

psala, že podle jednoho z nejvýznamnějších polských filozofů mladé generace Bauman dnes převzal v Polsku po Leszku Kołakowském to, co bývá v polštině nazýváno „vládou duší“. Každý, kdo je informován o tom, jakou roli hrál Kołakowski od druhé poloviny padesátých let v polském intelektuálním životě, a to i po své nucené emigraci, ví, co toto hodnocení Baumanovy osobnosti i díla znamená.

Jan Sedláček

Rodney Stark: The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History

Princeton, Princeton University Press 1996,
246 s.

Rodney Stark, renomovaný sociolog náboženství, spoluautor knih jako *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation* (Berkeley: University of California Press 1985), či *Theory of Religion* (New York and Bern: Peter Lang 1987), sociologickou obec a nutno podotknout, že nejen ji, poněkud zaskočil. Napsal knihu o problematice raného křesťanství, přičemž zůstal na pozici sociologické. A co víc: při analýze raného křesťanství využívá metody a znalosti současné sociologie, i když povaha předmětu jeho zájmu, jak se až dosud zdálo, vymyká se takovému přístupu.

Starkovu knihu lze charakterizovat jako pokus o rekonstrukci vzestupu křesťanství na základě mnoha dedukcí z moderní sociologické teorie. Samozřejmě, že na stav bádání historiků, religionistů a archeologů o raně křesťanské problematice navazuje, ovšem nastiňuje nový typ diskursu, v jehož základu stojí znovupromyšlení některých otázek ze sociologické perspektivy. Stark pozměňuje úhel pohledu, z něhož je na raně křesťanství obvykle nahlíženo, aniž by popíral předešlý stav bádání o tomto tématu. Jak sám podotýká, není biblista nebo biblický archeolog a systematicky se nezabývá dějinami křesťanství, aby se mohl k takovému kroku odhodlat. Raně křesťanskou problematiku pouze osvětlil z jiného bodu vědy, což znamená, že zdůraznil odlišné aspekty dosud zjištěných faktů o tomto tématu.

Základní otázka práce zní: Proč a jak se křesťanství stalo dominantní vírou západní

civilizace? K rozmotání propletence ležícího za úspěchem křesťanství si Stark bere na pomoc sociální rovinu, která se dle jeho mínění v nemalé míře podílela na jeho vzrůstu a rozšíření. Neboli – jinými slovy řečeno – vysvětluje události a jevy, jež jsou předmětem jeho zájmu, ze společnosti v níž se nacházejí, využívaje při tom hojně ze znalostí současné sociologické teorie. Nic jiného mu ani nezbyvá, jelikož je za prvé sociolog a za druhé to dle jeho mínění nebyl Bůh, kdo způsobil, že se svět prodchnutý římským náboženstvím proměnil ve svět křesťanský.

Svou knihu Stark otevírá rekonstrukcí pravděpodobné křivky vzrůstu počtu křesťanů. S využitím statistických metod dospívá k překvapujícímu poznatku: zastoupení křesťanů v římské populaci v polovině 4. století bylo více jak poloviční. Na podkladě tohoto faktu pak obrací interpretaci konstantinovského obrotu. Edikt milánský zrovnoprávňující křesťanství s jinými náboženstvími v Římské říši nezpůsobil rozšíření a vzestup křesťanství, nýbrž jej pouze završil, neboť byl jeho důsledkem.

V tomto bodě se vynořuje otázka. Jak probíhala konverze lidí ke křesťanství? V odpovědi na ni Stark využívá tzv. *network theory of conversion*. Dle této teorie přijetí křesťanství není záležitostí masové konverze ani ideologických argumentů, nýbrž probíhá skrze existující sociální síť, skrze strukturu přímých interpersonálních kontaktů. Konvertuje-li např. žena, je možné očekávat jakousi náklonnost ke křesťanským názorům u jejího muže, v její širší rodině a u jejích přátel. Je známo, že křesťanství po apoštolském koncilu přestalo být vázáno etnicky. Kam mohl jít Pavel se svojí misí? Stark se domnívá, že nemohl nevyužít sociální

sít' diasporních (helénizovaných) židů, sám jsa diasporní žid. Helénokřesťané museli obecně mít úzké sociální kontakty s diasporními židy, mezi nimiž měli své rodiny a přátele. Tito židé byli také nejlépe připravenou skupinou pro přijetí křesťanství. Český čtenář např. ví z práce M. Hengela *Evangelista Lukáš* (Praha: Vyšehrad 1994), že pro ne-židy pojem pomazaný (řec. *christos*, hebr. *mesiáš*) byl naprosto nesrozumitelný. Byl jimi často zaměňován za populární označení otroků v Římské říši – *chréstos*. Proto se titul *Christos* pod tlakem řeckého myšlení stává vlastním jménem Ježíše a prvotní aklamace „*christos lésous*“ se proměňuje v aklamaci „*kyrios lésous*“. Tezi, že sociální síť diasporních židů hrála významnou roli při šíření křesťanství potvrzuje Starkovi také Markion a jeho kánon. Klade si otázku: Proč byl Markion považován za heretika, když se nesnažil navázat na judaismus? A odpovídá: Označení Markiona za heretika dokazuje, že ještě během 2. století křesťanství silně dominovalo mezi lidmi s židovskými kořeny a silně se vázalo na židovský svět. Křivku vzrůstu počtu křesťanů tedy naplňovali s největší pravděpodobností diasporní židé, a to mnohem déle než je obvykle uváděno.

Další otázka, kterou si Stark klade, zní: Jaké mohly být důvody konverze ke křesťanství? Je jasné, že rané křesťanské hnutí při dosažení takového rozmachu nemohlo fungovat jako uzavřená sociální skupina. Koncepce *network theory of conversion* uzavřenost hnutí ani nepředpokládá. Ovšem dříve, než Stark tuto otázku zodpoví, charakterizuje třídní základ jedinců, jež konvertovali ke křesťanství. O raném křesťanství se obvykle hovoří jako o tajném hnutí, které se šířilo mezi chudými lidmi a otroky. Stark tento předpoklad odkládá. Při analýze jedinců, kteří s největší pravděpodobností mohli konvertovat ke křesťanství, vychází z poznatků, jež máme pro nová náboženská hnutí. Domnívá se, že pokud bylo křesťanství podobné ostatním kultům 20. století, tak nemohlo být hnutím zchudlých mas, nýbrž muselo být opřeno o mnohem více privilegovanější třídy. Za kult sociologové náboženství obvykle považují novou víru, která začíná jako malé hnutí, přestupuje zavedené náboženské normy a je terčem značné nesnášenlivosti. Ke kultu tendují lidé spíše s vyšším statutem,

jelikož mají díky svému vzdělání jakýsi nadhled nad tradičním náboženstvím a jsou schopni nové ideje, novou koncepci reality, pochopit. Za kult v rámci naší kultury lze např. považovat buddhismus. Sekta je na rozdíl od kultu novou organizací se starou vírou. Sektu obvykle ztělesňují jedinci s nižším statutem a tato sekta je uzavřená vůči okolnímu světu. Sektě jde o odštěpení, kultu o zavedení náboženské doktríny.

Dle Starka lze rané křesťanské hnutí považovat za kult v kontextu Římské říše; nikoli za sektu usilující o reformu judaismu. Za nositele nové koncepce reality konkrétně považuje Pavla a jeho teologii. Z tohoto úhlu pohledu se pak rané křesťanství nejvíce blíží přístřeším pro otroky a zchudlé masy. Pokud by jím bylo, domnívá se Stark, muselo by Římany být vnímáno v politickém smyslu slova, což znamená, že by spíše než pomocí násilí, jednali pomocí zákazů, inspekce a kontroly.

Samotné důvody konverze ke křesťanství ovlivnily katastrofy, jako byly epidemie, mory a nemoci. Křesťané přicházeli v těchto dobách hrůz do měst s nadějí a především s portrétem budoucnosti. Vytvořili zde velmi účinnou sociální službu, která fungovala na principu komunitní solidarity. Římané samozřejmě také znali charitu, ovšem tato charita nebyla zaštitěna Bohem jako u křesťanů. Na morové rány, jež zachvátily římskou společnost v polovině druhého a třetího století byli křesťané připraveni mnohem lépe než Římané. Při těchto ranách se římská populace ztenčovala, odhaduje se, že o 1/4 až 1/3, na rozdíl od populace křesťanské. Takto se křesťané rozrůstali, aniž by k nim někdo konvertoval, což bylo v římských očích považováno za zázrak.

Ještě významnější roli, v hledání důvodů přestupu ke křesťanství, přisuzuje Stark ženám. V rámci Římské říše měly ženy nižší status, než jaký zaujímalí muži. Křesťanství ženám naopak přisuzovalo vyšší status, a to jak v rodině, tak v náboženské komunitě. Muži v římském světě obecně převažovali nad ženami. Potraty zde byly legální a velmi rozšířené, stejně jako infanticida, zvláště jednalo-li se o novorozeňata ženského pohlaví. Křesťanství potraty a infanticidu zakazuje. Z této skutečnosti dle Starka plyne, že ženy byly mnohem více náchylné ke konverzi ke křesťanství než

muži. Dostávalo se jim zde vyšší vážnosti, nemusely se zde podrobovat nechtěným potratům a nemusely zde odkládat svá novorozeňata, byla-li ženského pohlaví. Postupně dochází k tomu, že začalo být mezi křesťany více žen než mužů. V okolním světě bylo naopak více mužů než žen. Vznikají smíšené sňatky, čímž se uskutečňuje tzv. druhá, neboli nepřímá konverze ke křesťanství. Ze zákazu infanticidy a potratů plyne ještě jeden důsledek: u křesťanských žen rostla fertilita. Ženy, jež konvertovaly ke křesťanství, měly mnohem vyšší plod-

nost než ženy nekřesťanky. Z dětí, které se jim narodily, se pak automaticky stávali křesťané a křesťanství jako hnutí nabývalo na síle.

Toto jsou nejcharakterističtější důvody, vyjmuté ze sociálního pozadí doby, které Rodney Stark uvádí při analýze vzrůstu a rozšíření křesťanství. Zbývá už jen dodat, že výsledek, jenž ve své knize předkládá, je živý a ne zcela konvenční obraz raného křesťanství, k němuž rozhodně stojí za to se vydat a chvíli u něj postát.

Tomáš Katrňák

Životní jubileum Akihira Ishikawy

V březnu letošního roku oslavil šedesátiny Akihiro Ishikawa, profesor sociologie na tokijské Chuo University. Je mnoho dobrých důvodů, proč si tento japonský sociolog zaslouží ke svému životnímu jubileu i blahopřání české sociologické obce. Jako odborník na problematiku průmyslu, práce a řízení se Ishikawa už od 60. let zajímal o způsob řešení těchto otázek ve společnosti „reálného socialismu“ a později také v transformujících se společnostech střední a východní Evropy (v Československu, Maďarsku, Polsku, Jugoslávii, v SSSR). A bylo to mezi jinými i Československo, resp. později jeho dva nástupnické státy, které mu posloužily jako výzkumný terén. Počínaje rokem 1967, ve spolupráci se zesnulým Dragoslavem Slejškou a prvním Sociologickým ústavem ČSAV, později s Domem techniky Pardubice a po roce 1989 s Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí, s katedrou sociologie Filozofické fakulty UK a Sociologickým ústavem AV ČR se Ishikawa zabývá nejen problematikou práce a průmyslu, ale i širšími sociologickými otázkami života v komunistické a posléze postkomunistické společnosti. Opakovaně pobývá u nás na výzkumných stážích (poprvé již v roce 1967), zvládá češtinu a slovenštinu, publikuje doma i v mezinárodních časopisech o české a slovenské problematice, překládá do japonštiny texty českých autorů.

Ishikawa absolvoval v roce 1964 Tokijskou univerzitu a v roce 1987 získal na této škole doktorát. Většina jeho další akademické kariéry byla spojena s Chuo University, prestižní soukromou vysokou školou na okraji Tokia. Ishikawa je zde postupně odborným asistentem, docentem a od roku 1978 řádným profesorem. Hostuje současně na řadě dalších pracovišť v Japonsku a v Evropě (Německo, Československo, Jugoslávie, Polsko), koordinuje mezinárodní výzkumy, je členem redakčních rad, resp. poradních sborů časopisů *International Review of Sociology*, *Human Relations*, *Economic and Industrial Democracy*, *Autogetions*, působí ve vedení výzkumného výboru č. 10 Mezinárodní sociologické asociace (ISA), je funkcionářem nebo konzultantem

japonských i zahraničních profesních asociací. Ishikawa je autorem, spoluautorem nebo editorem sedmnácti knih (z toho dvou v angličtině a jedné v polštině) a desítek odborných statí. Do japonštiny překládal G. Simmela, S. Verbu, C. W. Millse, polské autory W. Wesolowského a W. Morawského, slovinského V. Ruse a české autory D. Slejšku, P. Machonina. J. Hudečka, Z. Mansfeldovou.

České problematiky se dotýkaly např. Ishikawovy studie o sociologii ve východní Evropě a v SSSR (1969), o projevech socialismu v každodenním životě (1977), o výsledcích sociologických výzkumů průmyslu ve východní Evropě (1987), o postojích dělníků ve východní Evropě k technickým inovacím (1988), o ekonomických reformách, technickém rozvoji a postojích dělníků ve východoevropských zemích (1989), o lidech, kultuře a společnosti ve východní Evropě (1992), o politické a ekonomické transformaci v Československu (1993), o průmyslových vztazích (industrial relations) ve střední a východní Evropě (1995) aj.

Kromě této vědecké činnosti se Ishikawa významným způsobem zaslouhuje i o rozvoj osobních kontaktů mezi českými a japonskými sociology a o poznání české kultury v japonském prostředí. Zprostředkuje řadě českých sociologů studijní pobyty v japonských institucích, obětavě a vynalézavě připravuje jejich program, organizuje kontakty japonských a českých studentských skupin. Zaslouhuje se doma o činnost Japonsko-české společnosti, asociace s překvapivě rozsáhlým počtem několika set členů – vědců, studentů, hudebníků, překladatelů české literatury, dalších kulturních činitelů, obchodníků – je po řadu let jejím předsedou a později ředitelem, spolupořádá její akce, zprostředkuje kontakty. Získává si u nás přátele mezi prostými lidmi, stává se znalcem českého a slovenského hudebního folklóru a vyznavačem moravského vína.

Česká (a stejně tak i slovenská) sociologie a sociologická obec mají v letošním šedesátiníkoví Akihiro Ishikawovi velkého znalce a osvědčeného přítele. Proto mu patří naše blahopřání.

Michal Illner

Nový zdroj sociologických dat

V rámci projektu *Sociální trendy*, který finančně podpořila Grantová agentura ČR (grant č. 403/96/K120), byl při Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky otevřen Sociologický datový archiv. Archiv shromažďuje, zpracovává a ukládá počítačem zpracovatelné datové soubory z výzkumů v sociální oblasti s cílem zabezpečit je proti ztrátě informace a zpřístupnit je pro další uživatele.

Datový archiv je standardní nástroj, který umožňuje důslednější využívání informací ze sociologických výzkumů. Shromažďování dat z výzkumných projektů v sociální oblasti touto formou probíhá v USA a v západní Evropě již od šedesátých let. Archivy fungují také v některých zemích střední a východní Evropy.

Nově založený datový archiv má usnadnit využití sociologické informace mimo okruh řešitelů výzkumů a stát se zdrojem studijního materiálu pro výuku na vysokých školách a pro doktorandské studium. Archivovaná data jsou zabezpečena před ztrátou informace. Zpracování souborů pro účely archivace zvyšuje kvalitu již vytvořených dat, snadný přístup k datům dovoluje veřejnou kontrolu nad jejich kvalitou a vytváří tlak na zkvalitnění nových výzkumů. Archiv představuje nový komunikační kanál se zahraničím. Prostřednictvím dohod o výměně jsou pro českou vědu zpřístupněna zahraniční data. Dostupnost českých dat v archivu by měla naopak vést k jejich uplatnění v analýzách zahraničních vědců, a tím i k propagaci české vědy ve světě. Archiv se může stát základnou pro komunikaci s komerčním sektorem a zpřístupnit vědeckému bádání některé výzkumy vzniklé na komerčním základě. Rozšíření dostupnosti zdrojů sociologických informací přispěje k popularizaci sociologie na veřejnosti.

Archivována jsou data z výzkumných projektů Sociologického ústavu AV ČR, datové soubory vzniklé na základě státního financování v jiných institucích, soubory z dostupných výzkumů veřejného mínění a soubory získané

na základě dohod o výměně. Archivace probíhá postupně. Cílem je shromažďovat jak starší, tak aktuální datové soubory. První fáze je zaměřena zejména na mezinárodní projekty, na kterých Česká republika od roku 1990 participovala, a výzkumy monitorující hlavní tendence ve vývoji sociální struktury.

Sekundárním uživatelům jsou datové soubory poskytovány pro účely nekomerčního výzkumu a výuky. Za účelem rozšíření možností přístupu k archivovaným datům byl na internetových stránkách Sociologického datového archivu (<http://archiv.soc.cas.cz>) vybudován speciální informační a vyhledávací systém s možností objednání dat a s možností získat některá data pro účely výuky přímo prostřednictvím Internetu.

Vedle uchovávání a poskytování datových souborů patří k úkolům archivu i propagace jeho činnosti na veřejnosti. Informace o archivu jsou publikovány v odborném i popularizačním tisku, šířeny na vysokých školách a v dalších institucích. Plánuje se vydávání vlastního informačního bulletinu. V budoucnu bude činnost archivu rozšířena o produkci metodologických rozborů, přehledových studií a zpráv, případně i o další služby analytického charakteru.

V případě, že vlastníte sociologická data vhodná pro účely archivace, je možné je v Sociologickém datovém archivu uložit. Poskytnuté datové soubory včetně dokumentace jsou dále ošetřeny a zařazeny do archivu, kde jsou zabezpečeny proti poškození a za dojednaných podmínek dostupné uživatelům.

Archiv je možné kontaktovat osobně, poštou, elektronickou poštou nebo prostřednictvím internetových stránek.

Sociologický datový archiv
Sociologický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Tel.: (02) 24 22 09 92-97, l. 231
Fax (SoÚ): (02) 24 22 02 78
E-mail: archiv@soc.cas.cz
Internet: <http://archiv.soc.cas.cz>

Jindřich Krejčí

Sociological Review

3

CONTENTS

Introduction to the issue: The Problem of the Elderly in Czech Society (Ladislav Rabušic)	259
Old Age and the Disconnected Course of Life (Ivo Možný)	263
ARTICLES	
Rabušic, L.: Temporal Aspects of the Czech Retirement Age	267
Muffels, R. J. A.: Ageing and Flexibilisation. Caveats or Challenges for the Welfare State	285
Rabušic, L.: Are the Czech Elderly Poor?	303
Mareš, P.: Ageing and Politics	321
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Pácl, P.: The Elderly as Readers, Listeners and Viewers of Mass Media	339
STUDENTS' WRITINGS	
Přidalová, M.: Why is Death Taboo in Modern Times	347
METHODOLOGICAL COLUMN	
Řehák, J., Bártová, I., Hamanová, J.: Quality of Data III. Empirical Results of Reliability Measurement for Selected Variables and Scales	363
In memoriam Eduard Urbánek (J. Sedláček)	373
REVIEWS	
NEWS AND INFORMATION	249

Sociologický časopis

PE 4584

3

OBSAH

Úvodem k číslu, které je věnováno problému seniorů v české společnosti (Ladislav Rabušic)	259
Stáří a nespojitý běh života (Ivo Možný)	263
STATI	
Rabušic, L.: Časové aspekty českého důchodového věku	267
Muffels, R. J. A.: Stárnutí a flexibilizace. Hrozba nebo výzva pro sociální stát?	285
Rabušic, L.: Jsou čeští senioři chudí?	303
Mareš, P.: Senioři a politika	321
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Pácl, P.: Senioři jako čtenáři, posluchači a diváci hromadných sdělovacích prostředků	339
STUDENTI PÍŠÍ	
Přidalová, M.: Proč je moderní smrt tabu?	347
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Řehák, J., Bártová, I., Hamanová J.: Kvalita dat III. Empirické výsledky měření reliability pro vybrané míry a stupnice	363
Eduard Urbánek již není mezi námi (J. Sedláček)	373
RECENZE	
E. Tarkowska (ed.): Powroty i kontynuacje. Zygmuntowi Baumanovi v darze (J. Sedláček)	377
Rodney Stark: The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History (T. Katrňák)	380
ZPRÁVY A INFORMACE	383

Cena 39 Kč

ISSN 0038-0288

